

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Олика та Радзивілли в історії України, Польщі й Білорусі

Збірник наукових праць

Луцьк
Вежа-Друк
2018

УДК 94(477.82-22)(08)+929.732(4)(08)+94(477:438:476)(08)
О-54

*Рекомендовано до друку вченою радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 12 від 25 жовтня 2018 р.)*

Рецензенти:

Дем'янюк Олександр Йосипович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти;

Сорока Юрій Миколайович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукова редакція:

Карліна Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Понедельник Лариса Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Шваб Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Олика та Радзивілли в історії України, Польщі й Білорусі [Текст] : зб. наук. праць / укладач Л. А. Понедельник. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 292 с.

ISBN

У науковому збірнику висвітлено різні аспекти з життя історичної перлини Волині – містечка Олика та давнього литовсько-польського роду Радзивіллів. Зокрема, ідеться про історичну спадщину й сучасність Олики, мистецькі проблеми архітектурних пам'яток, роль Радзивіллів у становленні та розвитку Олики.

Для науковців, викладачів, студентів і шанувальників історії Олики й Радзивіллів.

Висловлюємо подяку народному депутату України, доктору філологічних наук, професору Ірині Констанкевич за підтримку в організації Міжнародної наукової конференції «Олика та Радзивілли в історії України, Польщі й Білорусі» та видання збірника наукових праць.

УДК 94(477.82-22)(08)+929.732(4)(08)+94(477:438:476)(08)

© Понедельник Л. А. (укладач), 2018

© Маліневська І. П. (обкладинка), 2018

ISBN

**Вельмишановні учасники Міжнародної наукової конференції
«Олика та Радзівілли в історії України, Польщі й Білорусі»!
Шановні країни!**

Олика – містечко з багатовіковою історією, історико-культурна спадщина якого приваблює до себе увагу багатьох дослідників, науковців, громадськості. Знайомлячись із нею, ми можемо вивчати історію кількох епох і держав, розуміти її велич та її руїну. Тому наше завдання сьогодні – зробити все можливе, аби зберегти для майбутнього покоління уроки й значимість «українського Версалю», як колись називали Олику, і перетворити її в туристичну родзинку Волині та України.

Культурні пам'ятки Олики й навколишніх сіл – Олицький замок, колегіальний костел Святої Трійці, Луцька брама, костел святих Петра і Павла, Стрітенська церква – унікальні надбання нашого краю, які варто берегти й відроджувати насамперед для прийдешніх поколінь, для виховання в наших громадян любові та пошани до спільної духовної історії українського, польського, литовського народів.

«Розкажи мені про своє минуле, а я скажу, яким буде твоє майбутнє» – сентенція Конфуція, що змушує нас переосмислювати важливість Олики й фокусувати наш погляд не лише на минулому, а й насамперед на тому, із яким багажем історико-культурних знань ми йдемо в майбутнє.

З повагою
народний депутат України,
доктор філологічних наук, професор

Ірина Констанкевич

ЗМІСТ

Віктор Жовтянський. Деякі сторінки з історії Олики та Волині.....	6
Stanisław Kłosowski. Z problematyki artystycznej kolegiaty Św. Trójcy w Ołyce	33
Alina Barczyk. Książę, «co krajowi był swój poświęcił». Portrety IX ordynata Ołyckiego, pułkownika Dominika Hieronima Radziwiłła (1786–1813).....	53
Тарас Откович. Парадне полотно «Вінчання князя Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго» середини XVIII ст. із Волинського краєзнавчого музею. Реставрація та історичний контекст	67
Dorota Janiszewska-Jakubiak. Historia obrazu i sanktuarium Matki Bożej Kazimierzeckiej.....	79
Tadeusz Bernatowicz. Fanchonbourg i Na turczynie. Kształtowanie się zespołu rezydencjonalnego wokół zamku Ołyckiego w XVIII w. w świetle nieznanych planów	88
Акаш Крішан. Самоврядні реалії: королівський Ковель та магнатська Олика в другій половині XVII ст.	100
Edmund Radziszewski. Radziwiłłowie Wielkopolscy	114
Uladzimir Karalenak. Станіслаў Вільгельм Радзівіл – ардынат Давыд-Гарадоцкі	157
Аляксандр Вабішчэвіч. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя Радзівілаў: гістарычная спадчына і сучаснасць	171
Любов Шиян. Радзивілли та Вишневецькі: до історії родових зв'язків	182
Микола Федоришин. Містечко Білгород та село Білів у XVI ст. в контексті майнових справ князів Чорторийських (за матеріалами документів князівської родини Чорторийських із зібрання «Західньо-руські акти» РНБ у Санкт-Петербурзі)...	189
Аркадій Ткачук. Діяльність Олицької підокружної школи в контексті освітніх процесів на Правобережжі на зламі XVIII–XIX ст.	196
Оксана Карліна. Єврейська громада Олики в першій половині XIX ст.: соціальний склад та економічна діяльність.....	208
Валентина Надольська. Документи Державного архіву Волинської області як джерело вивчення історії єврейської громади Олики (кінець XVIII – 30-ті роки XX ст.)... ..	217
Оксана Якимчук. Справи Рівненського повітового суду як джерела вивчення соціального становища та господарської діяльності князів Радзивілів у Рівненському повіті Волинської губернії (XIX ст.).....	226

Jarosław Durka. Janusz Radziwiłł (1880–1967) wobec problemów Wołynia w czasach Drugiej Rzeczypospolitej	239
Олег Разиграєв. Польські правоохоронні органи в Олиці між двома світовими війнами.....	253
Петро Олешко. Становлення та розвиток освітнього простору Олики: історіографія проблеми.....	261
Файна Рябчикова. Музеефікація історико-культурної спадщини в Олиці: досвід та перспективи.....	273
Географічний показчик.....	281
Наші автори.....	287

ДЕЯКІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ОЛИКИ ТА ВОЛИНИ

1. Українська історія Олики

Із того часу, як автори почали не лише фіксувати ті чи інші події в історії Олики, але й тлумачити їх, можна говорити про становлення оликознавства – одного з напрямів волинезнавства або й загалом українознавства. Якимось, пишучи в далекому вже 1994 р. серію статей про Олику «Перлина чи руїна?» до Ківерцівської районної газети [1], автор цих рядків – тоді вже цілком зрілий фізик (а на той час – ще й голова Комісії з питань науки і технологій Київміськради, автор започаткування відбудови в Києві Золотоверхого Свято-Михайлівського монастиря [2 (ч. 2)]) – відчував внутрішній дискомфорт від того, що історія цього містечка є на 90 % історією родоvodu Радзивіллів у викладі А. Сендульського [3] чи М. Теодоровича [4], яка до того ж виглядала майже закінченою константою.

Досвід багатьох десятиліть власного співпереживання цієї історії дає нам підставу повернутися до цієї, безумовно, живої теми та акцентувати (або уточнити) деякі її віхи, серед яких:

- питання першої писемної згадки про Олику та супутні питання топоніміки;

- її географічного положення у зв'язку з неіснуючою нині річкою Миловичкою;

- невідповідність подій рільничого страйку в Олицькому регіоні в 1934 р. (які, за сучасною аналогією, можна схарактеризувати як «волинський майдан») висновкам київських та львівських авторів щодо історії КПЗУ;

- особливості відносин представників комуністичного та націоналістичного підпілля, завдяки яким Олика практично не знала братовбивства;

- потребують свого вивчення й осмислення такі драматичні події новітньої історії містечка, як доноси на місцевих вчителів у 1940 р. (яких майже всіх знищено в Луцькій тюрмі в червні 1941 р.), та «різанина» на католицьке Різдво 1943 р.

На частині з них, які мають фактично міфічний характер, ми зупинимось у цій публікації, інші проаналізовано в роботі автора [5], представлений у цьому ж збірнику.

Звісно, історія старожитностей Олики «нанизується» переважно на історію роду князів Радзивіллів, які мали тут свою резиденцію

протягом чотирьох століть. Проте Олика має й красиву українську історію, яка потребує свого осмислення, бо це тільки кам'яниця Стрітенської церкви на Залісочі стоїть незворушно протягом понад двох століть і щодо неї давно визначено, що це є «кращий зразок волинського бароко» [6]. Що ж стосується трактувань новітньої історії, то вони значною мірою залежать від впливу тих чи інших політичних сил або ж від звичайних людських пристрастей. Останньому фактору оликознавство «зобов'язано» також творенням міфу [7], який ставить під сумнів справедливість першої згадки про містечко – 1149 р. [8].

Сам факт проведення конференції, до якої підготовлена ця доповідь, та супутніх краєзнавчих читань свідчить про бажання волинської наукової спільноти повернути в широкий культурний обіг національні пам'ятки «забутої Олики» [5]. Ось чому на часі актуалізація знань про цей куточок Волині. Тут ми коротко зупинимось на питанні першої писемної згадки про Олику у взаємозв'язку із супутніми питаннями топоніміки, а також на особливостях організації та проведення рілничого страйку в Олицькому регіоні 1934 р.

Незважаючи на те, що події, про які йдеться, були рознесені в часі на вісім століть, їх об'єднує одна риса – специфічне ставлення авторів цих міфів до об'єктів своїх досліджень. Із погляду методології досліджень це мало допомагає, оскільки спростування першого з міфів вимагає глибокого аналізу давно відомих літературних джерел, а другого – залучення переважно спогадів учасників тих подій. В обох випадках справі допомагало те, що автор є оличанином за походженням (крім того, що проводить тут кожне літо на родинному обійсті) і йому добре відомі особливості місцевої топографії та топоніміки, а також доступні як усні, так і писемні спогади про події 1934 р.

2. Чи мала право Олика на 850-річний ювілей?

У кінці минулого століття Олика відзначила свій 850-річний ювілей. Точкою його відліку став запис після 25 грудня 1149 р. у Київському літописі: «І прийшла Ізяславу вість, що Юрій прибув до брата свого Вячеслава в *Пересопницю*. А Ізяслав розповів [про це] уграм, і Болеславу, і брату його Індрихові, і рушили вони полками своїми од Луцька і, пішовши, стали коло [города] Чемерина на [ріці] Оличі». Так він цитується в перекладі з давньоруської в ґрунтовному виданні «Літопис Руський» [8] (далі – «ЛР»), де опубліковано тексти цього літопису за Іпатіївським списком. (Тут те, що наведено у квадратних дужках, є додатками від перекладача). Проте згодом з'явився історичний нарис С. Терського «Олика» [7], який переадресовує цито-

вану першу згадку виключно до гідроніма Олика, іншими словами – до назви річки.

Автор не так давно дуже детально аналізував цю ситуацію в науковій літературі [9, 10]. Перша з них є доступною в Інтернеті, а отже, і для більшості читачів. Тому тут ми лише коротко зупинимося на основних відправних точках аргументації та додамо деякі пізніші уточнення.

Передусім, повертаючись до першої згадки про Олику, слід зазначити, що її зазвичай подають як «Оличу», відповідно до Іпатіївського списку, одночасно тут ідеться про «Черемин» [11, с. 387] – останнє не відповідає ні сучасній назві села, ні версії «ЛР» [8, с. 227]. Проте в Хлебниківському списку ці топоніми подано так: «на Олиці» та «Черемина» (обидва відповідають сучасним варіантам); при цьому останній із них є виправленням у тексті поверх попереднього варіанта «Черемина» [11, с. 386]. Зважаючи на те, що Іпатіївський список скопійований на півночі Русі на початку XIV ст., а Хлебниківський – в Україні в XVI ст., але з оригіналу, який є давнішим, ніж у варіанті Іпатіївського списку [8, с. VI], то можна було б зробити висновок, що більш точним і таким, що відповідає українським реаліям, є саме Хлебниківський список.

Олика: ойконім чи гідронім? Першопричиною всіх непорозумінь стосовно першої згадки про Олику стало штучне приведення у відповідність між собою доволі поширених гідронімів *Олуча*, *Оличка* (щодо інших рік у кількох областях України й Білорусії) та одного з варіантів літописної згадки про неї в «ЛР» – «Олича». Дійсно, лише в межах, близьких до історичної Волині, у «Словнику гідронімів України» йдеться про три Олички – ліву притоку Стиру (Луцький та Ківерцівський р-ни Волинської обл., правої притоки Клецьки (Корецький р-н Рівенської обл.) та вже згадане урочище біля сучасної Олики (версія, яка впливає з «ЛР»). Крім того, згадується Олуча басейну Случі (Красилівський р-н Хмельницької обл.) [12].

Якщо ж відштовхуватися від іншої літописної версії «на Олиці», то повним аналогом є ріка «Олица», а близькими – «Алё» (кілька озер), «Алоля», «Ола», «Ольса» (усі – російською мовою) на Псковщині. Така основа відзначена в найбільш давніх індоєвропейських гідронімах на Східноєвропейській рівнині, які стосуються до II тис. до н. е. [13, с. 24]. Уважається, що якого б походження не був такий гідронім, його значенням є «вода, мокре місце».

Проте автор вважає хибним шлях пошуку аналогії й із цим гідронімом, оскільки він виникає лише в писемній мові. Якщо ж виходити з

міркувань розмовної української мови, то це цілком «олицький» до цього часу спосіб використання прийменника «на»: «на Залісочі», «на Миловиці», «на Дворці», Гор'янівка – «на Гор'янівці». Звідси: Олика – «на Олиці». Наголосимо, що вживання прийменника «на» відповідно до правил граматики української мови визначається узвичаєним способом використання і не має якихось жорстких норм. Детальний аналіз тексту «ЛР», виконаний автором, на основі кількох аналогів указує, що за формою вживання прийменника «на» у тексті літопису аж ніяк не можемо стверджувати, що йдеться про ріку, а не про населений пункт [9, 10].

Якщо аналізувати дещо ширше особливості вживання прийменників у «ЛР» стосовно географічних об'єктів, маючи на увазі також відому «проблему» сучасної російської мови – «на Вкраїні» чи «в Україні», – то можна зробити висновок, що істотних змін із часу написання цього літопису не трапилося. Зокрема, якщо в тексті йдеться про територію взагалі, що відповідає населеному пункту, то застосовується «на», якщо ж про конкретний населений пункт – то «в». Інша справа, що це автор занотував зі слів члена редакційної колегії «ЛР» акад. НАНУ П.Толочка ще в жовтні 1992 р.: у процесі видання «ЛР» були вивірені не всі власні назви (*строго ця робота виконана лише щодо Київщини*). Отже, на думку автора цих рядків, у першій літописній згадці йдеться про Олику саме як її територію. Очевидно, автор запису спершу повідомляє про точні координати подій біля маловідомого Чемерина, а тоді вже конкретизує, де розміщений сам Чемерин: на Олиці (її території – В. Ж.). Саме так поступає автор літописного тексту щодо інших подій уже від 28.08.1150 р.: «Володимирко же ста у Києва, у Теремца...» («ЛР», с. 233 – за Лаврентіївським списком). Тут знову йдеться про точні координати подій біля маловідомого села Теремца й конкретизацію – біля Києва. І що характерно – не на ближній річці Нивці чи дещо дальшому Дніпрі.

Як це іноді буває в науці, автор отримав несподівану 100-відсоткову підтримку цієї версії одразу після направлення до друку роботи [9]. «Останній цвях» в ідею Олики-гідроніма ввігнав рукопис (точніше, його чернетка) священика Стрітенської церкви на Залісочі в кінці ХІХ ст. Миколи Червінського [14], про знахідку якого неодноразово повідомлялося (див. [15]): «Олика була в ту ранню пору вже відомим поселенням, оскільки літописець поясняє вказуванням на Олику місцеположення Чемерина». Власне, у цьому не сумнівались і «батьки» волинського краєзнавства А. Сендульський [3] та В. Пероговський [16], які однозначно пов'язують першу згадку про Олику як про населений пункт. Основна перевага їхньої аргументації полягає в тому,

що вони, як можна зрозуміти, проводили дослідження не лише «на кінчику пера», а й безпосередньо відвідували об'єкт досліджень; крім того, вони загалом були ближче до тих подій на півтора століття та могли краще відчували «фактуру» літописних матеріалів, постійно працюючи з ними. Проте М. Червінський продовжує свою аргументацію, згадуючи також про *річечку Оличку*, яка протікала колись «по довгому яру, що тягнеться від східного кінця нинішнього містечка Олика далі на південь..., проте нині від неї залишилися лише незначні сліди». Це лише підсилює тезу автора цих рядків щодо неминучих утрат інформації від покоління до покоління людей. Але й однозначно змінює систему міркувань щодо першої згадки про Олику і в «ЛР», і в нарисі [7], оскільки русло цієї пересохлої річечки було «віддалене від Чемерина на верст 4–5».

Це дає право вважати домінування Олики, порівняно з Чемерином.

Звідки в автора така категоричність, якої не було навіть у великого ревнителя Олики П. Боярчука [17]? Зі своєрідного спостережного краєзнавства, оскільки оличани добре знають, що люди живуть тут принаймні 3–4 тисячі років. Про це свідчать археологічні знахідки кам'яних знарядь праці, які знаходять просто в городах під час оранки. Щоб переконатись у безперервності тут життя, достатньо без усяких літописних джерел глянути на Олику з правого берега річки Путилівки, із пагорбів «поблизу Двірця на Залісочі» (за аналогією з «ЛР»), які прилягають до унікального природного утворення – так званих Ровів (системи ярів, зарослих різнотрав'ям, дикими кущами та підліском). Стає очевидним, що долина Путилівки є «Богом даною» місцевістю для поселення тут людей: красиве, тихе й затишне місце для побутування та продовження роду. Затишок дають відроги Волино-Подільської височини. Між ними – долина, яка за своїм рівнем є набагато вищою від річкової заплави, завдяки чому тут не буває підтоплення житла. Природа створила тут належні умови й для його оборони на лівому березі Путилівки, де ця ріка об'єднується з водами річки Осенище серед болотистих, колись важкодоступних заплав. Саме тут, у нинішньому центрі Олики, уже понад 450 років грізно височіє замок Радзивіллів, який, як вважається, мав попередником потужні дерев'яні укріплення. Що ж стосується старовинного Чемерина, який розміщений вище проти течії Осенище, то місцевий ландшафт виключає наявність тут надійно укріпленого городища. Самі чемеринці вказують на нинішній замок Радзивіллів як єдино можливе місце розміщення такого городища...

Ці літописні поселення могли бути організованими приблизно так, як і Києва того часу, де були укріплені Верхнє місто та торгово-

ремісничий Поділ. Тут цьому відповідали власне стара Олика й ремісничий присілок Чемерин. Подібно до того, як природну оборону Києва складали Дніпро з притоками Либідь та літописною Почайною, так і тут подібну роль відіграли Путилівка й Осенище із теж літописною Миловичкою; вона, як і Осенище, була лівою притокою Путилівки, упадаючи в неї приблизно на кілометр вище. Про цю річку нагадує нині напівзаболочена низина між власне Оликою та знаменитим олицьким базаром із його більш ніж 500-річною історією. Про тяжіння Чемерина до Олики свідчать також народні назви Троїцької церкви – Заворотська або Чемеринська.

У м. Сатанів на Хмельниччині ще до цього часу можна добре простежити, як komponувалися старовинні міста: церкви зведено в межах міських укріплень біля міських воріт, саме тут спілкувалися з Богом не лише міщани, а й селяни з прилеглих заміських територій. Самі ж церкви теж були елементом оборони міста та з'єднувалися зазвичай підземними ходами з міськими воротами. Така конфігурація до цього часу проглядається на іншому колишньому олицькому передмісті Залісочі. Тут постійно «просідає» шосе між Луцькою брамою та Стрітенською церквою. Імовірна причина – наявність підземних ходів.

До речі, більшість істориків із певним скепсисом ставляться до можливості будівництва протяжних підземних ходів у давні часи. Проте при тих величезних обсягах земляних робіт, які виконувалися тоді ручним способом, це не така вже й неможлива річ. Зокрема, під час краєзнавчої конференції в Олиці реставратори костелу Св. Трійці засвідчили існування, наприклад, підземного ходу з костелу до замку, який проходить під водами оборонного каналу навколо замку.

Отже, повертаючись до Троїцької церкви, зазначимо, що вона слугувала своїм парафіянам як із колишнього передмістя Завороття, так і дещо віддаленішого Чемерина. Саме в останньому – у місці відносної доступності щодо подолання водних перешкод, якими були Путилівка та Осенище, – проходив маршрутний шлях із Європи на Київ і далі на Азію. Нинішні мешканці маленької вулички з Чемерина (де, до речі, живуть однофамільці й уже далекі родичі автора), яка прямує через Осенище до передмістя Олики Турчин, повинні знати, що живуть на колишньому королівському та князівському шляху: усі старовинні комунікації з Європи через Польщу на Київ здійснювалися саме тут. Загальний маршрут його проходження диктувався двома визначальними обставинами: виходом на брід через Дніпро, який був дещо південніше від Києва, та відотною зручністю проходження саме в лісостеповій зоні, оминаючи численні ріки, ліси, болота Полісся. Це

чітко аргументував ще польський археолог Р. Якимович у роботі [18], у якій ґрунтовно досліджено стратегічний шлях із Польщі до Києва, уздовж якого, власне, розгорталися події 1149–50 рр. Науковець, аналізуючи проходження цього шляху на місцевості, виходить, передусім, зі зручності переправи через річки. Наголошує, що під Чемерином вона була зручною, «оскільки значна частина цього села, простягається поперек річкової долини». Отже, треба відштовхуватися від ландшафтних особливостей місцевості, про яку тут ідеться.

На відміну від чемеринців, оличани жили на добре укріпленому острові, утвореному нинішніми ріками Путилівка та Осинище в місці їх злиття, а його південна частина омивалася водами літописної Миловички. Цікаво, що такий макет ландшафту старовинної Олики був створений ще в 60-х рр. минулого століття майбутнім письменником та автором книг про Олику П. Боярчуком (див. [17]) під керівництвом тоді молодого вчителя П. В. Ярощука (нар. 1931 р.) – майбутнього натхненника написання згаданих книг, а також постійного радника автора цих рядків із деяких питань оликознавства.

Уже пізніше відомий дослідник волинської старовини Б. Колосок на основі чисто топографічних міркувань визнав його історично обґрунтованим і відтворив та використав цей макет у публікації [19]. Він, до речі, неодноразово бував в Олиці та в згаданій публікації теж ставить під сумнів твердження С. Терського щодо домінуючого значення в той історичний період Чемерина. Він же таким чином у приватному спілкуванні коментував міркування автора цих рядків: «Вивчення мною традицій будівництва давніх українських поселень беззаперечно доводить, що ієрархія поселення на острові, якщо там були умови для будівництва, була вищою, ніж на надзаплавній території. Острови, як правило, мають кращі природні захисні якості, які були важливі для верхівки розшарованого суспільства».

Власне, про те, що Олика – острів, свідчить логотип цієї конференції – гравюра Наполеона Орди (1807–83) «Олицький замок», на передньому плані якої – вітрильник.

Більше аргументації з цього питання, як і графічних матеріалів, – у вже згаданих публікаціях [9, 10]. У цій системі доказів слід уточнити лише одну особливість, про яку нагадала автору київський історик О. В. Русина, перу котрої належить кілька публікацій про Радзивілів [20]. Ідеться про посилення автора [7] на грамоту великого князя Свидригайла, якою Ленкові Зарубичу були передані у власність села в Луцькій і Кременецькій волостях від 27.12.1433 р. Воно, як показано

в [9, 10], теж нічого не доводить, проте треба було ще й нагадати, що цей документ – класичний фальсифікат [21].

Чому стільки уваги приділено цьому питанню? Вона є реакцією на дивний висновок щодо Олики С. Терського. «Дивний» – це, м'яко кажучи, оскільки мій колега з оликознавства П. Боярчук, якому цього року мало б виповнитися 70, відійшов у вічність із мукою усвідомлення приниження нашого міста. Зрештою, він суперечить і сам собі, бо в анотації до книги йдеться про те, що «перша писемна згадка про Олику – один з визначних історичних центрів Волині – відноситься до 1149 р.»

Спеціальна інформація для волинських археологів: зі слів згаданого вище П. В. Ярощука, відомо, що при зведенні водонапірної башти на території обласної психіатричної лікарні будівельники прагнули досягти материкового ґрунту. Подолавши близько шести метрів глибини, вони натрапили на дерев'яні конструкції із товстих колод і зупинилися на цьому; справу завершив масивний шар бетону. *Отже, культурний шар містечка чекає на своїх археологів...*

3. Олика: топонімічні метаморфози

Автора цих рядків завжди бентежили дивні метаморфози, які відбувалися з «олицькими» гідронімами згідно з історичною літературою. Оличанам добре відомо, що містечко розміщене при впадінні річки Осенище (варіант – Оселиця) у Путилівку. Навіть не розглядаючи вже ситуацію з висновками «ЛР», за публікаціями періоду з другої половини ХІХ ст. впливає, що сучасна річка Осенище – це Путилівка, а в неї впадає Миловичка, яку асоціюють із нинішньою верхньою течією Путилівки. Автор першої радянської публікації про Олику П. В. Кашевський [22], уродженець передмістя Олики – Миловиці, розуміючи цю недоречність, узагалі уникнув згадування про точне географічне розміщення міста.

Не переобтяжуючи читачів аргументами, які виписані в [9, 10], бачимо, що це результат помилки на першій детальній карті Західної частини Російської імперії (масштаб – 10 верст в одному дюймі, тобто 4,2 км в 1 см), так званій карті Шуберта 1840 р. видання [23]. Тут, до речі, спотворено й інші олицькі топоніми. Ці неточності усунено на так званій «триверстовці» – ще більш детальній (3 версти в одному дюймі, або 1,26 км в 1 см) карті. Проте остання мала переважно військове застосування. Отже, усі історичні описи Олики ХІХ ст. ґрунтувалися на карті Шуберта, що й стало джерелом топонімічних непорозумінь.

Проте й це не головне. Нашу увагу одразу привернув знаменитий гриф радянських часів «Секретно» стандартним чорнильним штампом

на кожному окремому аркуші обох цих карт – і Шуберта, і «триверстовки». Причому вони залишалися засекреченими ще навіть в умовах активного супутникового фотографування. Це означає, що фактично ці карти як джерела досліджень були вилучені з наукового обігу, бо дуже рідко гуманітарії мали доступ до секретних джерел. А якщо автор цих рядків, наприклад, і володів відповідним допуском, то все одно він не поширювався на всі види інформації, а лише на ті, що входили до «службових обов'язків». Зняли цей гриф у середині 90-х років. Це й пояснює, чому плутанина з олицькими гідронімами тривала понад століття, уключаючи історичний нарис «Олика».

Ще кілька зауважень щодо топоніміки містечка. Сподіваємося, що читач погодився: Олика – це ойконім. Звісно, не можна заперечувати, що він є пізнішою видозміною гідроніма «Оличка» у варіанті рукопису М. Червінського [14]. Тим більше, що Олика – острів, отже, води, яка є в основі цього гідроніма, тут вистачало.

Назва нинішнього села Гор'янівка не є історичною; у такій редакції вона з'явилась у ХХ ст. У документах же XVIII–XIX ст. місцевої Стрітенської церкви вона звучить як Гояринівка, а в усному варіанті минулого століття – Гоярнівка. Там жили кріпосні Олицького костелу.

Це колишнє село межувало через одну вулицю з колишнім передмістям Олики Григарівка. Вулиця називалася Георгієвською, звідси, як тлумачили, – і назва передмістя. Проте це не дуже ймовірно, оскільки навряд чи назва вулиці існувала з часів появи самого передмістя.

Назву села Залісоче наші старші вчителі пояснювали так: людей, які жили за лісами (наголос – на перший склад), тобто загостреними палями на міських валах, називали «залісочанами». Звідси – назва колишнього передмістя, нинішнього села.

Передмістя Миловиця й із такою самою назвою літописна річка – від словосполучення «милий вид», як автору колись пояснювала сусідка-старожилка, котра там народилась і виросла.

Нарешті, мала Батьківщина автора – передмістя Дворець, нині це частина села Залісоче з однойменною Дворецькою вулицею (до речі, повернення її історичної назви ще в радянські часи – перша маленька перемога автора у зв'язку з першою публікацією про Олику [24]). Характерно, що такий самий топонім властивим і для Луцька, Житомира, Рівного, причому для околичної частини всіх цих старовинних міст. Найчастіше вважається, що походження цього топоніма пов'язано з господарським двором (див., наприклад [14; 25, с. 127]). Проте віднесення його до «дворів», які могли тут бути, є непереконливим, бо важко вважати лише їх характерними для певних частин міста. Оскільки вони

стосуються околиць старих міст, то має право на життя інша версія, яку колись озвучував у дитинстві автора один із сусідів-старожилів Н. С. Александрович. Вона асоціюється з періодом татарських набігів на українські землі та зумовлюється розміщенням в цих місцевостях на околицях міст ханського шатра в період їх облоги, що сприймалося місцевим населенням як палац.

4. Інтелігенція та пам'ять попередніх поколінь

Нижче ми переходимо до розгляду подій, пов'язаних із тим самим об'єктом досліджень – Оликою, але розтягнутих у часі на сім століть. Точніше, ідеться про міфи щодо цих подій. Що їх об'єднує – це повна відстороненість авторів відповідних публікацій щодо об'єктів своїх досліджень.

Так уже водиться, що інтелігенція мусить не лише дбати про збереження здобутків попередніх поколінь, але й виправляти історичні несправедливості щодо останніх із них, які поки що «на слуху», проте пам'ять про них швидко зникає, як лише відходять їхні останні носії. Щодо цього історія маленької Олики в особі дійових осіб цих подій не є винятковою в українських реаліях. Якщо звернутися до особистостей чи подій загальнонаціонального масштабу, то такими стали, наприклад, історична доля видатного українського фізика, інженера-універсала та громадського діяча Івана Пулюя (1845–1918) [2 (ч. 3); 26] або медика, економіста, еколога, громадського та політичного діяча Сергія Подолінського (1850–91) [2 (ч. 3); 27]. Обидва вони були великими українськими патріотами, що й зумовило їх замовчування в радянські часи.

На конференції з волинської тематики не можна не згадати про взагалі драматичну долю академіка Михайла Кравчука (1892–1942) – «найталановішого алгебраїста нашого століття», за визначенням іншого видатного математика та фізика-теоретика, академіка М. М. Боголюбова [28, с. 73]. В основі цієї драми у виконанні НКВС, яка за рівнем цинізму перевищує все попереднє, – тяж любов до України. Лише в 1992 р. нашому землякові (нар. у с. Човниця, Ківерцівського району), відданому на заклання ще в 1938 р., повернено академічне звання. Це завдяки подвижництву головного редактора журналу «Знання та праця» М. Сороки та авторки книги [28] його ім'я повернуто до сучасної України...

На ґрунті історії самої Олики щодо проблеми пам'яті поколінь переконуємося, що вже згадано найбільш детальний опис життя містечка за станом на кінець ХІХ ст., знайдений автором в архіві місцевої церкви [14]. Це чернетка рукопису, підготовленого молодим тоді священиком Миколою Червінським (1872 – після 1913) у рамках виконан-

ня програми церковного краєзнавства [29]. На його сторінках – багато історичних фактів, які залишилися за межами пам'яті корінних оличан (див. вище, а також матеріали доповіді автора в рамках іншої частини цього циклу конференції та краєзнавчих питань [15]). Саме в межах «доступності» пам'яті нинішнього покоління є події новітньої історії Олики, які стосуються, зокрема, так званого Олицького рільничого страйку 1934 р., що були для дуже багатьох оличан найбільш яскравим спогадом своєї молодості. Проте, якщо переглянути уважно «Календарі знаменних і пам'ятних дат Волині» за багато років – цієї альфи та омеги визначних подій історії, громадсько-політичного й культурного життя області, то згадки про цю подію знайти не вдасться. Отже, це міф?

5. «Волинський майдан»

14 лютого 1934 р. в Олиці розпочався, висловлюючись сучасною мовою, «Волинський майдан» – рільничий (або ярмарковий) страйк загальною тривалістю майже три місяці, який охопив, за різними оцінками, територію 60–130 сіл із населенням до 80 тис. осіб [30, с. 98; 31].

З економічного погляду, Олика була і є старовинним сільськогосподарським торговим центром значної частини серцевинної території історичної Волині між містами Дубно, Луцьк і сучасним Рівним, північна частина якої належить до поліської зони, а південна – до лісостепової. Вигідне географічне положення в місці, де є Полісся та Лісостеп, – це одна з визначальних причин, чому тут проходять знамениті олицькі базари, які мають понад 500-літню офіційну історію: ще в 1511 р. король Сигізмунд I дозволив *перенести* тут торги з неділі на вівторок. І донині щонеділі підводи та автомобілі з ближніх сіл і дальших міст збираються в містечку, коли ледве світає, для звичної торгової справи. В Олиці було також родове помістя Радзивілла – одного з найкрупніших польських магнатів.

Із погляду політичного, вибір Олики зумовлений численністю районної парторганізації, яка нараховувала 230 підпільників [5]. Крім того, тут був уже досвід проведення страйку в 1932 р.

Попередньо поширено відозву до населення та підготовлено молодіжні пікети, які на всіх шляхах не пропускали жодної підводи до міста. У самій Олиці 21 і 28 лютого проведено масові демонстрації, на яких поставлено вимоги страйкуючих перед магістратом. Селяни виганяли із сіл екзекуторів та війтів; не визнавалися розпорядження місцевих властей, виконувалися лише вказівки страйкових комітетів. Польська влада, налякана масовими виступами селян, із якими солідаризувалися наймані

робітники, стягнула в район Олики півтори сотні поліцаїв, організувала осадників і розпочала масові арешти, терор та переслідування; пізніше були викликані також військові частини. На фільварку в князя Радзивілла стояли кулемети.

Справа дійшла до сутичок із поліцією; у передмістях Олики тривали барикадні бої. Селяни неодноразово відбивали заарештованих, унаслідок чого були поранені й убиті серед населення. Наприклад, 4-го березня в с. Гор'янівка відбито від поліції голову страйкового комітету Патріюка М. М., а в саме село протягом тижня не допускали поліції.

Масові сутички з поліцією проходили в сс. Хорлупи й Цумань, а також прилеглих селах поліської зони (Башлики, Сильно, Карпилівка, Журавичі). Характерною для цих сутичок була підтримка селян робітниками Цуманського лісопильного заводу, які зупиняли виробництво та виходили на вулиці. Одночасно в школах Олики, Сильно, Личан, Хорлуп, Пальче учні бойкотували заняття, відмовляючись відповідати польською мовою.

Унаслідок проведених у ніч із 10 на 11 квітня в Олиці та навколишніх селах «пацифікації» (тобто «умиротворення» методами поліцейського насилля, яке включало оточення сіл військами й поліцією, проведення обшуків і покарання так званих непокірних українців) та масових арештів різко зменшилися можливості для подальших революційних виступів на Оличчині. У зв'язку з цим спільно з Котівською районною організацією КПЗУ підготовлено робітничий страйк та першотравневу демонстрацію в Ківерцях [32]. Страйк на Ківерцівському тартаку, де працювало 380 робітників, розпочався 17 квітня. Висувалися вимоги економічного характеру. Страйк підтримала частина робітників польської національності. Щоб забезпечити можливість тривалої боротьби робітників, організовано збір продуктів серед селян. Страйк переріс у першотравневу демонстрацію, яка проходила вже під політичними гаслами. Під час демонстрації селянську колону в складі близько 700 осіб, яка рухалася до Ківерець, розстріляла поліція.

Усього в результаті Олицького страйку заарештовано 372 чоловіки, 397 – піддано тортурам і шість убито. Лише в травні поліція впоралася зі страйком.

Початково батько був заарештований у кінці травня 1934 р. не у зв'язку з проведенням страйку, що свідчить про належний рівень конспірації. Його, як тоді говорили, «засипав» секретар окружному Л.-А. Тинне, не витримавши тортур. Дуже промовистим є такий факт із погляду відданості партійній ідеї, який є взагалі недоступним для

нинішніх партійців усіх мастей. Коли «заломлений» Л.-А.Тинне був виключений із тюремної комуни, це призвело його до божевілля...

Батько став керівником процесу (звичайно, із боку підсудних), який відбувся після 13-місячного слідства в червні 1935 р. Цим він свідомо наражався на шанс отримати «вищу міру» (у польській державі – це страта через повішення). Так того й зажадав прокурор, проте польська система правосуддя все-таки не була настільки унікальною, як радянська того часу: суд обмежився терміном ув'язнення ще на 10 років. Однак це не завадило на стадії слідства замордувати 4-х підсудних із 18-ти (Я. Беренштейна, Л. Отченаша, Хіргера, П. Черняка).

Ось як батько описує факти знущань на стадії слідства [33], починаючи із сумно відомого тоді садиста Заремби – слідчого Луцької тюрми (ми до цього цитування повернемося нижче): «Цей кат особливо «прославився» під час проведення відомого Луцького процесу 57-ми в лютому-квітні 1934 р., коли стало відомо, що від тортур у в'язниці загинув секретар Волинського окружного КПЗУ С. І. Бойко. Тоді по всьому світу прокотилася хвиля протестів, одним з організаторів якої став відомий французький письменник-антифашист Анрі Барбюс, котрий спеціально прибув до Луцька (з інших джерел цього не чув, разом з тим, у батька пам'ять була дуже хороша – Ж. В.). Польські правлячі кола змушені були формально увільнити Зарембу з посади начальника Луцької дефензиви. Наступником став його заступник Матушевич, який не поступався у садизмі перед своїм попередником». Батько як керівник процесу зробив усе, щоб він проходив в умовах моральної переваги підсудних. «А це дуже важливо для того, щоб в жорстоких умовах фізичних і, що ще страшніше, моральних тортур ніхто з однопідсудних не зламався. Ось як, наприклад, проходила моя завершальна «задушевна розмова» із Зарембою. Я вперше і, як завжди, несподівано був приведений не до слідчої камери, як звичайно, а до розкішного кабінету ката. Господар був зодягнений в не менш розкішного вигляду червоний халат. Зустрів по-домашньому люб'язно (чого ще ніколи не було!). «Гостинність» ця, як-то кажуть, не мала ціни, бо вже через кілька хвилин відчув на скроні холод ствола: «Ty będziesz mówić?» (Ти будеш говорити?)»

Перериваючи цитування, такий самий метод активно використовував під час війни «СМЕРШ» (скорочення від «смерть шпигунам»). Справа в тому, що запах порохів газів зі ствола паралізуюче діє на свідомість жертви (див. [34]).

«Пізніше в житті мені ще двічі доводилось бути в ролі персонально розстрілюваного. Важко передати, про що в ці хвилини думає лю-

дина. Не знаю, звідки в мене того першого разу вистачило спокою відповісти: “Я все сказав”.

Чому залишив мене садист в живих? Можливо тому, що для нашого скромного за масштабами процесу (всього 18 підсудних) п’ята жертва, за мірками Заремби-Матушевича, була б уже зайвою. Адже вже був випущений “на волю” для доживання останніх днів після нелюдських знущань Петро Черняк – секретар підпільного Рожищенського РК КПЗУ (помер через три місяці), уже був втоплений у річці Стир наш товариш із Луцька Я. Беренштейн (згідно з їх мерзенними методами – зав’язаним у мішку), уже було імітовано самогубство в камері іншого лучанина Хіргера (його повісили). Не менш підлий спосіб з арсеналу професійних убивць із дефензиви був обраний для фізичної ліквідації Л. Отченаша із села Суховоля. Убачаючи недостатність доказів, його нібито випустили на волю. Справу завершив таємний убивця...

Отже, незважаючи на скромні масштаби нашого процесу, порівнюючи, наприклад, із тим же Луцьким процесом 57-ми, кількість жертв була дуже великою».

Мій батько більше зупинився на стражданнях моральних. А ось як описує «технологію» фізичних знущань [35] один дуже харизматичний чоловік, якого автор бачив лише один раз у житті під час гостювання у свого батька, проте добре запам’ятав. Це Петренюк Роман Васильович (1905–82), колишній секретар кількох окружкомів КПЗУ (якого пізніше не оминули лісорозробки Пермської області [36, с. 248–249]). Ось як він описує свій арешт у 1935 р. в Ківерцях: «...мене перевезли в Луцьк, а наступного дня в Дубно, де передали відомому катові – начальнику повітової поліції Канському. Він негайно приступив до роботи, повідомивши, що про мене й мою роботу знають усе, а тому, щоб даремно не тратити часу, ставить питання так: або я даю 20 друкованих сторінок зізнань, або смерть; відповіді чекає півгодини.

Зі слів Канського я зрозумів, що він знає далеко не все і його відомості обмежуються лише Луцьким округом. Через півгодини Канський справді з’явився в супроводі чотирьох поліцаїв. Після того, як я категорично відмовився давати зізнання, уся ця банда накинулася на мене, закувала ноги (руки були заковані ще з дня арешту) і, кинувши на підлогу, біла до непритомності. Після цього мене облили водою, запитали, чи я не одумався, і знов катували. Так до десятої години вечора. Але й після цих тортур я категорично відмовився давати зізнання. Тоді кати просунули мої ноги між руками і, загнавши під коліна товсту палицю, повісили мене на ній між двох столів головою вниз. Потім

ганчіркою закрили рота і налили в ніс води з домішкою нашатирного спирту і гасу. Рідина потрапила в легені; в них запекло вогнем. Через кілька хвилин знову кинули мене на підлогу, били в спину ногами, вода виливалася, і все починалося знову.

Лише під ранок мене, непритомного, кинули в камеру, причому так, що прикована до ніг двопудова гиря залишилась за дверима, і я, прийшовши до пам'яті, не мав змоги навіть звестись на ноги.

Вдень приїхав Канський, переконував відмовитись від “нерозумного” мовчання, обіцяв багато грошей і навіть закордонний паспорт. А щоб ніхто не знав, що я провокатор, він надрукує в газеті, що я вбитий під час утечі. Одночасно цей кат погрожував, що мене не будуть убивати, а катуватимуть, поки не сконаю.

Те, що Канський свою погрозу може виконати, я знав, але моє партійне сумління ніколи не дозволило б мені стати на шлях зради.

З вечірніми сутінками катування починались знову. Вивозили мене машиною за місто, підв'язували мотузком під руки і кидали з мосту в річку. Коли я захлинався, витягали на міст, вибивали ногами воду з легенів – і починали знову».

Батько перебував в ув'язненні спершу у Вронках, а потім – у «най-досконалішій» польській тюрмі в Равичі поблизу тодішнього німецького кордону. У той самий період були заарештовані та засуджені на тривалі строки позбавлення волі також усі інші члени підпільного РК КПЗУ.

Особливості побутування (точніше – здобуття вищої політичної освіти) політичних в'язнів у польських тюрмах описані самим батьком [33] (чисто ідеологічний, скорочений редакцією варіант був також опублікований в обласній газеті [37]) і тут немає потреби їх повторювати. Якщо урахувати, що батько та його товариші не могли знати про цинічно-жорстоку частину натури Леніна, справжній зміст «диктатури пролетаріату» і т. ін., то це – приклад гідності та високого духу людей в умовах неволі.

У 1938 р. КПЗУ в числі деяких інших партій була розпущена Виконкомом Комінтерну за нібито захоплення фашистською агентурою керівництва цими партіями. Майже всі члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані (як це часто робилося й до цього). Із морального боку політв'язні сприйняли це рішення як підлість. Із практичного ж – у більшості своїй залишилися поза активним політичним і громадським життям із приходом СРСР на західноукраїнські землі, хоча найчастіше були просто шанованими серед людей.

Чому при безумовно менших масштабах, порівняно з київськими, автор називає Олицький рільничий страйк 1934 р. Волинським майданом? Хто бував на київських Майданах та не спостерігав за ними через снайперський або ідеологічний приціл, добре пам'ятає надзвичайну взаємну доброзичливість їхніх учасників. *Вона не розрізняла майданівців за мовою, національністю чи соціальним статусом.* Ця, загалом кажучи, висока культура й стала основою їхнього унікального характеру на світовому рівні.

Щодо порівняння масштабів, то тут, особливо в поліській зоні, населення є дуже розсіяним. Слід нагадати також, що тоді не було ні соціальних мереж, ні просто Інтернету, ні навіть телефонного зв'язку або маршрутних таксі; усі комунікації підпільників здійснювалися пішим порядком у нічний час... Отже, згадані 80 тис. учасників на Волині є цілком еквівалентними київському мільйону.

Загалом це була пристойна, європейська фактично акція без насилля (точніше, насилля було з боку офіційної влади), так характерного тому історичному періодові. Окрилені успіхами страйку окремі його учасники хотіли навіть створювати партизанські загони та виступати проти поліції. Проте тоді мій батько припинив таку активність. Важко сказати, що б очікувало цих людей у випадку, якби вони стали на шлях збройної боротьби, найімовірніше – «вишка». У підпільників того періоду був навіть специфічний термін – «партизанка», до якої вони ставилися різко негативно. Напевне, це мало влаштовувало «старшого брата», де зазвичай життя людини мало що означало. Натомість потрібен був експорт революції (або, як тепер виразніше видно, «Русского мира») на Захід. Інструментами впливу на ЦК КПЗУ були регулярні партійні зв'язки з ЦК КП(Б)У та ЦК ВКП(б) і їхній жорстокий інструмент впливу – НКВС (дещо детальніше про це в розділі 7).

Дехто з науковців акцентує інформацію з архівних протоколів допиту кількох учасників страйку щодо запалювання ними напередодні страйку радзівіллівської скирди. Не коментуючи цей акт, можу сказати, що на той час це було ніби старовинне «Іду на Ви». Такий елемент тактики широко використовувала ОУН із 1930 р., здійснюючи активні акції спротиву польській владі. Крім того, спалення скирди за своїм рівнем «наси́льства» не можливо порівняти з відзначеним вище рівнем пацифікації.

Іноді також висловлювали думку, що це члени КПЗУ збурили народ до акцій протесту. Проте з цим важко погодитися. Підбурити можна до мордобою або ж стрілянини. Для того ж, щоб люди масово

піднялися на мирні акції, потрібні щонайменше дві обставини: 1) щоб «допекло» і 2) відсутність соціальної апатії. Це добре було видно на відносно недавньому прикладі пасіонарної Ю. В. Тимошенко. Був очевидним цинізм влади щодо ув'язнення людини, яка користувалася підтримкою значної частини українського загалу. Проте навіть тій потужній політичній силі, яка стояла за нею, не вдалося «збурити» людей на масові протести. Тут свою роль зіграла апатія, зумовлена мінімальною результативністю Майдану-2004.

Отже, у випадку «Волинського майдану» КПЗУ тонко відчула настрої людей або трудових мас, за термінологією того часу.

Шкода, що згадка про цю подію (як, до речі, про 450-річчя замку Радзивіллів або ж 230-річчя Стрітенської церкви в Олиці) не потрапила на сторінки «Календаря знаменних і пам'ятних дат Волині на 2014 рік». У цьому винна частково далека попередниця «Волині-нової» – «Радянська Волинь», точніше – її редактор. Про це знаю з «перших рук», бо ще в 1989 р. мій батько підготував до цієї газети публікацію «Олицький страйк і Ківерцівська першотравнева демонстрація 1934 року: як це було». Це зроблено за попередньою домовленістю в присутності автора в колишній так званій лікарні ЦЛК до 55-річного ювілею цієї події з очевидною мотивацією: батько був тоді одним з останніх її організаторів, хто міг подати подію страйку з погляду очевидця (він і до цього був активним автором газети). Проте політична погода на той час почала змінюватися, тож стаття пішла «під сукно». Отже, ми тут, на Волині, замовчуємо свою власну красиву історію боротьби людей за соціальну справедливість. І якщо тут КПЗУ і причетна, то КПРС – точно ні до чого, швидше – навпаки.

Правда, батько, передчуваючи можливість такої ситуації, «організував» короткий варіант публікації в районній газеті [38].

6. Перша «осічка» НКВС в Олиці та її сумні паралелі

Перш ніж перейти до завершальних частин цієї публікації, хотілося б навести приклади незбагненого радянського «совка» в... Києві, що особливо рельєфно виглядають на фоні подій у маленькій Олиці того часу.

...Із перших же днів після вступу Червоної армії на Західну Україну у вересні 1939 р. у НКВС-ців на «малій» Батьківщині» автора трапився неочікуваний конфуз. Коли за звичним радянським сценарієм вони на загальних зборах мешканців Олики на міській площі запропонували проголосувати за «вищу міру» Радзивіллам, то отримали в підтримку...

аж один голос, та й той був швидко затюканий оличанами. Це, до речі, свідчить і про відсутність «кровожерності» з боку так званої Червоної гвардії (її роль іноді дискутується у зв'язку з арештом князівської сім'ї – детальніше див. [5]). І це не просто гуманний акт. Якщо транспонувати цю подію на «велику політику», то слід наголосити, що син князя Станіслав (1914–76) поріднився з родиною Джона Кеннеді через сестер Був'є, одна з яких більш відома як Жаклін Кеннеді. Саме С. Радзивілл виявив істотну підтримку Дж. Кеннеді під час його обрання президентом США, що останній дуже цінував. Важко переоцінити цей факт в історії людства...

Повертаючись до згаданої «осічки», автор вважає, що визначальними на рівні менталітету оличан стали тривалі традиції Магдебурзького права, про які не без здивування писав М. Червінський у кінці XIX ст. [14, 15].

За рік до цих подій в Олиці у великому актовому залі Київського університету («альма-матір» автора) відбулося ганебне псевдосудилище над академіком М. П. Кравчуком за доносом... його вчителя акад. Д. О. Граве (1863–1939). Не відомо, чи останньому зі згаданих академіків «підказали» це з НКВС, проте елемент заздрощів до талановитого учня точно був. А ще Михайло Пилипович багато уваги приділяв творенню української лексики в математиці...

Тоді кількасот працівників університету «гнівno осудили» свого вчорашнього колегу та вчителя. Тільки кільком вистачило громадянської мужності стати на захист педагога. Як результат, нашого земляка засудили до 20 років тюремного ув'язнення, працював... відбійником у золотокопальні на Колимі, де й помер суворої зими 1942 р. Існує версія, що він завершив там виконання свого головного завдання, над яким працював усе життя. Проте «цінителі науки» від НКВС ці матеріали не зберегли.

Не відомо, як з усім цим доживав віку Граве, проте в шкільному музеї нашого волинського академіка в Човниці зберігся лист від його нащадків, у якому ті гнівno заперечують факти «стукацтва» свого предка, а поруч – уже спростування цих заперечень тоді ще живими свідками цих подій... Отже, честь треба берегти не лише змолodu, а й у зрілому віці теж.

Трапилося так, що в кінці 60-х рр. автору, тоді студенту, вищу математику на радіофізичному факультеті столичного (класичного) університету імені Тараса Шевченка читав завідувач кафедри матфізики проф. П. С. Бондаренко (1916–85) Це була дуже м'яка людина, яка

чимось нагадувала навіть персонажа з дитячого мультфільму «Вінні-пух». Тоді ми не могли знати, що цей чоловік – один із тих небагатьох, хто (тоді зовсім юний) не «здав» свого вчителя академіка Кравчука М. П. Це з'ясувалося набагато пізніше. Проте вже тоді ми, студенти найбільш привілейованого факультету, розуміли, що тут – виняток із правил. Привілейованість зумовлювалася живим інтересом до випускників факультету з боку ВПК (для молодих: ВПК – військово-промисловий комплекс) та міністерства оборони (імовірно, радіолокація й стала першопричиною співзвучної назви нашої спеціальності). Вона, беззаперечно, підкріплювалася найвищою стипендією в університеті, а ще – майже виключно російськомовним викладанням. Викладачі цієї ж кафедри читали лекції майже виключно українською. До речі, це було найбільш властиво математикам загалом у радянський період. Оце й стало чи не найбільшою перемогою Михайла Пилиповича, який «переломив» мовну ситуацію після свого (важко сказати) вчителя, якого авторка книги [28] (вона «родом» із того ж механіко-математичного факультету університету) характеризує як російського монархіста.

Історія не знає, звичайно, умовного відмінка, проте на публікаціях акад. Кравчука М. П. значною мірою будувався розвиток кібернетики... на Заході. У нас же його роботи були вилучені з наукового обігу. Нині цей напрям у техніці (на жаль, як і багато інших в українській науці [2 (ч. 3)]), видається практично неможливим для його вітчизняної промислової «реінкарнації».

7. КПЗУ та її діяльність в українській історіографії

Під час розгляду такого типу історичних питань для автора щоразу постає гостра проблема розуміння ризику заступання на чужу «наукову територію». Допомагають тут жорсткі закони логіки. Зокрема, добре відомо, що якщо окремий факт не відповідає певній концепції, то неправильно є саме вона.

7.1. Радянський період. Стіну мовчання щодо КПЗУ на Волині було розірвано вже після розвінчання культу особи Сталіна. Уперше щодо олицьких подій опублікував статтю «У класових битвах» у 1967 р. у «Радянській Волині» колишній директор Волинського обласного архіву та, як уже згадувалося, теж уродженець Олики Кашевський П. В. (1921–91) [39].

Пізніше згадка про події «Волинського майдану» в українській радянській історіографії потрапила навіть у таке насичене інформацією видання, як Український енциклопедичний словник, під назвою «Оли-

цька першотравнева демонстрація». Щоправда, тут, як уже зрозуміло з попереднього тексту, змішані дві події: власне Олицький страйк та Ківерцівська першотравнева демонстрація – одна з акцій у рамках згаданого страйку.

Певну ризиків щодо висвітлення історії КПЗУ в радянський період підвела книга [30], опублікована вже в період перебудови. У передмові до неї наголошено на активному використанні матеріалів державних архівів західних областей. Автор робить цілком світлі щодо свого об'єкта досліджень висновки: «Історія боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з Українською РСР, героїчної діяльності комуністичних організацій всього західноукраїнського регіону має зайняти належне місце у школах, технікумах і вузах...» [30, с. 129–130].

7.2. Український період. Із дивних причин згадка про Олицький рілний страйк 1934 р. не потрапила до більш розлогої, уже сучасної Енциклопедії історії України, вочевидь, тому що не відповідає концепції її статті про КПЗУ, відповідно до якої з початку 1930-х рр. ця партія втратила зв'язок із масами [40].

Вище вже згадувався простий закон логіки: якщо окремий факт не відповідає певній концепції, то неправильно є саме вона. Уважати ж факт «Волинського майдану» неістотним для Волині – це все одно, що нехтувати Майданом-2004 у сучасній історії України. Не кажучи вже просто по-людськи про те, що багато оличан старшого покоління вважали цей страйк найбільш яскравою подією своєї молодості.

Вище, у розд. 5, уже згадувалося, що події попереднього Луцького процесу над 57-ми членами КПЗУ в лютому-квітні 1934 р. викликали хвилю протестів у всьому світі, а одним із їхніх ініціаторів був французький письменник-антифашист Анрі Барбюс. Слід нагадати, що в той історичний період контакти з А. Барбюсом уважав дуже важливим для себе проривом із погляду міжнародного визнання навіть «вождь народів». А ще принаймні в масштабах Волині були Володимир-Волинський процес 151 – 1934-хх хр., Ковельський 56-; 1934-го рр., Колківська демонстрація 1934-го р. та ін. дрібніші процеси. Цікаво, що ці дані частково можна знайти в цій же книзі [30, с. 96–99]. Тобто не приходить до уваги, що КПЗУ втратила свій вплив на ситуацію.

Проте згадана стаття до Енциклопедії історії України [40] знову обмежується архівними матеріалами ЦК КПУ, на основі яких аналізуються відносини переважно центральних комітетів КПЗУ, КП(Б)У та ВКП(б). Якщо, можливо, такий «апаратний» аналіз є прийнятним для правлячих партій, то для ідеологічної партії в підпіллі, якою була

КПЗУ, це викликає великий сумнів, хоча б тому, що рядові партійці (а вони, власне, і є партією) – навряд чи бачили основою свого самовираження партійно-апаратну кар’єру, а радше – перспективу тюремного ув’язнення.

Ще одним неочевидним, із методичного погляду, є «виведення» в [40] партійного курсу з позицій «старшого брата». Якщо це не викликає сумнівів щодо КП(Б)У – ВКП(б), то для КПЗУ, яка діяла в зовсім інших умовах, це було фактично неприйнятним. Адже їм треба було працювати на випередження щодо реальних проблем західноукраїнського населення. Саме зі згаданого вище підходу в [40] прийнято просту закономірність (імовірно, плід якоїсь із дисертацій): відхід КП(Б)У від політики українізації, насильницька колективізація, репресії та голодомор 1932–33 рр. повинні були привести до дискредитації КПЗУ. (Знайома фабула визначальної ролі хоч маленького, але «старшого брата»). Але тут явно переоцінено роль ЗМІ того періоду. Той, хто читав прогресивну західноукраїнську пресу, наприклад за 1934 р., нічого аж надто особливого щодо цього там знайти не могли. А як же тоді наведені вище цифри щодо розмаху революційних подій на Волині в 1934 р.? Власне, і в книзі [30, с. 129] неявно підтримується думка щодо не надто значної ролі ЗМІ в той час на прикладі навіть гучного рішення виконкому Комінтерну щодо розпуску КПЗУ: «...окремі організації, які ще до 1938 р. через репресії польського уряду втратили зв’язок з керівництвом і не були повідомлені про розпуск партії, продовжували свою роботу аж до часу визволення Західної України в 1939 році». Може, усе-таки має право на існування версія щодо адекватного врахування з боку КПЗУ настроїв західноукраїнського населення?

Інша справа, що сталінська репресивна машина постійно робила, здається, усе, щоб руйнувати самостійний курс КПЗУ. Ось тут і стає в нагоді фактаж публікацій [30, 40] як свідчення жаху цинізму та беззаконня, яке тоді панувало в Радянській Україні й активно поширювалося на КПЗУ. Більше того, *«керівники КПЗУ першими серед діячів комуністичних партій світу, що входили до Комінтерну, повели рішучу і відверту боротьбу проти антиленінської політики Й. Сталіна та його найближчого оточення, в тому числі в ЦК КП(б)У (курсив мій – Ж. В.)»* [30, с. 22]. А «вождь народів» такої вільності не пропускав.

Порівняно з книгою [30], завершальна частина пізнішої роботи [40] (2007 р., хоча зазвичай публікації для енциклопедії готуються задовго до виходу друком) є зовсім похмурою (хочеться сподіватися, що просто невдалою в літературному сенсі): «...“очищена” органами державної

безпеки СРСР від носіїв ідеології націонал-комунізму (1), КПЗУ не знаходила підтримки у населення, перетворювалась на сектантську партію, протиставила себе всім іншим, насамперед українським націоналістичним та націонал-демократичним, партіям (2). Чисельно в КПЗУ та її керівництві домінували тепер євреї та поляки (3). КПЗУ була перетворена в механізм пропаганди та апологетики “успіхів” соціалістичного будівництва в СРСР та інструмент боротьби проти “українського буржуазного націоналізму”».

У 1938 р. виконком Комінтерну ухвалив рішення (4) про розпуск КПП, а в її складі – КПЗУ та Комуністичної партії Західної Білорусі як таких, керівництво в яких захопила ворожа агентура».

Далі змушені зробити зауваження щодо фрагментів цього розлого цитування відповідно до вказаних у тексті порядкових номерів:

1) це не вина КПЗУ, а її нещастя;

2) інакше було б дивним при діаметрально протилежних багатьох програмних засадах цих партій. Проблема в іншому – не перетворювати політичні розбіжності в причину терору або взаємознищення;

3) усі люди рівні, незалежно від національності; євреї, поляки та українці були домінуючими національностями в довоєнній Західній Україні – що ж тут дивного, чи викликає осуд;

4) по-перше, виникає враження, що саме за недоліки 1) – 3) Комінтерн прийняв таке рішення (що нелогічно), а по-друге, ніби так їм і треба!

Проте незалежно від літературних нюансів очевидною є їхня пряма протилежність в обох роботах. То як же із законами логіки?

Якщо ж продовжувати дискусію так, ніби «на захисті дисертації», то недоліком роботи [40] є її вузька фактологічна база (лише архів ЦК КПУ). Сам автор у передмові до книги [30] згадує про свою полеміку з єдиним (!), хто вижив (звичайно ж, не без заслання в Казахстан), із колишніх керівників КПЗУ М. М. Теслюком (1899–1985). Михайло Миколайович наполягав, що реальна ситуація в КПЗУ того часу та її бачення з ЦК КПУ не зовсім адекватні. То ж ці рядки – ще один штрих до західноукраїнського бачення проблеми. Набагато більше є їх у західноукраїнських архівах; тим більше, що вже доволі давно з цих фондів зняли обмежувальні грифи (див. фото). Здається, волинські історики такою можливістю не скористалися.

Якось більш по-людяному, попри навіть гостро публіцистичний стиль, виглядає публікація про КПЗУ С. Грабовського з характерною назвою «КПЗУ: трагедія революційних романтиків» [41].

*Зустріч у Державному архіві Волинської області з нагоди зняття грифу «таємно» з колишніх судових справ; зліва-направо – Марія Миць та Антоніна Кравчук (співробітниця ДАВО), Андрій Жовтянський, Неоніла Лець (завідувач районного архіву). Вересень, 1989 р.
(фото Любомира Безручка)*

Насамкінець, не можна не наголосити, що КПЗУ не є предметом заборон у рамках законодавства про декомунізацію [42]. Більшість науковців, як і пересічні громадяни, не переобтяжують себе читанням актів законодавства. Отже, постараємося зробити це максимально строго (і коротко), оскільки в його біографії було вісім років активної законотворчої діяльності. Вона стосувалася розробки системи законодавства з енергозбереження (див., наприклад, [43]). Загальні ж закони юриспруденції «працюють» однаково в обох випадках.

Ось вичерпний перелік поняття «комуністична партія» в цьому Законі: РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б), КПРС, КП(б)У, КПУ, комуністичні партії союзних республік, що входили до складу СРСР, а також їхні осередки. Ще раз слід наголосити, що цей перелік є вичерпним і не може бути розширеним при будь-якому тлумаченні. Крім того, обмеження щодо використання символіки цих партій не поширюється, зокрема, на наукову діяльність.

8. Переходячи на особистості

Якось автора запитали, чи не є його позиція спробою «відбілити» батька чи, навпаки, якось піднести його ім'я. Із першим в Олиці все просто й визначається воно простим критерієм: «гонорова» родина чи ні? – Батько був «гоноровим».

Щодо другого, то на Інтернет-ресурсах Ківерцівщини та Волині можна знайти кілька згадок про нього. Крім того, він знайшов спокій на гоноровій же родинній ділянці Залісочівського кладовища (бо прилягає до священицької) у цілком доглянутому похованні. За його заповітом, на пам'ятнику начертані франківські такі далекі від звичного тоді радянського пафосу слова:

Бажаю для скованих волі,
Для нещасних – долі,
І рівного щастя для всіх!

Що тут є від диктатури пролетаріату?

Отже, батька захищати немає потреби. Інша справа – щодо людини, яка, певне, не мала нащадків (як і невідоме місце її поховання). Отже, пам'ять про неї, можливо, і немає кому захистити.

...Гуляючи в Луцьку пішохідною зоною, люблю іноді пройтись уздовж дворика колишнього суду (такі споруди, зазвичай, не міняють свого призначення залежно від зміни влади). Знаю: тут колись теж дуже ефектно «прогулювався» батько в оточенні... восьми кінних та двох піших поліцаїв. Одна незручність – закутим у кайдани, а маршрут пролягав від Луцької тюрми. Це робилося з однією очевидною метою – деморалізації українців. Про ті вже маловідомі кому події, нагадував скромний пам'ятник із написом «Степан Бойко», про якого відомо, що він не прожив і 30-ти років (1901–30) [36, с. 35–36]. Це саме одна із жертв заремб-матушевичів, про що йшлося вище. Під час проведення конференції, коли її господарі гостинно показували старий Луцьк, стало зрозумілим, що пам'ятник... зняли.

Історію питання легко знайти в Інтернеті. Із нього випливає, що луцькі історики – до їхньої честі – були проти такої акції. Отже, питання совісті, яке ґрунтується на глибоких знаннях проблеми, є зрозумілим. Розберемо правову основу прийнятого рішення. Наскільки автор пам'ятає (а вдруге переглядати матеріали цієї сумної історії не хочеться), представниця Українського інституту національної пам'яті заявила, що знесення пам'ятника відповідає вимогам Закону [42], оскільки він установлений людині, яка боролася за встановлення радянської влади. Тут одразу два пересмикування: по-перше, С. І. Бойко був саме секретарем окружному КПЗУ і під дію законів про декомунізацію не підпадає, як це вже показано вище. По-друге, питання, чи боровся він «за встановлення радянської влади», загалом кажучи, випливає з програмних засад самої КПЗУ. Отже, знову слід звернутися до попереднього висновку.

До речі, у тексті Закону, на відміну від терміна «комуністична партія», на жаль, відсутня чітка правова новела, що стосується «встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях». Відтак треба звернутися до контексту Закону, який добре простежується в пункті першому статті 2: «Комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини

у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань...» Ось на тих діячів із числа тих, хто «встановлював радянську владу на території України», які причетні до згаданих злочинів, поширюється юрисдикція цього Закону. То де тут КПЗУ? – Хіба що, як жертва згаданого режиму.

Автор був свого часу безпосереднім й активним учасником підняття Національного прапора України на Хрещатику ще в умовах Радянської України 24 липня 1990 р. (див., наприклад, [2 (ч. 2); 44]). Тому точно знаю, що такого рівня рішення міської ради, як у Луцьку, було б опротестовано прокуратурою.

Насамкінець, хотів би встановити історичну справедливість стосовно ще однієї, але вже польської інтелігентки. Батько вижив у польських тюрмах завдяки «цьоці Стефці», яка щомісячно надсилала йому літр риб'ячого жиру від туберкульозу та кілька газет – для душі. Ідеться про Стефанію Семполовську (1870–1944) – голову Всепольського комітету Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Ще кілька років тому в польських Інтернет-джерелах про неї можна було прочитати як про лише польського педагога й освітню діячку, борця за права дитини, журналістку та письменницю. Імовірно, там теж був елемент проблем, аналогічних до українських, бо вважалося, зокрема, що МОДР у Західній Україні був під впливом КПЗУ.

Звичайно, дуже почесно бути провідним педагогом. Проте вершиною внутрішнього благородства цієї «громадянки світу» є все-таки підтримка в'язнів, яка зазвичай не викликає особливого захоплення у владних структурах. Тим більше, що автору в процесі пошуків в Інтернеті вдалося знайти зовсім неочікувану інформацію про неї в спогадах [45]. Із них випливає, що вона з таким самим успіхом підтримувала в'язнів-колишніх греко-католицьких священиків на радянських Соловках.

Старовинне князівське місто Олика на Волині має свою красиву українську історію, яка цілком може стати одним із наріжних каменів при визначенні її духовних пам'яток у зв'язку з перспективою утворення тут історико-культурного центру. Уточнені також питання топоніміки та першої літописної згадки про Олику.

Джерела та література

1. Жовтянський В. Перлина чи руїна? Газета «Вільним шляхом» (м. Ківерці, Волинської обл.). 1994 р. 9 квіт.; 16 квіт.; 23 квіт.; 30 квіт.; 14 трав.; 28 трав.; 4 черв.; 11 черв.; 18 черв.; 13 серп.

2. Жовтянський В. Українська наука: від мудрості батьків... : у 3-х ч. *Світогляд*. Ч. 1: Гуманітарний вимір. 2016. № 3. С. 22–29; ч. 2: Національний прапор на Хрещатику. 2016. № 4. С. 54–64; ч. 3: Держава і проблема академічного середовища. 2017. № 1. С. 31–41. URL: http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/Zhovtianskyi_article_Svitohliad_magazine_2017_1.pdf).
3. Сендульский А. Местечко Олыка Дубенского уезда. *Волынские епархиальные ведомости, часть неоф.* 1878. № 15. С. 564–575.
4. Теодорович Н. И.. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. С. 938–940, 968–985.
5. Жовтянський В. Олика культурна і... місто. [Див. цей збірник].
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Київ: Будивельник, 1985. С. 76–83.
7. Терський. Олика С. Львів: Новий час, 2001. С. 10–12.
8. Літопис Руський/пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ: Дніпро. 1989. С. 227.
9. Жовтянський В. А. Історична Олика та її пам'ятки. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2014. Вип. 25. С. 253–273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Rcp_2014_25_26
10. Жовтянський В. Про літописний топонім «Олика» та пам'ятки однойменного містечка на Волині. *Волинський музей. Історія і сучасність*: наук. зб. Вип. 5. Матеріали V Всеукраїнської наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 24-й річниці Незалежності України та 85-й річниці створення Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк, 16 трав. 2014 р.) / упоряд. А. Силук. Луцьк, 2014. С. 385–397.
11. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908.
12. Словник гідронімів України. Київ, 1979. С. 397–398.
13. Седов В. В. Гидронимические пласты и археологические культуры Центра. *Вопросы географии*. Сб. 94, 1974. С. 20–33.
14. Червинский Н. Церковно-приходская летопись Свято-Сретенской церкви и прихода мест. Олыки Волынской епархии. *Архив Сретенской церкви, с. Залесочье, Волынской обл.* 1896. 144 с.
15. Жовтянський В. Невідома Олика XIX століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині*: науковий зб. Вип. 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 верес. 2017 р., м. Ківерці – смт Олика/упоряд. Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силук. Луцьк, 2017. С. 354–371.
16. Переговский В. Местечко Олыка. *Волынские губернские ведомости*. 1869. № 15–16.
17. Боярчук П. Радзивілли і стара Олика. Луцьк: Надтир'я, 2013. 504 с.
18. Jakimowich R. Szlak wyprawy kijowskey Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. *Rocznik Wołyński*. Równe. Т. 2. 1933. S. 10–96.
19. Колосок Б. Природна підоснова як чинник містобудівного розвитку Олики. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: матеріали XVIII Волин. наук.-практ. іст.-краєзн. конф.: наук. зб. Луцьк, 2006. С. 15–17.
20. Русина О. В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 27–49; Радзивіллівські володіння новітніх часів очима сучасників. *Там само*. 2014. № 6. С. 29–38.
21. Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій катедрі? *Записки НТШ*. 1906. Т. 70. Кн. 2. С. 71–72.

22. Кашевський П. В. Олика: іст. нарис. *Ленінським шляхом*. 1966. – 12 трав.; 19 трав.; 31 трав.; 9 черв.
23. Специальная карта Западной части Российской империи / сост. и гравиров. воен.-топогр. депо с 1826 по 1840 г. под рук. генерал-лейтенанта Ф. Шуберта. 1:420 000, 10 верст в дюйме. Санкт-Петербург, 1840. 59 л.
24. Жовтянський В. Це наша пам'ять. Відкритий лист до громадян Олики. *Газета «Ленінським шляхом» (м. Ківерці)*. 1988 р. 20 берез.
25. Пясецький В. Пройдімося давнім Луцьком. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2012. 192 с.
26. Іван Пулюй. Збірник праць/за ред. В. Шендеровського. Тернопіль: Рада, 1996. 712 с.
27. Руденко М. Енергія прогресу. Тернопіль: Джура, 2005. 412 с.
28. Вірченко Н. О. Велет української математики. Київ: Задруга, 2007. 80 с.
29. Костриця М. Релігійне краєзнавство. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2009. Вип. 1. С. 112–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2009_1_13.
30. Панчук М. І. «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. Київ: Політвидав України, 1989. 131 с.
31. Юшковець П. Кризь терени і грози. *Ленінським шляхом*. 1987. 25 груд.
32. Миткалик А. Тоді, у тридцять четвертому... *Там само*. 1988 р. 1 трав.
33. Юшковець П. Олицький ярмарковий страйк. *Там само*. 1989 р. 12 лют.
34. Жовтянський А. С. Так ми вчилися ленінізму (сторінки історії). *Радянська Волинь*. 1988 р. 22 квіт.
35. Жовтянський А. Так ми вчилися ленінізму. *Ленінським шляхом*. 1988 р. 7 і 11 лист.
36. Богомоллов В. В августе сорок четвёртого... / Роман. Москва: Прогресс, 1979. 395 с.
37. Петронюк Р. В. За завданням партії. *КПЗУ – організатор революційної боротьби: спогади колишніх членів КПЗУ*. Львів: Книжково-журнальне вид-во, 1958. С. 239–255.
38. Борці за возз'єднання: біографічний довідник. Львів: Каменяр, 1989. 360 с.
39. Кашевський П. У класових битвах. *Радянська Волинь*. 1967 р. 23 черв.
40. Панчук М. І. Комуністична партія Західної України. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Київ: Наук. думка, 2007. 528 с.
41. Грабовський С. КПЗУ: трагедія революційних романтиків. *Радіо «Свобода»*. 04 черв. 2008. URL: (<https://www.radiosvoboda.org/a/1120257.html>).
42. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. С. 219.
43. Стратегія енергозбереження в Україні: аналітично-довідкові матеріали: кол. моногр.: в 2-х т./за ред. В. А. Жовтянського, М. М. Кулика, Б. С. Стогнія. Київ: Академперіодика, 2006. Т. 1. 510 с.; Т. 2. 600 с.
44. Хітько М. Волиняни встановлювали прапор над Києвом. *Волинь*. 2012. 23 серп. URL: (<http://www.volyn.com.ua/index.php?rub=9&article=3&arch=1423>).
45. Кладочний Й. Мені також запропонували йти на православну парафію. Інтернет-ресурс. URL: www.vox-populi.com.ua/.../menitakozzaproponuvalijtinapravoslavnuparafiuavtorkladocnijjosip?tmpl=%2Fsystem%2Fapp%2Ftemplates%2Fprint%2F&showPrintDialog=1

Z PROBLEMATYKI ARTYSTYCZNEJ KOLEGIATY ŚW. TRÓJCY W OŁYCE

Budowa kolegiaty św. Trójcy w Ołyce w latach 1635–1640 należy do najważniejszych fundacji sakralnych księcia Albrechta Stanisława Radziwiłła¹. Miał to być nie tylko kościół parafialny, ale przede wszystkim mauzoleum rodowe, którego wielkość i bogactwo miało być odbiciem pozycji społecznej fundatora, porównywalnej do innych tego typu założeń w Zamościu, Żółkwi lub w Nowym Wiśniczu. Z jej budową wiąże się wiele zagadnień artystycznych, które są różnie interpretowane i wymagają ponownej weryfikacji w oparciu o źródła archiwalne.

Pochodzenie Malinverne² oraz jego prace architektoniczne na terenie Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku opublikowałem we Włoszech w 2016 roku³. Dla wszystkich piszących o kolegiacie w Ołyce, jej budowniczy był Włochem, natomiast określenie regionu i nazwy miasta pochodzenia nie była rozstrzygana. Nikt również nie łączył lubelskiego muratora «*Joannesa Maluardusa de Pior*»⁴ z budowniczym kolegiaty w Ołyce. Aby to zilustrować warto przytoczyć krótkie noty biograficzne w publikacji *Architekci i budowniczowie w Polsce (1954 r.)*, w której autor Stanisław Łoza na tej samej stronie przedstawił najpierw Jana *Maliverna* a następnie *Joannesa Maluardusa de Pior* jako dwie różne postaci⁵. Według tego autora *Maluardus* pochodził «rodem z Plurs w Gryzonii (Szwajcaria)»⁶.

¹ A. S. Radziwiłł herbu Trąby (1593–1656), kanclerz wielki litewski był postacią o nieprzeciętnej osobowości politycznej i intelektualnej. W młodości otrzymał staranne wykształcenie. Studiował w Wurzburgu, Lowanium i Bolonii. Kilukrotnie podróżował do Włoch. Znał zabytki Bolonii, Neapolu, Rzymu, Mediolanu, Loreto i Asyżu. Do roku 1648 rezydował głównie w Ołyce, gdzie rozbudował zamek i utrzymywał wspaniały dwór. Wyrazem jego religijności uformowanej pod wpływem Jezuitów były liczne fundacje oraz twórczość pisarska. Był dwukrotnie żonaty, jednak nie doczekał się potomstwa. A. Przyboś. Radziwiłł Albrycht Stanisław, w: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXX, z. 124. Wrocław; Łódź 1987. S. 143–148.

² W dalszej części artykułu będę używał włoskiej formy brzmienia imienia i nazwiska artysty: Giovanni Malinverne, która występuje w księgach metrykalnych i notarialnych w Piuro – włoskiej miejscowości w której urodził się i wychował architekt kolegiaty w Ołyce. Forma «Maliverne» ma swoją genezę w znanym odpisie Szymona Starowolskiego z roku 1655 i później wielokrotnie powtarzana w literaturze naukowej i przewodnikach. S. Starowolski. *Monumenta Sarmatarum beatae aeternitati*. Kraków, 1655. S. 524–525.

³ S. Kłosowski. Giovanni Malinverne da Piuro, costruttore della collegiata di Olyka. *Plurium*. IX. 2016. S. 27–53.

⁴ R. Szewczyk, *Ludność Lublina w latach 1583–1650*. Lublin, 1947. S. 39, 49; Z. Rewski. Konieczność poznania dawnej sztuki Szwajcarii. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. 1948. № 1. S. 46.

⁵ S. Łoza. *Architekci i budowniczowie w Polsce*. Warszawa, 1954. S. 187; tenże. *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*. Warszawa, 1917. S. 128.

⁶ Tenże. *Architekci...* S. 187.

Piuro – ojczyzna Giovanniego Malinverne

Włoskie miasto Piuro w którym urodził się architekt kolegiaty w Ołyce położone było w północnej Lombardii 120 km od Mediolanu, pomiędzy jeziorem Como a obecną granicą ze Szwajcarią w dolinie Bergell⁷. Położone na skrzyżowaniu szlaków handlowych było żywym ośrodkiem handlu i produkcji jedwabiu oraz wyrobów z kamienia «ollare» – steatytu⁸ (**fot. 1**). Historyczne Piuro bogate i wystawne z kilkoma kościołami i pałacami przestało istnieć 4 września 1618 roku wraz z jego tysiącem mieszkańców, zasypane przez wielkie osuwisko skalne⁹ (**fot. 2**). Z Piuro pozostały jedynie

Foto 1. Piuro, Palazzo Vertemate Franchi, Obraz olejny na płótnie z przedstawieniem miasta Piuro przed katastrofą z 4 września 1618 r. (fragment), autor nieznany. Fot. S. Kłosowski

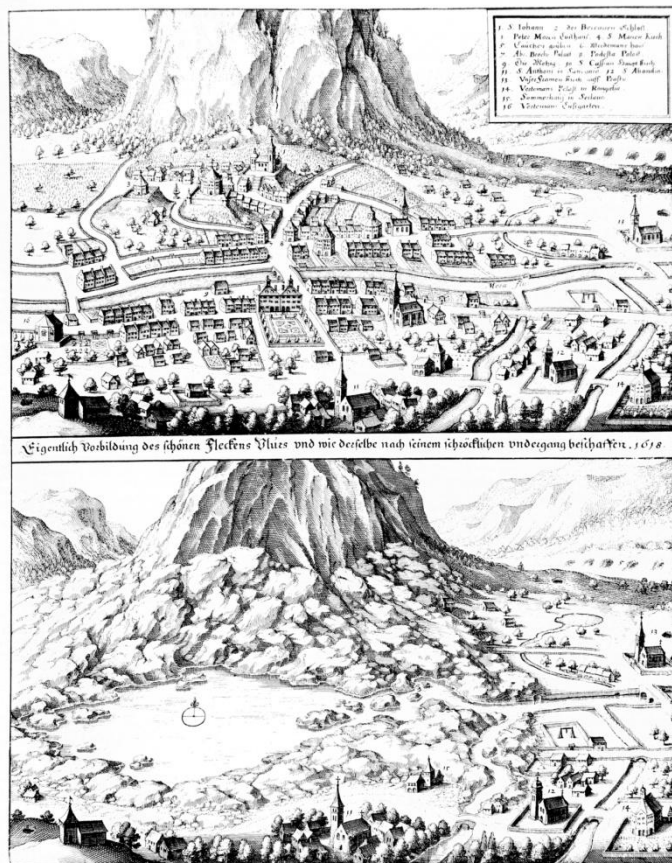

Foto 2. Piuro. Akwaforta z przedstawieniem miasta Piuro przed i po katastrofie skalnego osuwiska z 4 września 1618 r., autor M. Merian w: *Theatrum Europaeum I*, Frankfurt 1635 r. Reprodukcję wyk. S. Kłosowski w: G. Scaramellini, G. Kahl, G. P. Falappi, *La frana di Piuro del 1618. Storia e immagini di una rovina*, Piuro 1995. S. 67, il. 27

⁷ Guido Scaramellini. Piuro nella storia. w: G. Scaramellini, G. Kahl, G. P. Falappi. *La frana di Piuro del 1618. Storia e immagini di una rovina*. Piuro, 1995. S. 11–48.

⁸ Guglielmo Scaramellini. Fenomeni migratori, mobilità professionale e dinamiche confessionali nel e dal Contado di Chiavenna durante l’Eta moderna. w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*/red. P. Łopatkiewicz. Rzeszów; Łańcut 2016. S. 9–42.

⁹ G. Scaramellini. Piuro nella storia... S. 26–29; G. P., Falappi. La frana di Piuro in Bregaglia del 1618: fantasie e realta. *Quaderni grigionitaliani*. 81(2012/3). S. 123–137.

nazwa miasta, niezwykła historia oraz liczni emigranci kupcy, rzemieślnicy i artyści, którzy w chwili katastrofy nie przebywali w Piuro. Na obrzeżach miasta, gdzie nie dotarła lawina skalna pozostały między innymi: kościół San Martino z XI w., Santa Croce z XII w. i palazzo Vertemate-Franchi¹⁰ (zbudowany ok r. 1577) przypominając o świetności Piuro i jego bogactwie. Z czasem na miejscu osuwiska powstały trzy mniejsze miejscowości: Prosto, Borgonuovo oraz Santa Croce.

W tym miejscu warto przywołać «fenomen na skalę europejską» emigracji włoskich artystów, głównie muratorów i wybitnych architektów, ale również rzeźbiarzy, kamieniarzy czy stiukatorów, którzy w ogromnej liczbie sięgającej tysięcy, emigrowali do krajów Europy położonych na północ od Alp. Pochodzili oni – jak zauważył wybitny znawca tego tematu prof. Mariusz Karpowicz – «z jednego, wąskiego skrawka skalistej ziemi, wciśniętej między Alpy a wielkie jeziora – Como, Lugano, Maggiore»¹¹. Starsza literatura nazywa tych artystów «Komaskami» od nazwy jeziora Como¹², natomiast prof. Karpowicz określa ich «Synami Jezior»¹³. W tym miejscu można postawić pytanie, gdzie muratorzy z Piuro uczyli się zawodu budowy i wznoszenia budowli sakralnych i świeckich, które dziś możemy podziwiać i analizować. W starszej literaturze dominowała opinia, że zawód ten był przekazywany z ojca na syna. W opinii prof. Guido Scaramellini dyrektora Studiów Historycznych dla Valchiavenny zarówno Pelaci jak i Malinverne – wybitni przedstawiciele świata artystycznego w Piuro – mogli zdobyć umiejętność budowy renesansowych i barokowych świątyń poprzez współpracę z artystami z dolin Lugano i Intelvi, którzy w XVI wieku byli zatrudnieni przy odbudowie starego miasta Chiavenny (po zniszczeniach z r. 1486)¹⁴. Z całą pewnością te umiejętności zostały dostosowane do potrzeb «polskiego nieba», ograniczeń wynikających z przepisów kościelnych i zakonnych oraz gustów fundatorów. Szczególną rolę w ostatecznym ukształtowaniu muratorów z Piuro odegrało tu środowisko lubelskie, gdzie trafili po przybyciu na ziemie Rzeczypospolitej¹⁵.

¹⁰ A. Liva, L. Corrieri, G. Mulazzani, R. Pavoni, S. Sicoli. Il Palazzo Vertemate Franchi di Piuro. Milano, 1989.

¹¹ M. Karpowicz. Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku. Warszawa, 2013. S. 5.

¹² Z. Rewski. Konieczność poznania dawnej sztuki Szwajcarii. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. № 1. 1948. S. 40, 43; S. Kozakiewicz. Początek działalności Komasków, Tessyńczyków i Gryzończyków w Polsce – okres renesansu (1520–1580). *Biuletyn Historii Sztuki*. № 1. 1959. S. 3–27.

¹³ M. Karpowicz, dz. cyt. S. 6, 7 i następne.

¹⁴ Guido Scaramellini. Piuro e le origini di Antonio Pelacini, w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*/red. P. Łopatkiewicz. Rzeszów; Łańcut, 2016. S. 80, 96.

¹⁵ T. Bernatowicz. Rola Lublina w architekturze sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII wieku. w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*/red. J. Lileyko. Lublin, 2000. S. 15–25.

Warto jeszcze zasygnalizować mechanizmy, którymi kierowali się włoscy artyści z «Kraju Jezior Alpejskich». Były one oparte na rodzinnych i sąsiedzkich powiązaniach. I znowu przywołam cytat prof. Karpowicza: «każdy z nich ciągnął za sobą legion krewnych, braci, pociotków, zawsze ze swojej okolicy, artystów mniejszego kalibru aż do rzemieślników włącznie»¹⁶.

Od roku 2011 zajmuję się badaniami emigracji artystów włoskich, na przykładzie jednego tylko miasta Piuro. I podobnie jak prof. Karpowicz mogę stwierdzić, że na początku tych badań, (opartych na źródłach archiwalnych) nie zdawałem sobie sprawy jak niezwykle i wciągający jest to temat.

Przejdźmy jednak do przedstawienia tych artystów z Piuro – głównie muratorów, którzy w XVI i XVII wieku przybyli na ziemię Rzeczypospolitej niosąc ze sobą nowe rozwiązania renesansowe i barokowe budowy pałaców, klasztorów i kościołów.

Listę Piurejczyków otwiera «**Joannes ... de la villa Piur**», który w roku 1560 z grupą dziewięciu muratorów i rzemieślników został wysłany z Krakowa do Wilna do prac przy budowie zamku królewskiego¹⁷.

Kolejnych artystów z Piuro znajdujemy w Lublinie, który po wielkim pożarze miasta w roku 1575 potrzebował zdolnych muratorów. W wyniku kwerendy w archiwum lubelskim w księgach miejskich dr Grażyna Jakimińska¹⁸ odnalazła **Piotra Trapolini** vel Trapola syna Jana i Anny¹⁹ z Piuro²⁰ (?), budowniczego kamienic dla mieszczan lubelskich Walentego Krzesza²¹, Jana Meglewskiego – chorążego ziemi lubelskiej²² oraz Piotra Krzysztofa i Jakuba Ostrowskich (przebudowa)²³.

¹⁶ M. Karpowicz, dz. cyt. S. 7.

¹⁷ A. Chmiel. *Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce*. № 1. Kraków, 1911. S. 84, 85; S. Kozakiwicz, dz. cyt. S. 16, 27; M. Karpowicz. *Artisti Ticinesi in Polonia nel '500*. Ticino, 1987. S. 145, 147; S. Kłosowski, A. Szykuła-Żygawska. Antonio Pelacini da Piuro, architetto-costruttore rescoperto. I piuresi in Polonia tra la fine del XVI e l'inizio del XVII secolo. *Plurium*. V. 2012. S. 19, 20.

¹⁸ Dziękuję dr G. Jakimińskiej za wskazanie postaci muratora Piotra Trapolini występującego w źródłach archiwalnych Lublina.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie. Akta miasta Lublina (dalej cyt. APL, AmL). Sygn. 152. Księga radziecka. K. 260 v.

²⁰ W Piuro w XVI i XVII w. występowała rodzina Trapolini. G. Giorgetta. *Demografia di Piuro nel 1628*. Chiavenna, 1976. S. 18, 19; S. Kłosowski, dz. cyt. S. 43. Przypis 76, 77.

²¹ APL, AmL. Sygn., 13. Księga wójtowsko-ławnicza. S. 441–446, 450, 458, 471, 472, 490.

²² Tamże. S. 472, 475, 478, 489, 510, 514.

²³ Tamże. S. 462, 469.

Następnie na kartach dokumentów lubelskich pod koniec XVI wieku pojawia się **Piotr Bonay** Piurejczyk²⁴, nazywany «Szczotką», ożeniony z Jadwigą, wdową po Andrzeju ze Żmigrodu, wymieniony w uchwale cechowej z roku 1605²⁵. Wykonywał prace dla bogatego mieszczanina krakowskiego Przybyły²⁶. Był osobą bardzo zamożną.

Na początku XVII wieku przybywają do Lublina muratorzy (przypuszczalnie razem) **Antonio Pelacini i Giovanni Malinverne**. Najbardziej rozpoznany jest Antonio Pelacini, któremu poświęciłem kilka artykułów, które ukazały się we Włoszech i w Polsce²⁷.

Antonio Pelacini urodził się w rodzinie Piotra i Anastazji²⁸, których dom znajdował się w dzielnicy Boate na lewym brzegu rzeki Mery²⁹. W roku 1615 przyjął prawo miejskie w Lublinie jako murator³⁰, a następnie ożenił się z Barbarą córką Jakuba Balina³¹ jednego z najzdolniejszych muratorów działających w Lublinie I połowy XVII wieku³², dziedzicząc po teściu majątek oraz przejmując wiele wzorów i rozwiązań w projektowaniu wielkich bazylik.

Archiwalnie jest wielokrotnie potwierdzony jako budowniczy bazyliki i klasztoru Ojców Bernardynów w Leżajsku³³, do której będziemy się jeszcze

²⁴ Archiwum Parafii Katedralnej w Lublinie (dalej cyt. APK), Księga małżeństw Kolegiaty św. Michała Archaniola w Lublinie z lat 1614–1629. S. 14; R. Szewczyk, dz. cyt. S. 47; S. Kłosowski, A. Szykuła-Żygawska, dz. cyt. S. 22, 23.

²⁵ H. Łopaciński. Z dziejów cechu mularskiego i kamieniarskiego w Lublinie. Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. T. VI. 1900. S. 227.

²⁶ J. Riabinin. Murarze, malarze i rzeźbiarze lubelscy w XVII w. *Biuletyn Naukowy Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej*. № 2. 1932. S. 79; S. Łoza, dz. cyt. S. 33, 34.

²⁷ S. Kłosowski, A. Szykuła, dz. cyt. S. 18–41; S. Kłosowski. Życie i twórczość architektoniczna Antonio Pelacini, budowniczego bazyliki i klasztoru w Leżajsku. *Almanach Leżajski zeszyt*. № 8. 2012. S. 7–32; S. Kłosowski. Antonio Pelacini, architetto di Piuro, e i suoi lavori in Polonia. *Architettura della chiesa e del convento dei Padri Bernardini a Leżajsk – parte I. Plurium*. VI. 2013. S. 55–92; S. Kłosowski. Antonio Pelacini di Piuro e le opere architettoniche che gli sono state attribuite parte II. *Plurium*. VII. 2014. S. 82–93; S. Kłosowski. Antonio Pelacini budowniczy bazyliki i klasztoru w Leżajsku. Nowe wiadomości do biografii artysty. w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*/red. P. Łopatkiewicz. Rzeszów; Łańcut, 2016. S. 167–182.

²⁸ APL, AmL. Sygn. 243. Acta coram Senatu Lublinensi ius civile suscipientium. S. 17.

²⁹ G. Giorgetta, dz. cyt. S. 36.

³⁰ APL, AmL. Sygn. 243, Acta coram... S.17.

³¹ APK, Księga małżeństw kolegiaty św. Michała Archaniola w Lublinie z lat 1614–1629. S. 119.

³² S. Łoza, dz. cyt. S. 17; K. Majewski, J. Wzorek. Z badań nad rozwojem architektury w Lublinie w I połowie XVII wieku. *Rocznik Lubelski*. XIII. 1970. S. 62. K. Majewski. O działalności kilku muratorów lubelskich z lat 1571–1625. w: *Sztuka około 1600 roku*. Warszawa, 1974. S. 192–194; M. Karpowicz, dz. cyt. S. 88–90.

³³ Archiwum Prowincji Ojców Bernardynów w Krakowie. Sygn. VI-j-1, *Akta Stanisława Ligońskiego kleryka archidiecezji gnieźnieńskiej, notariusza publicznego auctoritate apostolica i konsystorza*

wielokrotnie odwoływać. Na podstawie analizy porównawczej przypisuje mu się kościoły w Siemiatyczach na Podlasiu³⁴ i w Drui nad Dźwiną³⁵ (Białoruś).

Malinverne na kartach dokumentów archiwalnych w Polsce i we Włoszech

Giovanni Malinverne (Maluardus, Maliverna) został odnotowany w Polsce po raz pierwszy w Lublinie w księdze małżeństw parafii św. Michała Archanioła. Dnia 25 sierpnia 1616 roku poślubił on Reginę, córkę Stanisława Małachowskiego z Lublina³⁶. W księdze chrztów odnotowano imiona trzech jego córek: Reginy (ur. 7 IX 1617 r.)³⁷, Magdaleny (ur. 28 V 1619 r.)³⁸ i Mariny (ur. 11 XI 1620 r.)³⁹. Z kart ksiąg metrykalnych dowiadujemy się, że Giovanni i Regina mieszkali w dzielnicy Lublina zwanej «Rury»⁴⁰ położonej w południowo-zachodniej części miasta. Wśród rodziców chrzestnych występują między innymi włoscy muratorzy Antonio Mineta⁴¹ oraz Jakub Balin⁴².

Kolejny dokument archiwalny który wymienia Giovanniego Malinverne powstał 29 stycznia 1634 roku⁴³. Nasz bohater jest w Brześciu Litewskim jako murator. Zapis w księdze miejskiej Lublina dotyczy końcowego wyroku

foralnego w Sandomierzu 1644. S. 5; Sygn. VI-a-3. *Akta dotyczące fundacji klasztoru Bernardynów w Leżajsku 1608–1893*. S. 159; Sygn. RGP-b-3. *Archivum Provinciae Russiae ac omnium conventuum respect foundationum, per quem, quando, quo in loco. D. 1737 sub gubernio Fr. P. Ignati Orłowski pro tunministri provincialis*. S. 228; Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rękopis nr 1206, *Księga sądów wójtowskich i ławniczych miasta Leżajska*. K. 14v, 68v, 69, 163, 338v, 339, 444.

³⁴ M. Wardzyński. Kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela w Wołpie. w: *Kościoły i klasztory rzymsko-katolickie dawnego województwa nowogródzkiego*, t. I/red. M. Kałamajska-Saeed, Kraków 2003. S. 221; D. Piramidowicz, *Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656)*. Warszawa, 2012. S. 56–59; S. Kłosowski, *Antonio Pelacini di Piuro e le opere architettoniche...* S. 83–86.

³⁵ M. Brykowska, *Nowożytnie fasady kościelne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (do początku XVIII wieku)*, w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*/red. J. Kowalczyk. Warszawa, 1995. S. 178; Wcześniej na podobieństwa kościołów w Siemiatyczach i Drui zwróciła uwagę Maria Kałamajska-Saeed. M. Kałamajska-Saeed, *O jedności regionu kulturowego, czyli o wyższości sztuki nad polityką*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*. T. 3. Materiały sesji naukowej. Kraków październik 1996/red. J. K. Ostrowski. Kraków, 1998. S. 132; D. Piramidowicz, dz. cyt. S. 60–65; S. Kłosowski, dz. cyt. S. 86–87.

³⁶ APK, Księga małżeństw kolegiaty św. Michała Archanioła w Lublinie z lat 1614–1629. K. 86.

³⁷ APK, Księga chrztów kolegiaty św. Michała Archanioła w Lublinie z lat 1612–1624. S. 284.

³⁸ Tamże. S. 380.

³⁹ Tamże. S. 464.

⁴⁰ Tamże. S. 380.

⁴¹ Tamże. S. 284.

⁴² Tamże. S. 464.

⁴³ APL, AmL. Sygn. 209. Księga radziecka. K. 17v.

sądowego, w którym Malinverne «czyni wolnym od wszelkiej swojej krzywdy muratora Piotra Bonaya»⁴⁴, który jest synem wymienionego już we wstępie muratora Piotra Bonaja «Szczotki».

Także kolejne dokumenty z lat 1639–1640 dotyczą sporu z Piotrem Bonayem, w których «sławetny» Giovanni jest określony jako murator i obywatel Brześcia Litewskiego⁴⁵, które prężnie rozwijało się w XVI i na początku XVII wieku⁴⁶. Ważnym czynnikiem wyróżniającym to miasto był nasilający się ruch fundacyjny kościołów i klasztorów po wielkim pożarze miasta w 1613 roku⁴⁷. Przypuszczalnie była to jedna z przyczyn, że Malinverne opuścił Lublin, gdzie była duża konkurencja i wybrał miasto, gdzie perspektywy na pracę były o wiele większe.

Niestety, lubelskie archiwa nie wymieniają obiektów sakralnych lub świeckich przy których pracował Malinverne w Brześciu jako murator. Jednakże czas pobytu w tym mieście skłania do kilku refleksji, które przedstawię w dalszej części artykułu.

Ostatni znany dokument, który wymienia Giovanniego Malinverne został opublikowany przez historyka i pisarza epoki baroku Szymona Starowolskiego, który nazwisko architekta kolegiaty św. Trójcy w Ołyce przekazał nam w *Monumenta sarmatarum* ... wydany drukiem w Krakowie w 1655 roku⁴⁸ – o czym już wspomniałem na wstępie. Dokumenty opublikowane przez Starowolskiego są odpisem z kart pergaminowych, które zostały umieszczone w miedzianych kulach na zwieńczeniu fasady głównej kościoła. Na karcie z pierwszej kuli pisanej po łacinie jest jedynie wymieniony «Joannis Meliverna» natomiast dokument z drugiej kuli pisany również po łacinie wymienia wśród budowniczych i rzemieślników «*Joanne Maliverna Italo Architecto*»⁴⁹. Zapis ten jest niezwykle ważny dla nas, ponieważ przypisuje jednoznacznie włoskiemu artyście kościół św. Trójcy w Ołyce, który będzie stanowił punkt odniesienia do innych obiektów w dalszej części artykułu.

To niestety jak dotychczas wszystkie polskie dokumenty źródłowe, które odnaleziono i przypisano Malinverne.

⁴⁴ Tamże. *Coram officio consulari honestus Joannes Maliuern murator Berestensis liberum facit ab omni iniuria sua Petrum Bonai*. Transkrypcję i tłumaczenie wszystkich tekstów łacińskich do artykułu wykonała mgr Jagoda Chmielewska, za co składam Jej podziękowanie.

⁴⁵ APL, AmL. Sygn. 211, Księga radziecka. K. 43, 47, 49.

⁴⁶ M. Zgliński. Zarys dziejów i urbanistyki Brześcia oraz rysy historyczne jego nieistniejących kościołów i klasztorów rzymskokatolickich. w: *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa brzeskolitewskiego*. T.1/red. M. Zgliński. Kraków, 2013. S. 18–31.

⁴⁷ Tamże. S. 24.

⁴⁸ S. Starowolski, dz. cyt. S. 524–525.

⁴⁹ Tamże.

W archiwach parafialnych Piuro i państwowych Lombardii rodzina Malinverne występuje bardzo rzadko. Z całą pewnością katastrofa osuwiska z 4 września 1618 roku bezpowrotnie zniszczyła wiele cennych dokumentów źródłowych, bez których trudno dziś odtworzyć fakty historyczne sprzed czterech stuleci. Według spisu po katastrofie w dwóch rodzinach Piotra i Jana Piotra Malinverno ze Scilano zginęło 15 osób⁵⁰. Z opublikowanego przez G. Giorgettę spisu parafian z roku 1628 roku wiemy, że w Piuro w «*Sancti Abundii Roncalia*» w dzierżawionym domu mieszkał «*Joannes Baptysta Malinvernus*» (lat 27) z żoną Magdaleną, córką zmarłego Grzegorza Serty (lat 25) oraz z dwójką dzieci Janem Piotrem (lat 7) i Janem Maria (lat 5)⁵¹.

W księgach notariuszy z XVII wieku dwukrotnie odnaleziono nazwisko Malinverno. Po raz pierwszy 10 grudnia 1608 roku występuje Giovanni Maria jako sędzia⁵². W drugim przypadku 9 grudnia 1622 roku występuje Battista Malinverno jako rajca miasta Piuro w dokumencie gwarancyjnym⁵³.

Kolegiata w Ołyce

W części poświęconej źródłom historycznym przedstawiłem już najważniejszy dokument, który wśród budowniczych i rzemieślników kolegiaty w Ołyce wymienia architekta Giovaniego Malinverne z Piuro. Ten sam dokument wymienia artystów i rzemieślników czynnych przy budowie kościoła w Ołyce: rzeźbiarza Melchiora Erlenberga (wrocławianina, czynnego również we Lwowie)⁵⁴, stolarza Michała Walda (Germanus) oraz rzemieślników: Jana Bączkowicza, Stanisława Markowicza, Kaspra Sangeri, Wojciecha Sadowskiego i Jana Grzeszowicza⁵⁵. Prowizorem budowy, czyli zarządcą prac przy «*fabrica ecclesiae*» w Ołyce był Rudolf Beffka⁵⁶.

W XIX i na początku XX wieku informacje te zostały wielokrotnie powtórzone przez: J. I. Kraszewskiego⁵⁷, F. M. Sobieszczańskiego⁵⁸, E. Kotłubaję⁵⁹, i Łozińskiego⁶⁰ i M. Orłowicza⁶¹.

⁵⁰ G. Scaramellini. Piuro nella storia... S. 27, 140, 141.

⁵¹ G. Giorgetta, dz. cyt. S. 16.

⁵² www.provincia.so.it/cultura/archivistorici/testi/archivi/Piuro/Unit8.htm «Cause e liti sentenze arbitrali»1502–1794 № 776.

⁵³ www.provincia.so.it/cultura/archivistorici/testi/archivi/Piuro/Unit7.htm. Instrumenta 1453–1795. № 516.

⁵⁴ W. Łoziński. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. *Architektura i rzeźba*. Lwów, 1901. S. 186–188; A. Miłobędzki. *Architektura polska XVII wieku*. Warszawa, 1980. S. 282.

⁵⁵ S. Starowolski, dz. cyt. S. 525; S. Tomkowicz, *Ołyka*. Prace Komisji Historii Sztuki. T. III (1922). S.16.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ J. I. Kraszewski. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. T. I. Wilno, 1840. S. 214.

Następnie dokumenty te upowszechnił historyk sztuki Stanisław Tomkowicz w obszernym studium poświęconym Ołyce, który opublikował w 1923 roku⁶². W opracowaniach, które ukazały się po roku 1945 sprawą sporną pozostaje kwestia autorstwa planów kościoła, głównie za sprawą samego fundatora świątyni Albrechta S. Radziwiłła. W swoich pamiętnikach z datą 9 września 1635 roku fundator zapisał: *«Ja dziewiątego dnia miesiąca w Ołyce umieściłem w ziemi kamień węgielny pod murowany kościół Trójcy Świętej (...) ponieważ jednak mistrz murarzy pracował bez doświadczenia, przyjąłem z Ostroga architekta od jezuitów, przysłanego z Rzymu, (...) imieniem Benedetto Molli. Gdy tu przybył, zganił nieodpowiedni grunt i położenie,...»*⁶³.

Zapewne powołując się na przedstawiony zapis w pamiętnikach fundatora kolegiaty ołyckiej Adam Miłobędzki (1980) przypisał projekt świątyni jezuitcie Benedetto Molli, podkreślając, że musiał być znacznie zmodyfikowany podczas budowy przez «architekta» Giovanniego Malinverne⁶⁴. Podobnie Maria Brykowska⁶⁵ i Maria Kałamajska – Saeed⁶⁶.

W opinii autora należy ponownie przeanalizować źródła i jeszcze raz ustalić kolejność wydarzeń.

W pamiętniku Radziwiłła jest wyraźnie mowa, że w dniu 9 września 1635 roku⁶⁷ w Ołyce został położony kamień węgielny pod budowę murowanego kościoła Najświętszej Trójcy. Musiał więc być już plan kościoła czyli «*abrys*», który został wykreślony w terenie przez architekta, którego co prawda Radziwiłł nie wymienia z imienia i nazwiska, ale nazywa «mistrzem murarskim» i dalej określa go, że „pracował bez doświadczenia”. Ten brak wskazania nazwiska architekta, uzupełnia

⁵⁸ F. M. Sobieszczański. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce, zawierające opis dzieł i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa z krótką wzmianką o życiu i dziejach znakomitych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych. T. II. 1849. S. 57.

⁵⁹ E. Kotłubaj. Galeria Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857. S. 283, 287.

⁶⁰ W. Łoziński, dz. cyt. S. 187.

⁶¹ M. Orłowicz. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. S. 188–195.

⁶² S. Tomkowicz. Ołyka, dz. cyt. S. 1–37.

⁶³ A. S. Radziwiłł. Memoriale rerum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum et continuatum levi calamo et raptim descriptum, (odpis łaciński z końca w. XVIII). T. I. K. 145v. w: *Zakład Narodowy Ossolińskich*. Sygn., 116/II,

⁶⁴ A. Miłobędzki, dz. cyt. S. 282.

⁶⁵ M. Brykowska. Urbanistyka i architektura Ołyki w XVI–XVII wieku. w: *Studium Urbis Characteria Teresiae Zarębska anno jubilaei oblata*. Gdańsk, 2003. S. 37–50.

⁶⁶ A. Kałamajska-Saeed. Kościół Brygidek w Grodnie. w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w./red. J. Lileyko*. Lublin, 2000. S. 352; też, Kościół p.w. Zwiastowania Najśw. Marii Panny i dawny klasztor Brygidek. w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej/red. J. K. Ostrowski*. cz. IV. T. I. Kraków, 2012. S. 125–126.

⁶⁷ W najnowszym tłumaczeniu «Pamiętników» na język polski występuje błędna data «9-go lutego». Porównaj: A. S. Radziwiłł. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. I. 1632–1636, tłumaczenie A. Przyboś, R. Żelewski. Warszawa, 1980. S. 466; datę 9 lutego 1635 r. powtórzyła M. Brykowska, dz. cyt. S. 46.

przywoływany już odpis dokumentu wykonany przez Starowolskiego. Zwraca uwagę fakt, że tylko przy Giovannim Malinverne pisarz użył określenia architekt. Ten sam dokument z kuli kościoła, architekta zakonu Jezuitów B. Molli nie wymienia, na co zwrócił już uwagę S. Tomkowicz⁶⁸. Problem stanowiła lokalizacja i dlatego na prośbę fundatora został powołany, jezuita Benedetto Molli⁶⁹. Nie ma mowy o zmianie planów kościoła lub wykonaniu nowych. Rola jaką odegrał B. Molli można określić konsultacją bardziej doświadczonego architekta⁷⁰. Dalej w pamiętniku Radziwiłła czytamy: „*zatem od nowa trzeba było wszystko wykopać i ponownie 12 września wydobyty kamień powierzono ziemi ze srebrną inskrypcją, którą własną ręką umieściłem*”⁷¹.

Jak podkreśla sam fundator, fundamenty przy sprzyjającej pogodzie zostały wykonane przed końcem listopada. Zwraca uwagę szybkość podjętych decyzji i prac ze względu na późną porę jesienną. Po pięciu latach kościół został ukończony i 31 sierpnia 1640 roku został uroczystie poświęcony przez biskupa Andrzeja Gembickiego⁷². W roku następnym został podniesiony do godności kolegiaty. Do roku 1939 pełnił funkcję kościoła parafialnego oraz mauzoleum książąt Radziwiłłów jako jeden z najpiękniejszych kościołów na Wołyniu (fot. 3).

Foto 3. Ołyka. Widok kościoła św. Trójcy (fasada główna i boczna). Fot. Archiwalne wykonane przed 1939 r., Instytut Sztuki PAN w Warszawie

⁶⁸ S. Tomkowicz, dz. cyt. S. 16.

⁶⁹ J. Poplatek, J. Paszenda, *Słownik Jezuitów artystów*, Kraków 1972. S. 163–164; J. Paszenda. Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w. T. 2. Kraków, 2000. S. 310–316; L. Grzebień (opr.). *Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Kraków, 2004. S. 436.

⁷⁰ J. Paszenda. Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w. T. 4. Kraków, 2010. S. 222.

⁷¹ A. S. Radziwiłł, dz. cyt. K. 145v.

⁷² S. Tomkowicz, dz. cyt. S.15.

Pomimo wielu zniszczeń w czasie II wojny światowej oraz planowej dewastacji świątyni po wojnie, kościół w Ołyce wraca powoli do dawnej świetności⁷³ (fot. 4, 5).

Foto 4. Ołyka. Widok kolegiaty św. Trójcy (fasada boczna), 28.09.2014, fot. S. Kłosowski

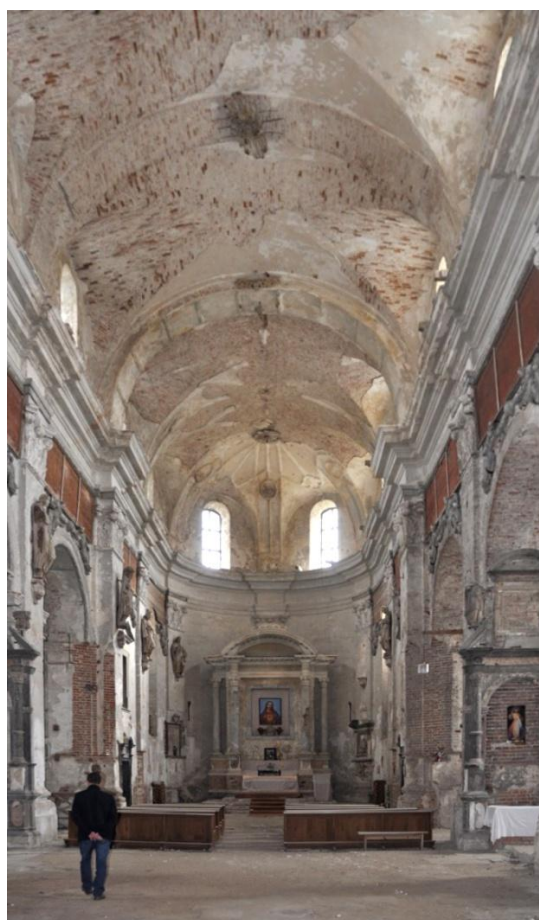

Foto 5. Ołyka. Widok wnętrza kolegiaty św. Trójcy, 28.09.2014, fot. S. Kłosowski

⁷³ Największe zniszczenia architektury kolegiaty, a zwłaszcza jej wnętrza nastąpiły po 1945 roku. Cenne artystycznie wyposażenie świątyni zostało zniszczone lub rozgrabione. Wspólnocie katolickiej w Ołyce kościół został zwrócony w 1991 roku. M. i M Osip-Pokrywka. *Polskie ślady na Ukrainie*. Olszanica, 2013. S. 56–58.

Opis i analiza planów świątyni

Jest to wielka bazylika beztranseptowa o równej wysokości prezbiterium i nawy głównej oraz tej samej szerokości⁷⁴. Prezbiterium zamknięte półkoliście jest dwuprzęsłowe, natomiast nawa jest czteroprzęsłowa (Rys. 1C). W partii chóru muzycznego występuje półprzęsło. W przedłużeniu naw bocznych, po obu stronach prezbiterium znajdują się skarbiec i zakrystia (zbudowane na planie prostokąta) połączone otworami wejściowymi z prezbiterium, oraz zewnętrznym korytarzem tworząc ambit. Sklepienie nawy głównej i prezbiterium jest krzyżowe, pokryte siatką sztukaterii typu lubelskiego. Przęsła naw bocznych wydzielają gurdy. Wnętrze kościoła łączy porządek architektoniczny w postaci zwielokrotnionych gzymsów, które są gierowane w partii pilastrów z kapitelami korynckimi o prostych muratorskich formach (Rys. 1B). Nawa główna jest otwarta do bocznych arkadami, powyżej których na wysokości kapiteli występują obrazy sztalugowe. Barokowy charakter wnętrza dopełniały wysokiej klasy artystycznej ołtarze oraz wystrój snycersko-malarski.

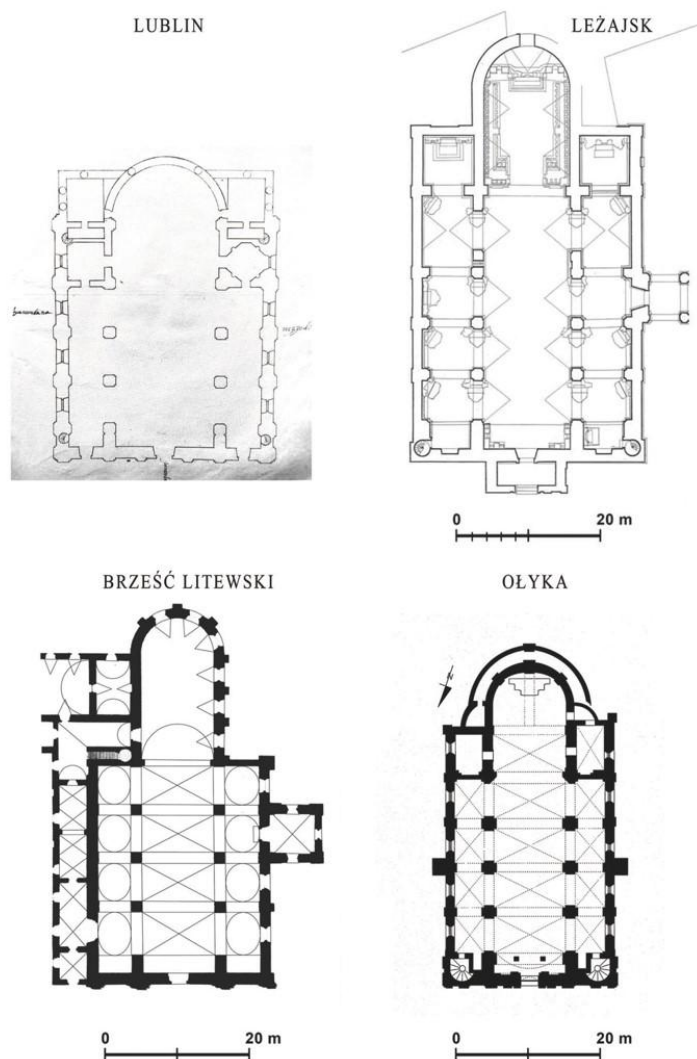
Fasada jest dwukondygnacyjna, trzyprzęsłowa, pięcioosiowa, porządkowa, zwieńczona po bokach niewielkimi wieżyczkami (Rys. 1A).

Dolna kondygnacja jest dzielona czterema parami pilastrów korynckich wspartych na wysokim cokole. W polach pomiędzy zewnętrzną i wewnętrzną parą pilastrów występują hemisferyczne nisze (w profilowanych obramieniach) wypełnione rzeźbami i rozdzielone tablicami z inskrypcją. W górnych usytuowano rzeźby św. Wojciecha i św. Stanisława (patronów fundatora), natomiast w dolnych świętych Piotra i Pawła. Na osi środkowego, większego przęsła, wyróżnionego ryzalitem i odcinkowym naczółkiem (wypełnionym płaskorzeźbą Boga Ojca), występuje wczesnobarokowy portal oraz okno w profilowanym obramieniu, zamknięte półkoliście, doświetlające chór muzyczny. W partii fryzu występuje inskrypcja biegnąca przez całą szerokość fasady: *DEUS DE TUIS DONIS TIBI OFFERIMUS / TOBIE BOŻE Z TWOICH DARÓW OFIARUJEMY*.

Druga kondygnacja wsparta jest na wysokim, gierowanym cokole z gzymsem. W partii frontonu zwieńczonego trójkątnym naczółkiem, znajduje się płaskorzeźbiona scena koronacji Matki Bożej w profilowanej ramie (wykonana w zaprawie sztukatorskiej). Po bokach występują pary pilastrów o kapitelach jońskich. Fronton ujęty jest płaskimi spływami, zawarty między niższymi, ale smukłymi, jednokondygnacyjnymi, czworobocznymi wieżycz-

⁷⁴ Wielkość bazyliki określają jej wymiary: szerokość fasady – 24,25 m, wysokość fasady do podstawy krzyża – 30,48 m, długość nawy głównej z prezbiterium we wnętrzu świątyni – 41,40 m, wysokość nawy głównej – 18,24 m.

kami. Są one nakryte czteropołaciowym daszkiem, z czworoboczną latarnią i zwieńczone krzyżem.

Rys. 1. Ołyka, rys. inwentaryzacyjne kolegiaty św. Trójcy: A. Widok fasady głównej; B. Przekrój podłużny; C. Rzut poziomy. Skala 1:100, wyk. B. Wójtowicz, opr. inż. arch. A. Wawrzynkiewicz. Udostępniono ze zbiorów Fundacji Dziedzictwa Kulturowego

Według A. Miłobędzkiego fasada w kolegiacie ołyckiej łączy tradycję parawanowych fasad jezuickich z motywami zaczerpniętymi ze schematów muratorskich⁷⁵. Obok płaskorzeźb wyprowadzonych w zaprawie sztukatorskiej występują niemal akademickie kapitele korynckie i jońskie pilastrów z wzorników Palladia, odkute w piaskowcu. Interesująca jest również kompozycja pilastrów rozdzielonych płycinami oraz aedicula z odcinkowym naczółkiem wchodzącym w strefę cokołu drugiej kondygnacji. Kompozycja wprowadzonych płaskorzeźb (Bóg Ojciec, koronacja Matki Bożej) oraz rzeźb dolnej kondygnacji w niszach, a także półleżące figury aniołów na

⁷⁵ A. Miłobędzki, dz. cyt. S. 283.

trójkątnym naczółku przywołują schematy retabuli z początku XVII wieku. Wszystko to czyni fasadę bardzo interesującą.

Genezy planów kolegiaty w Ołyce i jej fasady należy szukać w architekturze kościołów jezuickich, a szczególnie w katedrze pojezuickiej w Lublinie i jego środowisku artystycznym z przełomu XVI/XVII wieku, której kontynuatorami byli muratorzy z Piuro: Antonio Pelacini, i Giovanni Malinverne. Poniżej postaram się udowodnić przedstawione twierdzenie.

Podstawowe cechy architektury kościoła w Ołyce takie jak: cztero-przęsłowy korpus, równa wysokość i szerokość nawy głównej i prezbiterium, półkoliste zakończenie prezbiterium, sztukaterie wypełniające sklepienia nawy głównej, prezbiterium i naw bocznych oraz belkowanie obiegające wewnątrz świątyni, można odnaleźć w architekturze bazyliki w Leżajsku zbudowanej w latach 1618–1628 przez Piurejczyka Antonio Pelaciniego (Rys. 2 Leżajsk). Porównanie planów tych dwóch kościołów oraz sposobów artykulacji pionowej i poziomej wnętrza dostarcza jeszcze więcej cech wspólnych. Warto zwrócić uwagę na sposób rozwiązania chóru przylegającego do fasady głównej wspartej na filarach oraz półokrągłe klatki schodowe usytuowane w narożnikach. W Leżajsku nawy boczne zakończone są kaplicami, natomiast w Ołyce przestrzeń odpowiadająca kaplicom została zamieniona na zakrystię i skarbiec. Podobnie jest rozwiązana przestrzeń powyżej łuków archiwolty, które w Leżajsku wypełniają płyciny z obrazami malowanymi, w Ołyce natomiast są to obrazy sztalugowe.

Różnice są związane z funkcją do jakich zostały zbudowane te dwie świątynie oraz dwóch różnych indywidualności Pelaciniego i Malinverne pochodzących z włoskiego Piuro. Duże znaczenie ma tu również cały bagaż doświadczeń zawodowych oraz środowisko artystyczne Lublina w którym wzrastali. Charakterystyczna dla Malinverne, jest fascynacja architekturą kościoła Jezuitów w Lublinie, (budowa w latach 1586–1604)⁷⁶, która jest większa, aniżeli wpływ architektury kościoła Bernardynów w Lublinie (przebudowa Jakuba Balina w latach 1602–1607)⁷⁷.

Ogniwem pośrednim pomiędzy planami kościoła lubelskich jezuitów i kolegiaty w Ołyce jest plan kościoła Bernardynów w Brześciu Litewskim⁷⁸

⁷⁶ J. Paszenda. Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVII w. T. 1. Kraków, 1999. S. 209–228, 249; L. Grzebień, dz. cyt. S. 373.

⁷⁷ J. Kowalczyk. Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesansowej architekturze Lubelszczyzny. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. T. II. z. 2, 1957. S. 129.

⁷⁸ E. Kwitnicka. Monastyny Briesta XVII–XVIII w. *Architekturnoje Nasliedstwo*. 27, 1979. S. 108–111; K. Guttmejer. Nieznane kościoły Brześcia nad Bugiem (recenzja). *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 26. 1981. S. 177–178; A. J. Baranowski. Architektura Sakralna Brześcia XVII i XVIII w. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 26. 1981. S. 185–186.

(Rys. 2 Brześć Litewski). Pobyt muratora Giovanniego w tym ważnym ośrodku życia religijnego, politycznego i gospodarczego został już udowodniony przez autora w latach 1634–1640. Przypuszcza się, że Malinverne dużo wcześniej przybył do Brześcia w celu budowy kościoła Ojców Bernardynów p.w. św. Jana Chrzciciela i św. Anny. Jest bardzo prawdopodobne, że A. Pelacini polecił Bernardynom w Brześciu Litewskim swojego krajana Malinverne, z którym prawdopodobnie przybył do Lublina. Prace przy świątyni były prowadzone w latach 1618–1623. Była to najokazalsza świątynia bernardyńska w Wielkim Księstwie Litewskim, w której w I połowie XVII wieku odbywały się obrady sejmu i sejmików⁷⁹. Ojciec Barnardyn Kaliski kronikarz zakonu Bernardynów w roku 1647 napisał, że kościół w Brześciu «w położeniu, proporcjach i rozmiarze jest podobny do kościoła w Leżajsku»⁸⁰. Wspólne cechy tych dwóch kościołów to prostokątny czteroprzęsłowy korpus, krzyżowe sklepienie, ten sam podział naw bocznych na kaplice, otwartych arkadami do nawy głównej. Podobnie zaprojektowany i zbudowany chór muzyczny wsparty na prostokątnych przyściennych filarach. Podobnie, bo półkoliście jest zamknięte prezbiterium – w Brześciu wydłużone ze względu na przepisy zakonne, natomiast w Ołyce jest dwuprzęsłowe. Bliższe analiza porównawcza nie jest możliwa, ze względu na zniszczenie kościoła Bernardynów w Brześciu już w połowie XVII, a następnie w XIX w. oraz małą ilość przekazów ikonograficznych⁸¹.

Piękno architektury kościoła bernardynów w Brześciu Litewskim zwróciło zapewne uwagę księcia Albrechta Radziwiłła, który 14 września 1631 r. wydał pierwsze pismo w sprawie fundacji kościoła w Ołyce⁸². Ponieważ brak jest bezpośrednich przekazów archiwalnych, więc można tylko przypuszczać, że książę Radziwiłł poznał i zatrudnił Giovanniego Malinverne w Brześciu w czasie jednego z pobytów w tym mieście. Archiwalnie pobyt Albrechta Radziwiłła w Brześciu został potwierdzony w 1624 r. w czasie uroczystego wprowadzenia siostr Bernardynek do nowego drewnianego kościoła⁸³, oraz 23 lutego 1632 kiedy rozmawiał z wojewodą

⁷⁹ M. Zgliński, dz. cyt. S. 51.

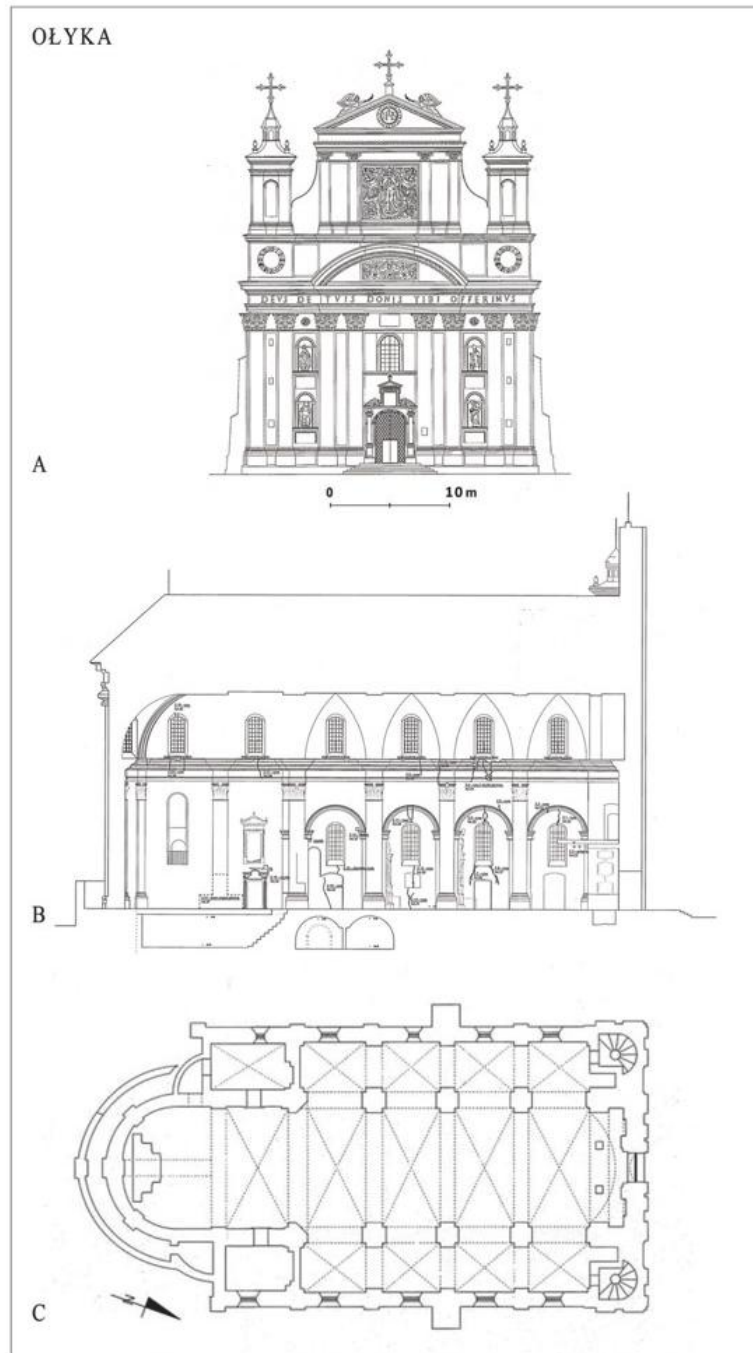
⁸⁰ Archiwum Prowincji Bernardynów w Polsce, sygn. RGP-b-2, *Laconicum novellae Provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis B. M. V. insignitae aliquotve eiusdem locorum et conventuum murrhothecium seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae ordini mellificans collectum fratre Bernardino Kaliski (...) compilatum Leopoli ad S. Andream Apostolum die 17 Aprilis anno Domini 1647*. S. 171.

⁸¹ I. Ławrowskaja. Brześć Litewski w okresie I Rzeczypospolitej (1569–1795). *Przemiany społeczne i architektoniczne*. Warszawa, 2005 (maszynopis w Instytucie Historii Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie). S. 200; M. Zgliński, dz. cyt. S. 51–53.

⁸² M. Brykowska, dz. cyt. S. 46.

⁸³ M. Zgliński, dz. cyt. S. 55.

wileńskim Lwem Sapiehą⁸⁴, fundatorem kilku kościołów zakonnych i parafialnych⁸⁵. Brak na to dowodów archiwalnych, ale przypuszczalnie to Sapieha polecił mistrza Malinverne swojemu przyjacielowi, który szukał budowniczego do realizacji swoich planów budowy kolegiaty w Ołyce.

Rys. 2. Porównanie planów: A. Kościół pojezuicki w Lublinie pw. Św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (budowa 1586–1604, fasada 1617); B. Bazylika ojców Bernardynów w Leżajsku pw. Zwiastowania NMP (budowa 1618–1628); C. Kościół (nieistniejący) ojców Bernardynów w Brześciu Litewskim pw. św. Jana Chrzciciela i św. Anny (budowa 1618–1623); D. Kolegiata św. Trójcy w Ołyce (budowa: 1635–1640). Plany opracowała inż. arch. A. Wawrzyńkiewicz

⁸⁴ A. S. Radziwił, Pamiętnik o dziejach w Polsce ... S. 102.

⁸⁵ Lew Sapieha był współfundatorem kościoła Bernardynów w Brześciu Litewskim. M. Zgliński, dz. cyt. S. 51.

Podsumowując rozważania, można sformułować kilka wniosków końcowych.

Przedstawione dokumenty źródłowe oraz analiza porównawcza kościołów w Leżajsku, Brześciu Litewskim i Ołyce pozwalają wykazać, że Giovanni Malinverne jest muratorem i architektem, który przygotował plany kościoła w Ołyce, zgodnie z przedstawionym już odpisem Starowolskiego.

Giovanni Malinverne oraz Antonio Pelacini należą do wielkiej rodziny artystów włoskich pochodzących z «Kraju Jezior Alpejskich» z Piuro, którzy po przybyciu na ziemię Rzeczypospolitej na początku XVII wieku, **przyczynili się rozwoju form wielkich bazylik o wspólnych cechach stylistycznych, której najdoskonalszym artystycznie przykładem jest kolegiata w Ołyce.**

Bibliografia

1. Źródła

1. Archiwum Prowincji Bernardynów w Krakowie.

Sygn. VI-a-3. *Akta dotyczące fundacji klasztoru Bernardynów w Leżajsku 1608–1893.*

Sygn. VI-j-1. *Akta Stanisława Ligońskiego kleryka archidiecezji gnieźnieńskiej, notariusza publicznego auctoritate apostolica i konsystorza foralnego w Sandomierzu 1633–1644.*

Sygn. RGP-b-2. *Laconicum novellae Provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis B. M. V. insignitae aliquotve eiusdem locorum et conventuum murrhothecium seraphico Fratrum Minorum Regularis Observantiae ordini mellificans collectum fratre Bernardino Kaliski (...) compilatum Leopoli ad S. Andream Apostolum die 17 Aprilis anno Domini 1647.*

Sygn. RGP-b-3, *Archivum Provinciae Russiae ac omnium conventuum respect foundationum, per quem, quando, quo in loco. D. 1737 sub gubernio Fr. P. Ignati Orlowski pro tunministri provincialis.*

Archiwum Parafii Katedralnej w Lublinie

Księga małżeństw kolegiaty św. Michała Archanioła w Lublinie z lat 1614–1629.

Księga chrztów kolegiaty św. Michała Archanioła w Lublinie z lat 1612–1624.

Archiwum Państwowe w Lublinie,

Akta miasta Lublina. Sygn. 243. *Acta coram Senatu Lublinensi ius civile suscipientoim. Anno millessimo sexcentiesimo quinto incepta.*

Akta miasta Lublina. Sygn. 152. Księga radziecka.

Akta miasta Lublina. Sygn. 209. Księga radziecka.

Akta miasta Lublina. Sygn. 211. Księga radziecka

Akta miasta Lublina. Sygn. 13. Księga wójtowsko-ławnicza.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Rękopis nr 1206, Księga sądów wójtowskich i ławniczych miasta Leżajska,

Piuro,

Archiwum Parafii S. Martini di S. Croce.

Regestri battesimi 1623–1700.

Regestri matrimoni 1627–1700.

Registri morti 1631–1700.

Testamento fatto per Gio. Maria Marteleto d[ict]o Bal de Roncalija (...) 1623–(Dokument nie zawiera sygnatury oraz brak stron).

Archiwum Parafii S. Abbondio di Borgonuovo.

Registri battesimi 1627–1700.

Registri matrimoni 1627–1700.

Registri morti 1627–1700.

Archiwum Parafii S. Maria Assunta di Prosto.

Registri battesimi 1619–1700.

Registri matrimoni 1619–1700.

Registri morti 1623–1700.

2. Źródła elektroniczne

www.dbc.wroc.pl/publication/8924.

Zakład Narodowy Ossolińskich.

Sygn. 116/II. A. S. Radziwiłł, Memoriale rerum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum et continuatum levi calamo et raptim descriptum (odpis łański z końca w. XVIII)

www.provincia.so.it/cultura/archivistorici/testi/archivi/Piuro/Unit7.htm «Instrumenta» 1453–1795. № 516.

www.provincia.so.it/cultura/archivistorici/testi/archivi/Piuro/Unit8.htm «Cause e liti, sentenze arbitrali». 1502–1794. № 776.

3. Dokumentacje

C. Curtii. La chiesa parrocchiale di San Giuseppe a Grosio. Milano, 2008/2009 (maszynopis pracy magisterskiej autorki w zbiorach autora).

Ławrowskaja I. Brześć Litewski w okresie I Rzeczypospolitej (1569–1795). *Przemiany społeczne i architektoniczne*. Warszawa, 2005 (maszynopis w Instytucie Historii Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie).

4. Literatura

Baranowski A. J. Architektura Sakralna Brześcia XVII i XVIII w. / *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 26, 1981. S. 185–188.

Bernatowicz T. Rola Lublina w architekturze sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i XVII wieku. w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*/red. J. Lileyko. Lublin, 2000. S. 15–36.

Brykowska M. Nowożytnie fasady kościelne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (do początku XVIII wieku). w: *Kultura artystyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w epoce baroku*/red. J. Kowalczyk. Warszawa, 1995. S. 177–189.

Brykowska M. Urbanistyka i architektura Ołyki w XVI–XVII wieku. w: *Studium Urbis Charisteria Teresiae Zarębska anno jubilaei oblata*. Gdańsk, 2003. S. 37–50.

Chmiel A. Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce. № 1. Kraków, 1911,

Falappi G. P. La frana di Piuro in Bregaglia del 1618: fantasie e realta. *Quaderni grigionitaliani*. 81(2012/3). S. 123–137.

Giorgetta G. Demografia di Piuro nel 1628. *Clavenna*. XV (1976).

Grzebień L. (opr.). Encyklopedia wiedzy o Jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995. Kraków, 2004.

- Guttmejer K. Nieznane kościoły Brześcia nad Bugiem, (recenzja). *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. 26. 1981. S. 177–184.
- Kahl G. Iconografia sull'antica Piuro. w: G. Scaramellini, G. Kahl, G. P. Falappi, *La frana di Piuro del 1618. Storia e immagini di una rovina*. Piuro, 1995. S. 49–86.
- Kałamajska-Saeed A. Kościół Brygidek w Grodnie. w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w./red. J. Lileyko*. Lublin, 2000. S. 349–379.
- Kałamajska-Saeed A. Kościół p.w. Zwiastowania Najśw. Marii Panny i dawny klasztor Brygidek. w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej/red. J. K. Ostrowski, cz. IV. T. I*. Kraków, 2012. S. 89–199.
- Kałamajska-Saeed M. O jedności regionu kulturowego, czyli o wyższości sztuki nad polityką. w: *Sztuka Kresów Wschodnich*. T. 3. Materiały sesji naukowej. Kraków październik, 1996/red. J. K. Ostrowski. Kraków, 1998. S. 131–141.
- Karpowicz M. Artisti Ticinesi in Polonia nel '500. Ticino, 1987.
- Karpowicz M. Artisti Ticinesi in Polonia nella prima metà 'del '600. Ticino, 2002.
- Karpowicz M. Artyści włosko-szwajcarscy w Polsce I połowy XVII wieku. Warszawa, 2013.
- Kłosowski S. Antonio Pelacini, architetto di Piuro, e i suoi lavori in Polonia. *Architettura della chiesa e del convento dei Padri Bernardini a Leżajsk – parte I, Plurium*. VI (2013). S. 57–92.
- Kłosowski S. Antonio Pelacini budowniczy bazyliki i klasztoru w Leżajsku. Nowe wiadomości do biografii artysty. w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych/red. P. Łopatkiewicz, Rzeszów; Łańcut 2016*. S. 167–182.
- Kłosowski S. Antonio Pelacini di Piuro e le opere architettoniche che gli sono state attribuite – parte II. *Plurium*. VII. 2014. S. 82–93.
- Kłosowski S. Giovanni Malinverne da Piuro, costruttore della collegiata di Olyka. *Plurium*. IX. 2016. S. 27–53.
- Kłosowski S. Życie i twórczość architektoniczna Antonio Pelaciniego, budowniczego bazyliki i klasztoru w Leżajsku. *Almanach Leżański*. zeszyt № 8. 2012. S. 7–32.
- Kłosowski S., Szykuła-Żygawska A. Antonio Pelacini da Piuro, architetto-costruttore rescoperto. I piuresi in Polonia tra la fine del XVI e l'inizio del XVII secolo. *Plurium*. V. 2012. S. 18–41.
- Kotłubaj E. Galeria Nieświeżska portretów Radziwiłłowskich. Wilno, 1857.
- Kowalczyk J. Kościół pobernardyński w Lublinie i jego stanowisko w renesansowej architekturze Lubelszczyzny. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. T. II. z. 2, 1957. S. 127–145.
- Kozakiewicz S. Początki działalności Komasków, Tessyńczyków i Gryzończyków w Polsce – okres renesansu (1520–1580). *Biuletyn Historii Sztuki*. XXI. № 1. 1959. S. 3–27.
- Kozakiewicz S. Valsolda i architekci z niej pochodzący w Polsce. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. T. 9. (1947). № ¾. S. 306–321.
- Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. I, Wilno 1840.
- Kwitnicka E. Monastyny Briesta XVII–XVIII w. *Architekturnoje Nasliedstwo*. 27, 1979. S. 108–121.
- Liva A., Corrieri L., Mulazzani G., Pavoni R., Sicoli S. Il Palazzo Vertemate Franchi di Piuro. Milano, 1989.
- Łopaciński H. Z dziejów cechu mularskiego i kamieniarskiego w Lublinie. *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. VI. 1900. S. 223–231.
- Łoza S. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954.
- Łoza S. Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących. Warszawa, 1917.
- Łoziński W. Sztuka lwowska w XVI i XVII wieku. *Architektura i rzeźba*. Lwów, 1901.

- Majewski K. O działalności kilku muratorów lubelskich z lat 1571–1625. w: *Sztuka około 1600 roku*. Warszawa, 1974. S. 179–199.
- Majewski K., Wzorek J. Z badań nad rozwojem architektury w Lublinie w I połowie XVII wieku. *Rocznik Lubelski*. XIII. 1970.
- Miłobędzki A. Architektura polska XVII wieku. T. I (tekst), t. II (ilustracje), Warszawa, 1980.
- Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929.
- Osip-Pokrywka M. i M. Polskie ślady na Ukrainie. Olszanica 2013.
- Pagaczewski J. Maciej Trapola architekt Stanisława Lubomirskiego Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki. T. VII. 1906. S. CCXXXI.
- Paszenda J. Budowle jezuickie w Polsce XVI–XVIII w. T. 1, 2, i 4. Kraków, 1999–2010.
- Piramidowicz D. Feniks świata litewskiego. Fundacje i inicjatywy artystyczne Kazimierza Leona Sapiehy (1609–1656). Warszawa, 2012.
- Poplatek J., Paszenda J. Słownik Jezuitów artystów. Kraków, 1972.
- Przyboś A. Radziwiłł Albrycht Stanisław. w: *Polski Słownik Biograficzny*. T. XXX, z. 124. Wrocław; Łódź, 1987. S. 143–148.
- Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. I, 1632–1636 / tłumaczenie A. Przyboś, R. Żelewski. Warszawa, 1980.
- Rewski Z. Konieczność poznania dawnej sztuki Szwajcarii. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury*. № 1. 1948. S. 40–55.
- Riabinin J. Murarze, malarze i rzeźbiarze lubelscy w XVII w. *Biuletyn Naukowy Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej*. № 2. 1932. S. 77–84.
- Scaramellini Guido. Piuro e le origini di Antonio Pelacini. w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*/red. P. Łopatkiewicz. Rzeszów; Łańcut, 2016. S. 71–97.
- Scaramellini Guido. Piuro nella storia. w: G. Scaramellini, G. Kahl, G. P. Falappi. *La frana di Piuro del 1618. Storia e immagini di una rovina*. Piuro, 1995.
- Scaramellini Guglielmo. Fenomeni migratori mobilita professionale e dinamiche confessionali nel e dal Contado di Chiavenna durante l’Eta moderna. w: *Artyści włoscy na ziemiach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych*/red. P. Łopatkiewicz. Rzeszów; Łańcut, 2016. S. 9–42.
- Smoliński M. Carlo Lurago i włoska dominacja artystyczna na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku. w: *Między Wrocławiem a Lwowem, sztuka na Śląsku, w Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych*/red. A. Betlej. Wrocław, 2011. S. 173–181.
- Sobieszczański F. M. Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce, zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa z krótką wzmianką z krótką wzmianką o życiu i dziejach znakomitych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych. T. II. Warszawa, 1849.
- Stankowa M., Gawarecki H. Jakub Tremanzel- architekt lubelski pierwszej połowy XVII wieku. *Rocznik Lubelski*. V (1962). S. 269–281.
- Starowolski S. Monumenta Sarmatarum beatae aeternitatis. Kraków, 1655.
- Szewczyk R. Ludność Lublina w latach 1583–1650. Lublin, 1947.
- Tomkowicz S. Ołyka. Prace Komisji Historii Sztuki. T. III (1922). S. 1–37.
- Wardzyński M. Kościół parafialny pw. Św. Jana Chrzciciela w Wołpie. w: *Kościół i klasztor rzymsko-katolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. I/red. M. Kałamajska-Saeed. Kraków, 2003. S. 203–244.
- Zgliński M. Zarys dziejów i urbanistyki Brześcia oraz rysy historyczne jego nieistniejących kościołów i klasztorów rzymskokatolickich. w: *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*/red. J. K. Ostrowski. cz. V. T. 1. S. 17–68.

KSIĄŻE, «CO KRAJOWI BYT SWÓJ POŚWIECIŁ». PORTRYTY IX ORDYNATA OŁYCKIEGO, PUŁKOWNIKA DOMINIKA HIERONIMA RADZIWIŁŁA (1786–1813)

Ostatnim ordynatem ołyckim z linii nieświeskiej był Dominik Hieronim Radziwiłł (1786–1813)¹. Uznanie współczesnych zyskał jako pułkownik w armii Księstwa Warszawskiego i uczestnik moskiewskiej wyprawy Napoleona². Odbiciem pozycji wojskowej stały się portrety magnata – zarówno literackie, jak i malarskie. Do drugiej z grup należy między innymi całopostaciowe przedstawienie z kolekcji zgromadzonej w Schillingsfürst. Charakter działań podejmowanych przez dziedzica wpływał jednak niekorzystnie na stan rodowych siedzib – przynależność do armii stanowiła czynnik wzmagający zagrożenie dla majątku. Została w sposób bezpośredni wykorzystana przez wojska rosyjskie do usprawiedliwienia zajęcia zamku w Nieświeżu i rabunku znajdujących się w nim dzieł sztuki³. Radziwiłł postrzegany jest niejednokrotnie jako człowiek, który nieumiejętnie gospodarował majątkiem, czy wręcz zaniedbywał swoje powinności, przedkładając nad dobro rodu własne szczęście. Negatywny wizerunek potęgować mogą rozstanie z pierwszą żoną wkrótce po zawarciu sakramentu małżeństwa⁴, a następnie – jeszcze przed uzyskaniem unieważnienia – związanie się z Teofilą z Morawskich Starzeńską i narodziny syna, Aleksandra Dominika, który jako nieślubne dziecko utracił prawo do spadku⁵. Gromadzona przez wieki fortuna została w efekcie przejęta przez klecką linię Radziwiłłów⁶.

Postać IX ordynata na Ołyce i XI na Nieświeżu⁷ należy jednak rozpatrywać wieloaspektowo, uwzględniając zarówno powszechnie znane fakty biograficzne, nowe ustalenia oraz cenne zachowane materiały ikonograficzne – w szczególności portrety, na których wyeksponowano najważniejsze cechy magnata. Interpretację wizerunków i nowe spojrzenie na życie Dominika Hieronima Radziwiłła warunkują zbiory korespondencji,

¹ AGAD. AR. Dz. XXV. Sygn. 4717. S. 1, 52; Anusik, Stroynowski, 1987. S. 178.

² Stępnik, 2003. S. 418; Rok 2016. S. 189.

³ Bąbiak, 2010. S. 558–559; Jankowski, 2000. S. 63.

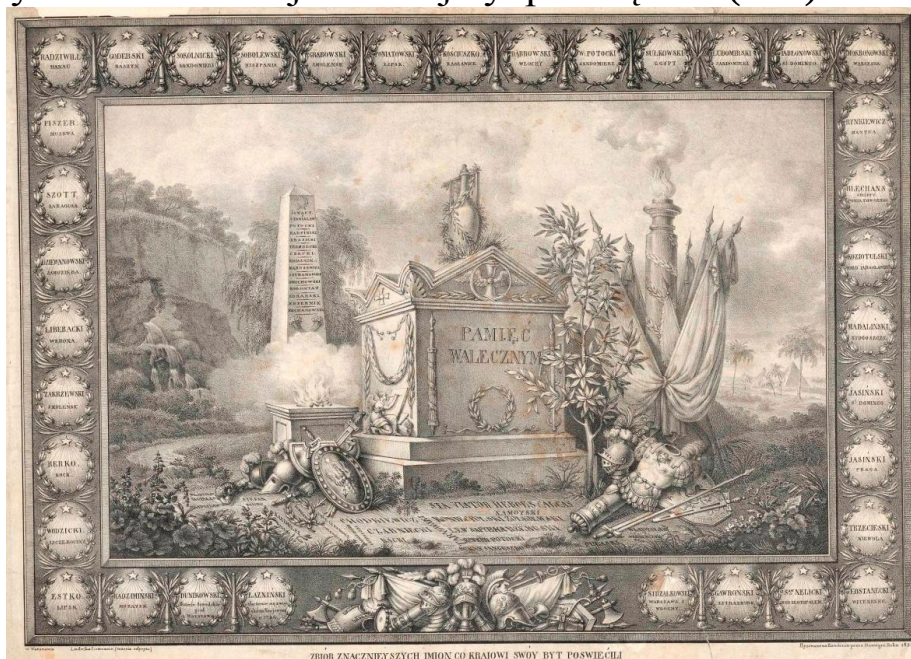
⁴ *Confer*: AGAD, AR, Dz. XXV. Sygn. 4717. S. 1, 52; Barczyk, 2017. S. 18. Przyp. 77.

⁵ Anusik, Stroynowski, 1987. S. 178; Jankowski. 2000. S. 63.

⁶ Ibidem. Durka 2012. S. 15.

⁷ *Confer*: Jankowski. 2000. S. 58, 64; Zielińska 1997. S. 317–326.

akta polityczne oraz inwentarze dóbr⁸ – wśród nich archiwalia dotyczące ślubu i rozvodu z Izabelą z Mniszchów (1790–1852)⁹. Decydujące znaczenie posiada analiza aktywności wojskowej – obejmującej udział m. in. w bitwach pod Ostrowem, Smoleńskiem, Możajskiem i Woronowem¹⁰. W biuletynie Wielkiej Armii scharakteryzowano księcia jako «oficera niezwykle nieustraszonego»¹¹. Cennym świadectwem patriotyzmu ordynata jest sztych wydany w Warszawie w 1822 r., opatrzony tytułem «Zbiór znaczniejszych imion co krajowi swój byt poświęcili» (*il. 1*)¹².

Il. 1. K. Auvigny, Zbiór znaczniejszych imion co krajowi swój byt poświęcili, ok. 1822 (Muzeum Narodowe w Warszawie)

Autorem rysunku, na podstawie którego w zakładzie Ludwika Letonne została wykonana litografia, był Karol d'Auvigny *vel* Dauvigny. W polu centralnym i na bordiurze litografii umieszczono nazwiska darzonych szacunkiem obrońców Ojczyzny od XIV do XIX wieku, wśród nich m. in. Władysława Jagiełły, Stefana Batorego, Stefana Czarnieckiego, Jana Karola Chodkiewicza, Jana II Sobieskiego, Jana Henryka Dąbrowskiego oraz generała Józefa Poniatowskiego. Do tak szlachetnego grona zaliczono zmarłego 9 lat przed wykonaniem odbitki Dominika Hieronima Radziwiłła.

⁸ Spośród ważniejszych zespołów archiwalnych przywołać można: BN, ZK. № S-15443; APK. Sygn. 34; AGAD, ZK. № 98; 479-1; 491.

⁹ *Confer*: AGAD, Dz. XXV. Sygn. 4717. S. 10, 18, 33; Barczyk, 2017. S. 94, 102, 115; Mironowicz, 2015. S. 118; Szymańska, 2010. S. 13–14; Mironowicz, 2015. S. 118; Łopatecki, Zalewska 2013. S. 32.

¹⁰ Załuski, 1861. S. 118–119.

¹¹ *Confer*: Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177.

¹² Informacje o sztychu podaje między innymi katalog wystawy zorganizowanej w warszawskim Muzeum Niepodległości: Niklewska 2001. S. 50. Obiekt znajduje się w zbiorach grafiki polskiej Muzeum Narodowego w Warszawie i opatrzony jest sygnaturą: Gr. Pol. 1525.

Na osobowość księcia, który żył zaledwie 27 lat, bez wątpienia wpływ miały wydarzenia z dzieciństwa oraz sytuacja polityczna kraju na przełomie XVIII i XIX stulecia. Jako jedyny syn Hieronima Wincentego Radziwiłła¹³ i Zofii von Thurn Taxis¹⁴ w roku narodzin – 1786 – utracił ojca. Dwaj pozostali bracia zmarli bowiem jeszcze jako niemowlęta¹⁵. Dominik Hieronim Radziwiłł wychowywany był przez Karola Stanisława «Panie Kochanku»¹⁶, po którym odziedziczył wszystkie dobra i ordynacje¹⁷. Następnie kształcił się w Puławach pod opieką wybitnego literata doby oświecenia, Franciszka Karpińskiego¹⁸. Nadworny poeta Czartoryskich był doktorem filozofii i nauk wyzwolonych oraz świeckim bakałarzem teologii¹⁹.

Należy podkreślić, że już w okresie sporów o intratne prawa do opieki między Maciejem o Michałem Hieronimem Radziwiłłami²⁰ rodowe dobra były coraz bardziej zaniedbane, do czego przyczyniły się także wcześniejsze dekady²¹. Warto wspomnieć chociażby o słynnej bibliotece nieświeskiej, założonej przez Mikołaja Krzysztofa «Sierotkę»²², która w czasach Karola Stanisława Radziwiłła obejmowała blisko 20 tys. woluminów, zarekwirowanych za udział w konfederacji barskiej i przewiezionych do Rosji w 1772 roku²³. Księgozbiór uległ wówczas rozproszeniu. Osiągnąwszy pełnoletniość Dominik Hieronim Radziwiłł podjął próbę ratowania majątku, dążąc do wyjaśnienia spraw związanych ze spadkiem podczas pobytu w Petersburgu i zyskując przychyłność cara Aleksandra I²⁴. W lipcu 1805 r. ordynat na stałe zamieszkał w Nieświeżu, obdarowując tamtejszych dominikanów wsią Skarbin²⁵. W tym okresie Birże zostały przez niego sprzedane, a pałac w Wilnie ofiarowany Towarzystwu Dobroczynności,

¹³ Hieronim Wincenty Radziwiłł (1759–1786) – podkomorzy wielki litewski i ordynat klecki, syn Michała Kazimierza «Rybeński» (1702–1762). Przyrodni brat wojewody wileńskiego Karola Stanisława «Panie Kochanku» (1734–1790). *Confer*: Załuski, 1861. S. 118; Rok 2016. S. 189; Bernatowicz, 2011. S. 163.

¹⁴ Zofia von Thurn Taxis (ok. 1758–1800) – księżniczka spokrewniona z niemieckimi domami panującymi. Radziwiłła poślubiła w 1775 r. *Confer*: Zielińska, 1997. S. 325; Bernatowicz 2011. S. 163.

¹⁵ Szymańska, 2010. S. 5.

¹⁶ Karol Stanisław «Panie Kochanku» Radziwiłł (1734–1790), wojewoda wileński, ordynat nieświeski. *Confer*: Bernatowicz, 2011. S. 212, 535; Michalski, 1987. S. 248–262; Betlej, 2010. S. 9.

¹⁷ *Confer*: Zielińska, 1996. S. 22.

¹⁸ Szymańska, 2010. S. 7.

¹⁹ Franciszek Karpiński (1741–1825) – poeta oświeceniowy tworzący w duchu sentymentalizmu. Autor pieśni i utworów patriotycznych. Informacje o aktywności literata na dworze Czartoryskich podaje: Bąbiak, 2010. S. 15, 259, 263–264.

²⁰ Jankowski, 2000. S. 58.

²¹ Ibidem. S. 55–62; Anusik, Stroynowski, 1987. S. 176–178.

²² Mikołaj Krzysztof «Sierotka» Radziwiłł (1549–1616) – marszałek wielki litewski, wojewoda wileński. Twórca ordynacji nieświeskiej. Życie, horyzonty intelektualne i aktywność fundacyjną magnata zostały szczegółowo omówione w publikacji: Bernatowicz, 1998.

²³ Jankowski, 2000. S. 55.

²⁴ Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177.

²⁵ Aftanazy, 1991. S. 279.

które powstało z inicjatywy Jana Nepomucena Korwin Kossowskiego oraz dra Józefa Franka w 1807 r.²⁶. Wspieranie działalności charytatywnej nie było jednak wynikiem dobrej sytuacji finansowej magnata. Posiadał wprawdzie majątek szacowany na ogromną kwotę 20 mln zł, lecz stale powiększał stopień jego zadłużenia²⁷.

Marginalizowanym epizodem pozostaje zawarcie związku małżeńskiego z Izabelą Elżbietą Mniszchówną²⁸, córką Michała Jerzego Wandalina Mniszcha²⁹ i Urszuli z Poniatowskich³⁰. Mniszchowie należeli wówczas do najbogatszych rodów i najbliższych współpracowników monarchy, z którym łączyły ich zarówno kwestie polityczne, jak i koligacje. Urszula była bowiem siostrzenicą Stanisława Augusta Poniatowskiego³¹. Własność rodu stanowił między innymi pałac w Wiśniowcu³². Okoliczności decyzji o połączeniu obu rodzin pozostają przedmiotem spekulacji – sugerowano podstęp polegający na nakłonieniu Dominika Hieronima Radziwiłła do poślubienia marszałkówny podczas jednego z pobytów w rezydencji wiśniowieckiej. Rodzice Izabeli mieli wówczas wykorzystać fakt, że ordynat ołycki był nietrzeźwy³³. Powyższa historia zdaje się jednak nieprawdopodobna – nieświadomość własnych czynów nie stanowi z pewnością wyjaśnienia postępowania, skoro przyszły pułkownik plany matrymonialne z wyprzedzeniem relacjonował w korespondencji³⁴. Co ważne, zamiary zostały opisane także w liście do Teofilii z Morawskich Starzeńskiej, z którą w tym okresie łączyły go już bliskie relacje³⁵. Związek Radziwiłła z Mniszchówną mógł być wynikiem celów polityczno-społecznych bądź nieroztropnego przystania na propozycję. Podstawę do unieważnienia sakramentu wyznaczyły m. in. brak odpowiednich zapowiedzi i młody wiek kandydatów³⁶. Małżeństwo

²⁶ Baliński, 1835. S. 107, 110.

²⁷ Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177; Jankowski, 2000. S. 58–63; Szymańska, 2010. S. 17.

²⁸ Izabela z Mniszchów *primo voto* Radziwiłłowa *secundo voto* margrabina de Ville hrabina Dęblińska (1790–1852?). *Confer*: Szumski, 1996. S. 7; Dembowski, 1898. S. 165–166).

²⁹ Michał Jerzy Wandalin Mniszech (1748–1806) – marszałek wielki koronny, członek Komisji Edukacji Narodowej. Twórca koncepcji *Musaeum Polonicum* (Mniszech 1775, *passim*). Informacje biograficzne prezentowane były już w dokumentach z epoki, czego interesujący przykład stanowi: BCz. Sygn. 1748. Powyższy dokument został opublikowany w pracy: Barczyk, 2017. S. 83–83.

³⁰ Urszula z Zamoyskich Mniszchowa (ok. 1750–1808). Podstawowe informacje biograficzne na temat małżonki Michała Jerzego Wandalina Mniszcha podają m. in.: ZNiO, mf, DE-8879 (oryginał: rkps, LNNBU. Sygn. 346). S. 11; Wereszycka, 1976. S. 457–458.

³¹ Barczyk, 2017. S. 17, 40. W pamiętnikach Leona Dembowskiego pozycja rodu została odnotowana słowami: «Pan Mniszech, marszałek wielki koronny i majątkiem i rodem do magnatów z praojcami należał [...]. Żona jego, siostrzenica króla Poniatowskiego zachowała żywo w pamięci swoje blizkie [sic!] z tronem związki» (Dembowski 1898. S. 161).

³² *Confer*: Barczyk, 2016. S. 5–6; Rosset, 2003, *passim*.

³³ *Confer*: Dembowski, 1898. S. 162.

³⁴ *Confer*: Jastrzębska, 2000. S. 50–51.

³⁵ *Ibidem*. S. 35, 47–48.

³⁶ Szymańska, 2010. S. 13.

magnatów szybko zakończyło się rozstaniem, lecz miało wpływ na zmiany własności dóbr należących do obu rodów. Z okazji ślubu w 1807 r. sporządzono szczegółowy inwentarz rezydencji w Dęblinie, która należała do posagu marszałkówny, czyli «registre meblów, obrazów, portretów (...) i różnych rzeczy w pokojach pałacu dęblińskiego znajdujących się (...), dla użycia i wygody J. J. O. O. książętom Radziwiłłom ordynatom nieświeskim i ołyckim, dzieciom swoim, przy oddaniu w posesyję klucza dęblińskiego zostawionych». Dokument zachowany w Archiwum Radziwiłłowskim uwiadamia zamiar przystosowania siedziby do użytkowania przez nowożeńców – część pomieszczeń określono już mianem «Apartamentu JO. [księ]cia Jegomości», analogicznie nazywając pokoje pani domu³⁷. W wyniku ugody żona Radziwiłła odzyskała dobra posagowe, uzyskując zarazem prawo do dóbr zabłudowskich, które w 1819 r. stały się jej własnością dziedziczną³⁸. Ziemie stanowiły zastaw za rekompensatę w wysokości 2 mln zł polskich, które Dominik Hieronim zobowiązał się wypłacić³⁹. Małżeństwo z dziedzicem Ołyki stale było obecne w tytulaturze Izabeli, która wyszła następnie za hrabiego Augusta de Ville. W wykazie portretów eksponowanych z pałacu w Wiśniowcu, spisany 10 stycznia 1828 r. – dwadzieścia lat po rozwodzie – odnotowano płótno, na którym widniała «Izabella z Mniszchów, [ks]ieżna ordynatowa Radziwiłłowa, terażniejsza hrabina Demblińska (sic!)»⁴⁰. W rezydencji miało się wówczas znajdować 355 podobizn⁴¹. Wśród sportretowanych wymieniono Karola Stanisława «Panie Kochanku», Michała Kazimierza «Rybeńkę», Teklę Różę z Radziwiłłów Wiśniowiecką i Marię Eleonorę Radziwiłłową⁴² – zabrakło jednak obrazu przedstawiającego byłego małżonka. Wybór postaci w znacznej mierze uzasadniały powiązania rodzinne. Drugi z kluczy interpretacyjnych dla całości zbioru stanowią horyzonty intelektualne właścicieli – salę biblioteczną zdobiły wówczas 22 obrazy, na których zostali uwiecznieni m. in. filozofowie Charles de Montesquieu (1689–1755) oraz John Locke (1632–1704), francuski historyk i bibliofil Jacques Auguste de Thou (1553–1617), François Marie Arouet Voltaire (1694–1778)⁴³ – jeden z najwybitniejszych myślicieli oświeceniowych, z którym w 1763 r. Michał Jerzy Mniszech

³⁷ AGAD, Dz. XXV. Sygn. 4717. S. 10, 18, 33; Barczyk, 2017. S. 94, 102, 115.

³⁸ Mironowicz 2015. S. 118.; Szymańska, 2010. S. 13–14. Układ przestrzenny dóbr został udokumentowany na planie zatytułowanym «Plan de Zabłudoff (II poł. XVIII w.)» – («Rozplanowanie siedziby dworskiej w Zabłudowie w II poł. XVIII w.») – znajdującym się w zbiorach Politechniki Warszawskiej (PW ZAP, U.I.79).

³⁹ Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177.

⁴⁰ AGAD. Sygn. 2901. S. 980; Barczyk, 2017. S. 137.

⁴¹ W inwentarzu nastąpił błąd w numeracji – brakuje tytułów pozycji 332 i 333. *Confer*: AGAD. Sygn. 2901. S. 993.

⁴² Ibidem. S. 986.

⁴³ Ibidem. S. 994–995.

spotkał się osobiście⁴⁴ – oraz Jean de la Fontaine, którego prac stały się inspiracją dla Jana Stanisława Jabłonowskiego (1669–1731), autora «Ezopa nowego polskiego»⁴⁵. Spośród rodzimych twórców eksponowano dwóch poetów – Jana Kochanowskiego (1530–1584) i uczestniczącego w obiadach czwartkowych Adama Naruszewicza (1733–1796)⁴⁶.

Powodem skandalu stał się wspomniany wcześniej związek Dominika Hieronima Radziwiłła z Teofilą z Morawskich Starzeńską, zaistniały w okresie, gdy oboje w świetle prawa znajdowali się w związkach małżeńskich⁴⁷. Ślub w 1809 r. został poprzedzony przez narodziny syna, który w konsekwencji mimo uznania ojcostwa utracił prawo do dziedziczenia majątku⁴⁸. Wybranka, a zarazem krewna ordynata powszechnie znana była z wyrazistego charakteru, zamiłowania do polowań i jeździectwa. Postać Teofilii niejednokrotnie zwracała uwagę badaczy, lecz w opracowaniach widoczne są istotne błędy merytoryczne. W wydanej przed kilkunastoma laty biografii autorstwa Magdaleny Jastrzębskiej można znaleźć m. in. informacje, że Izabela Mniszchówna była jedynaczką⁴⁹, a przedstawienie Teofilii z Morawskich jako Hebe pędzla Józefa Peszki⁵⁰ z lat 1802–1806, przechowywane w Muzeum Narodowym w Krakowie jest jedynym zachowanym w polskich zbiorach portretem arystokratki⁵¹, choć inne wizerunki drugiej żony Radziwiłła są powszechnie znane. Na nich oddano przykładowo zamiłowanie do jazdy konnej, co obrazuje wizerunek ze zbiorów z Schillingsfürst (*il.* 2). Teofila została przedstawiona jako postać stojąca przy lewym boku wierzchowca, opierająca prawą rękę o siodło i przytrzymująca wodze. W lewej dłoni spoczywa szpicruta, a w dolnej partii kompozycji widoczny jest zwracający głowę w stronę właścicielki pies. W nieco innej konwencji zobrazował magnatkę między 1808 a 1810 r. Franciszek K. Lampi⁵². Na

⁴⁴ Barczyk, 2017. S. 21, przyp. 96; Bratuń, 2002. S. 130–131.

⁴⁵ *Confer*: Betlej, 2010. S. 32.

⁴⁶ AGAD. Sygn. 2901. S. 995; Barczyk, 2017. S. 150.

⁴⁷ Zielińska, 1997. S. 326.

⁴⁸ Jankowski, 2000. S. 63.

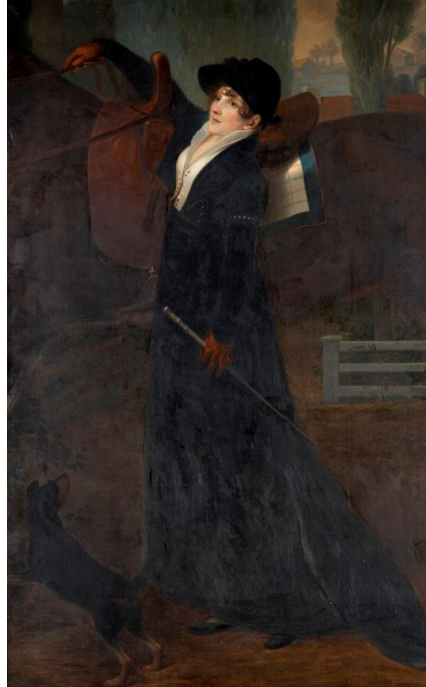
⁴⁹ Jastrzębska, 2000. S. 44, 48.

⁵⁰ Józef Peszka (1767–1831) – uczeń Franciszka Smuglewicza (1745–1807). Autor m. in. «Sceny alegorycznej z Napoleonem» (Muzeum Narodowe w Warszawie), «Portretu Zofii Potockiej z synem Józefem Ponityckim» (Muzeum Narodowe w Krakowie) oraz portretu zbiorowego «Trzy muzy – Mazarakowa, Lekczyńska, Wendowa» (Muzeum Narodowe w Warszawie). *Confer*: Ryszkiewicz, 1961. S. 111–112, 119.

⁵¹ *Confer*: Jastrzębska, 2000. S. 61.

⁵² Franciszek Ksawery Lampi (1782–1852) – twórca portretów i pejzaży, syn nadwornego malarza Katarzyny II, a zarazem profesora Akademii Wiedeńskiej, malarza Jana Chrzyciela Lampiego Starszego (1751–1830). Autor m. in. wizerunków Ksawerego Potockiego, Marii Morsztynowej z synem, Eleonory z Cetnerów Mniszchowej oraz znajdującego się w zbiorach prywatnych przedstawienia Karola Filipa hr. Wandalina Mniszcha (1794–18416?). Syna Michała Jerzego Mniszcha (1748–1806). *Confer*: Barczyk, 2017. S. 138. Przyp. 522; Rosset, 2003. S. 200. Il. 10.

pracy znanej jako «Portret Teofili z Morawskich Radziwiłłowej z synkiem Aleksandrem Dominikiem lub córeczką Stefanią», znajdującej się w Muzeum Narodowym w Warszawie, kobieta została ukazana jako troskliwa matka. Jasne barwy szat wzmagają nastrój łagodności, kontrastując z ciemnym krajobrazem, który stanowi tło dla sceny⁵³.

II. 2. *Portret Teofili z Morawskich Radziwiłłowej, (Schillingsfürst, fot. Piotr Jamski, 2017)*

Momentem przełomowym w życiu ordynata było wstąpienie do armii Księstwa Warszawskiego w 1810 r.⁵⁴ Decyzja podjęta została w okresie, gdy teatr nieświeski już nie funkcjonował, a rodowe siedziby cechował zły stan techniczny. Zwiększające się zadłużenie posiadłości, nieuczciwe postępowanie plenipotentów i bieżące wydarzenia polityczne utrudniały księciu zarządzanie dobrami. Troskę o majątek uniemożliwiło ostatecznie zaangażowanie w kampanie napoleońską, zakończone tragiczną śmiercią w Lauterecken w wyniku ran odniesionych w bitwie pod Hanau w 1813 r.⁵⁵ W korespondencji relacjonowano zdarzenie słowami: «Po bitwie hanauskiej, w której kula armatnia rozerwała czapkę księcia Radziwiłła, przybył tenże książę d. 10 listopada 1813 tu do Lauterecken jeszcze w dość dobrym stanie zdrowia, z korpusem zostającym pod dowództwem jw. generała Krasińskiego, i zajął kwaterę w oberży pod koroną; ale nazajutrz d. 11go zmarł książę nagle na apoplexyą. Jak dalece bolesnem musiało być przerażenie, którego doznali przyjaciele i towarzysze broni, z tego tak niespodziewanego

⁵³ Płótno o wymiarach 78,5 x 62 cm, o nr inwentarzowym MP 1008 stanowi część kolekcji z Działu Zbiorów Sztuki Polskiej do 1915 r. MNW.

⁵⁴ Stępnik, 2003. S. 417.

⁵⁵ Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177.

zgonu księcia, po którym Polska tyle sobie obiecywać mogła, okazuje się z tej okoliczności, że podając na municypalności akt śmierci, zapomniano wyrazić wieku zmarłego»⁵⁶.

Portret eksponowany na wystawie opatrzonej tytułem «Radziwiłłowie. Biała. Podlasie» – czynnej w Białej Podlaskiej od 28 maja do 5 listopada 2017 r. i zrealizowanej przez Muzeum Południowego Podlasia – przedstawia ordynata jako szlachetnie urodzonego młodzieńca doby romantyzmu (*il. 3*). Płótno datowane jest na pierwszą ćwierć XIX stulecia. Cechą powracającą na wizerunkach pozostają charakterystyczne rysy i wyraz twarzy, czy elementy bardziej uniwersalne, jak ubiór i sama poza – widoczne na portretach wielu postaci z tego okresu. Analogiczną konwencję zastosowano na przedstawieniu księcia, który eksponuje wileńskie Lietuvos Dailės Muziejus. Jednak w odniesieniu do podobizn Dominika Hieronima Radziwiłła powyższy typ ujęcia należy do rzadziej spotykanych i słabiej oddających jego życiową postawę. Strój i brak atrybutów pozbawiają ordynata cech i odwołań do czynów, które choć częściowo mogły rekompensować nieudolną gospodarkę dóbr, czy burzliwe życie osobiste i które zyskały największe uznanie wśród potomnych. Pozytywny obraz Radziwiłła wyłania się z większości zachowanych portretów, odzwierciedlających szczere przywiązanie do Ojczyzny i odwagę w bronieniu jej suwerenności. Mimo pojawiających się sugestii odnośnie możliwości nakłonienia młodego ordynata do udziału w wojnie przez znajomych bądź krewnych liczących na przejęcie jego dóbr⁵⁷, w świetle zachowanych dokumentów i przekazów historycznych nie można podważać dobrowolnego i szczerego zaangażowania, podkreślonego przez sukcesy militarne i karierę w wojsku napoleońskim⁵⁸. Do wojska przyjęto go ponadto ze znacznym sceptycyzmem – wkrótce jednak doceniono nie tylko wniesiony wkład finansowy, lecz i zasługi na polu walki⁵⁹.

Na szczególną uwagę zasługuje malowidło z kolekcji odnalezionej przez historyków z Zamku w Mirze w bawarskim pałacu Schillingsfürst w 2012 r. (*il. 4*) Płótno pochodzi ze zbiorów córki Dominika Hieronima i Teofilii z Morawskich, Stefanii (1809–1832), która poślubiła carskiego generała, księcia Ludwika Adolfa von Wittgensteina (1799–1866)⁶⁰. Magnat przedstawiony został w mundurze pułkownika Księstwa Warszawskiego – z czerwonymi lampasami, z rogatywką w dłoni i ostrogami potwierdzającymi przynależność do ułanów⁶¹. Heroizm postawy i charakter samego Dominika Radziwiłła zaakcentowano przez odznaczenia – Ordery Św. Huberta, Legii

⁵⁶ Załuski, 1861. S. 115.

⁵⁷ *Confer*: Jastrzębska, 2000. S. 65–66; Askenazy, 1978. S. 230.

⁵⁸ Stępnik, 2003. S. 417–418.

⁵⁹ *Confer*: Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177; Stępnik, 2003. S. 415–417; Załuski, 1861. S. 115.

⁶⁰ *Confer*: Zielińska, 1996. S. 22–23; Szymańska, 2010. S. 17.

⁶¹ *Confer*: Stępnik, 2003. S. 417; Załuski, 1861. S. 119.

Honorowej, Krzyż *Virtuti Militari* (il. 5). Autentyczność uwiecznionych na płótnie nagród potwierdzają fakty biograficzne⁶². Pierwszy z wyżej wymienionych – Order św. Huberta – ustanowiono w 1444 roku⁶³. Na mocy późniejszych ustaleń nadawano go wyłącznie osobom posiadającym tytuł książęcy lub należącymi do elity szlacheckiej. Ordynat nieświeski był jednym z 55 Polaków uhonorowanych na przestrzeni XVIII i XIX stulecia, obok m. in. Józefa Aleksandra i Stanisława Wincentego Jabłonowskich, Antoniego i Józefa Lubomirskich, czy Franciszka Ksawerego Sapiehy⁶⁴.

Il. 3. Portret x. Dominika Radziwiłła, I ćwierć XIX w. (Agra-Art, fot. Piotr Jamski, 2017)

Il. 4. Portret Dominika Hieronima Radziwiłła, (Schillingsfürst, fot. Piotr Jamski, 2017)

Spośród Radziwiłłów kawalerami orderu byli m. in. Hieronim Florian, Michał Kazimierz «Rybeńko» oraz wspomniany wcześniej prawny opiekun i wuj Dominika – Karol Stanisław «Panie Kochanku»⁶⁵. Patriotyczne konotacje posiadał następnie Order Legii Honorowej, powstały z inicjatywy Napoleona w 1802 r. oraz opatrzony dewizą «Honor i Ojczyzna»⁶⁶. Nadano mu formę gwiazdy o pięciu ramionach nawiązujących do kształtu stosowanego w krzyżu maltańskim⁶⁷. Order ten zobrazowano także na przedstawiającym właściciela Nieświeża płótnie przechowywanym w

⁶² Confer: Anusik, Stroynowski, 1987. S. 177.

⁶³ Łoza, Bieńkowski, 1928. S. 9; Bąkała, 2010. S. 107.

⁶⁴ Filipow, 2003. S. 203.

⁶⁵ Bernatowicz, 2011. S. 392, 420; Michalski, 1987. S. 248–262; Eichhorn, 1843. S. 118.

⁶⁶ Łoza, Bieńkowski, 1928. S. 41.

⁶⁷ Bąkała, 2010. S. 105, 148.

muzeum w Nowogrodzie. Widoczny na portrecie strój oraz sama odznaka, stanowiąca manifestację poglądów antyrosyjskich, zostały dodane wtórnie – jak wykazały tegoroczne badania rentgenowskie pierwotnie Radziwiłł odziany był w masoński fartuch. Symbolikę wolnomularską potęgowała obecność tzw. «Kłucza Wszechwiedzy» i «Płomiennej Gwiazdy», spoczywającego w dłoni berła bądź miecza oraz kolumny, która stanowiła tło dla sceny. Zdaniem części badaczy zmian dokonano już po śmierci ordynata⁶⁸.

Il. 5. *Od lewej: Krzyż Virtuti Militari, Order Legii Honorowej i Order św. Huberta, Portret Dominika Hieronima Radziwiłła – detal, (Schillingsfürst, fot. Piotr Jamski, 2017)*

Orderem Legii Honorowej w 1809 r. uhonorowano także zasługi wojenne m. in. księcia Józefa Poniatowskiego (1763–1813) i generała Józefa Załuskiego (1787–1866), późniejszego uczestnika powstania listopadowego. Na portretach przedstawiających obu wojskowych, spośród licznych posiadanych odznaczeń, eksponowano przede wszystkim dwa – wspomniany wyżej order francuski oraz Krzyż Virtuti Militari. Do dzieł reprezentatywnych dla tego typu należą malarskie wizerunki autorstwa Józefa Grassiego⁶⁹, eksponowane na Zamku Królewskim w Warszawie («Portret księcia Józefa Poniatowskiego z ręką wspartą na szabli» oraz «Portret księcia Józefa Poniatowskiego»). Analogiczne ujęcie prezentuje litografia datowana na rok 1824, którą wykonał Henri Grevedon. Sztych można podziwiać w Warszawskich Łazienkach Królewskich. Odznaczenia zostały też wyeksponowane na litografii Grace «Portret księcia Józefa Poniatowskiego» z około 1820 r., której autorem był N. Grace (il. 6). Do portretów drugiego z

⁶⁸ O związkach Radziwiłła z lożą masońską wspomina m. in. Zielińska, 1997. S. 206.

⁶⁹ Józef Grassi Grassiego (1758–1838) był Absolwentem Akademii Wiedeńskiej i profesorem rzymskiej Akademii św. Łukasza. Po zaproszeniu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego przebywał w Warszawie w latach 1791–1795. *Confer*: Rosset, 2003. S. 188.

wymienionych patriotów należy obraz ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, wykonany w 1818 r. w technice olejnej i sygnowany przez Antoniego Blanka⁷⁰. Tożsame zestawienie nagród widoczne jest na kilku wizerunkach Dominika Radziwiłła. O szczególnej wymowie Orderu ustanowionego przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1792 r. decydował powód nadania, którym była tytułowa «cnota wojskowa», udowodniona podczas bitwy⁷¹. Do pierwszych uhonorowanych należeli przywołani wyżej generałowie – Załuski i Poniatowski⁷². W kolejnym stuleciu nastąpiła kilkukrotna zmiana nazwy odznaczenia – do pierwotnej wersji powrócono w II połowie XX wieku, uzupełniając ją w 1992 r. o epitet «wojenny». Obecnie nagroda funkcjonuje jako Order Wojenny Virtuti Militari. Powyższego krzyża nie mogło więc zabraknąć na omawianym portrecie z Schillingsfürst. W dalszej części płótna widoczną są krzyże maltańskie – jednym z nich jest Order Świętego Jana Jerozolimskiego z orłami pomiędzy każdym z czterech ramion krzyża, podkreślający przynależność ordynata do zakonu maltańskiego joannitów.

Zestawienie odznaczeń pojawiło się również na grafice wydanej w połowie XIX w. w Warszawie, powielającej układ postaci widoczny na portrecie z Schillingsfürst (il. 7). Sztych z Radziwiłłem jako pułkownikiem został włączony do teki z wizerunkami 28 polskich osobistości, spośród których przywołać można np. Jana III Sobieskiego, Adama Mickiewicza oraz gen. Kazimierza Pułaskiego. Twórcami zbioru *Hommes illustres polonais*, datowanego na czas po 1851 r., byli Jean Alexandre Duruy (1845–1895), Antoine Maurin (1793–1860), Franciszek Dazziaro (1851–1900) i artysta znany jako C. Schultz (ok. 1861–1863)⁷³.

Przywołane przykłady stanowią jedynie sygnalizację problematyki, która zasługuje na szczegółową analizę. W świetle zachowanych dokumentów i wizerunków Dominik Hieronim Radziwiłł zdaje się być człowiekiem, który zgodnie z opiniami współczesnych, w imię wierności patriotycznym przekonaniom «krajowi był swój poświęcił»⁷⁴. Słusznie przypisuje mu się odpowiedzialność za upadek potęgi osiągniętej przez antenatów⁷⁵, lecz przy ocenie postaci należy pamiętać o historycznych uwarunkowaniach spadku znaczenia i zadłużenia majątku, który w momencie przejęcia przez księcia już znajdował się w niezbyt korzystnym stanie.

⁷⁰ Antoni Blank (1785–1844) należał do grona profesorów Szkoły Sztuk Pięknych przy Uniwersytecie Warszawskim. Warsztatu malarskiego uczył się w Dreźnie. *Confer*: Ryszkiewicz, 1961. S. 137.

⁷¹ Bąkała, 2010. S. 105, 108.

⁷² *Confer*: Zielińska, 1997. S. 244; Askenazy, 1978. S. 267.

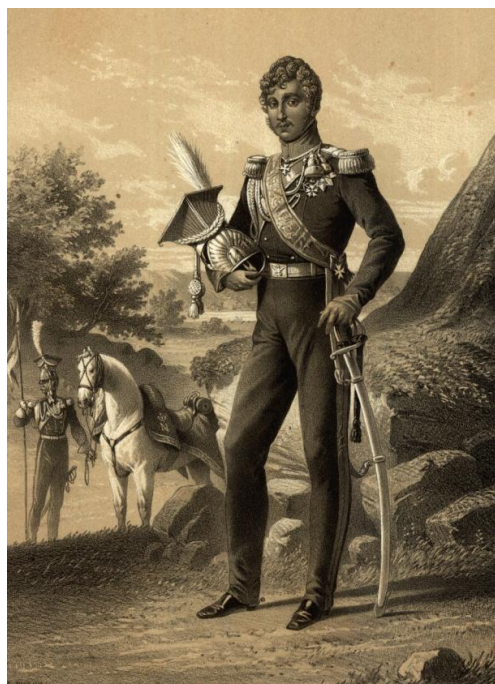
⁷³ Album dostępny jest w kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie (BN. Sygn. AFG.48/III).

⁷⁴ *Confer*. Przyp. 12.

⁷⁵ *Confer*: Jankowski, 2000. S. 61–63.

Il. 6. *N. Grace, Portret księcia Józefa Poniatowskiego, ok. 1820 (Muzeum Narodowe w Warszawie)*

Il. 7. *J. A. Duruy, A. Maurin, D. H. Radziwiłł, [w:] Hommes illustres polonais, post 1851 (Biblioteka Narodowa w Warszawie)*

Od momentu uzyskania pełnoletniości do wstąpienia do wojska upłynęło zaledwie 6 lat – a i w tym czasie trwały spory odośnie dziedziczenia. Ostatni ordynat Ołyki z linii nieświeskiej postrzegany był w XIX stuleciu przez pryzmat zasług dla ojczyzny. Hołd oddany obrońcy kraju został wyrażony najsilniej w sprowadzeniu przez samego Zygmunta Krasińskiego ciała Radziwiłła do kościoła kapucynów w Warszawie⁷⁶ i złożenia serca w świątyni w Krasnem⁷⁷. Swoje intencje generał wyjaśnił w liście do Józefa Żałuskiego: «Jam złożył ciało księcia Dominika, sądząc, że jego córka księżna Wittgenstein⁷⁸ w Nieświeżu pochowa go między zwłokami jego naddziadów; lecz majątek strwonili, o nim zapomnieli. Jak tylko skończę kościół w Opinogórze, gdzie moja żona pocziwa jest w kaplicy pochowana, to ciało księcia Dominika złożone w ołowianej trumnie, tam sprowadzę, byśmy w jednym miejscu byli pochowani»⁷⁹. Świadectwem postawy Dominika Hieronima Radziwiłła stały się także wspomniane powyżej grafiki i portrety.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH W WARSZAWIE (AGAD)

Archiwum Radziwiłłowskie (AR). *Dęblińskiego pałacu inwentarz*, 1807. Dz. XXV. Sygn. 4717.

⁷⁶ Baliński, 1843. S. 63–65; Jabłońska-Deptuła 1983. S. 290.

⁷⁷ Szymańska, 2010; Żałuski, 1861. S. 114.

⁷⁸ Stefania Radziwiłłówna. *Confer*: Zielińska, 1996. S. 22–23; Szymańska, 2010. S. 17.

⁷⁹ Żałuski, 1843. S. 114–115.

Archiwum Zamoyskich (AZ). *Rejestr portretów w zamku wiśniowieckim znajdujących się dnia 10 stycznia 1828*. Sygn. 2901.
 Zbiór Kartograficzny (ZK). № 98. 479–1, 491.
 ARCHIWUM PAŃSTWOWE W KRAKOWIE (APK)
Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygn. 34.
 BIBLIOTEKA KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH W KRAKOWIE (BCz)
 Michał Jerzy Mniszech. [w:] *Biogramy ośmiu osobistości z otoczenia Stanisława Augusta Poniatowskiego*. 1780, Sygn. 1748.
 BIBLIOTEKA NARODOWA W WARSZAWIE (BN)
Hommes illustres polonais. Sygn. AFG.48/III.
 Zbiór Kartograficzny. № S-15443, Nowa mapa topograficzna Zachodniej Rosji («dwuwiorstówka»), Petrograd 1913–1915 (zdjęcia terenowe z 1886 r.).
 BIBLIOTEKA ZAKŁADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH WE WROCŁAWIU (ZNiO)
Archiwum Mniszczów. Akta rodzinno-majątkowe Mniszczów, XVI–XVIII w., mf, DE-8879 (oryginał: rkps, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka [LNNBU]. Sygn. 346).
 POLITECHNIKA WARSZAWSKA – ZAKŁAD ARCHITEKTURY POLSKIEJ (PW ZAP)
Plan de Zabłondoff (II poł. XVIII w.), U.I.79.

Źródła drukowane

Mniszech 1775 – Mniszech Michał Jerzy, *Myśli względem założenia Musaeum Polonicum*. S. l. 1775.

Opracowania

Aftanazy 1991 – Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Cz. 1. T. 2. Wrocław, 1991.
 Anusik, Stroynowski 1987 – Anusik Zbigniew, Stroynowski Andrzej, *Radziwiłł Dominik Hieronim*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. T. 30. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1987. S. 176–178.
 Baliński 1835 – Baliński Michał. *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. Wilno, 1835.
 Baliński 1843 – Baliński Michał. *Pisma historyczne: Fundacta (sic!) zakonu i kościoła XX. Kapucynów w Warszawie*. Warszawa, 1843.
 Askenazy 1978 – Askenazy Szymon. *Książę Józef Poniatowski 1763–1813*. Warszawa, 1978.
 Barczyk 2016c – Barczyk Alina. *Księgozbiór pałacowy w Wiśniowcu w świetle inwentarza z ok. 1760 roku* [w:] *Trzeci Ogólnopolski Kongres Studentów i Doktorantów Historii Sztuki, «Ars et Scientia»*. T. 7/red. Barczyk Alina, Ciarkowski Błażej, Stefański Krzysztof. Łódź, 2016. S. 5–21.
 Barczyk 2017 – Barczyk Alina. *Pałac w Dęblinie. Inwentarze z czasów Michała Jerzego Wandalina Mniszcha*. Kraków, 2017.
 Bąbiak 2010 – Bąbiak Grzegorz. *Sobie, ojczyźnie czy potomności... Wybrane problemy mecenatu kulturalnego elit na ziemiach polskich w XIX wieku*. Warszawa, 2010.
 Bąkała 2010 – Bąkała Krzysztof. *Historia symboliczna: znakiem, herbem i barwą pisana*. Warszawa, 2010.
 Bernatowicz 1998 – Bernatowicz Tadeusz. *Miles Christianus et Peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła «Sierotki» w ordynacji nieświeskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 1998.
 Bernatowicz 2011 – Bernatowicz Tadeusz. *Mitra i buława: królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763)*. Warszawa, 2011.

- Betlej 2010 – Betlej Andrzej. SIBI, DEO, POSTERITATI. *Jabłonowscy a sztuka w XVIII wieku*, Kraków 2010.
- Dembowski 1898 – Dembowski Leon. Moje wspomnienia. T. 1. Petersburg, 1898.
- Durka 2012 – Durka Jarosław. Antoni Henryk Radziwiłł (1775–1833) – szkic do portretu arystokraty, namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego. [w:] *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji*/red. Durka Jarosław. Poznań, 2012.
- Eichborn 1843 – Eichborn Karl Friedrich. Stosunek xiążęcego domu Radziwiłłów do domów xiążęcych w Niemczech uważany ze stanowiska historycznego i pod względem praw niemieckich politycznych i xiążęcych. Warszawa, 1843.
- Filipow 2003 – Filipow Krzysztof. Falerystyka polska XVII–XIX wieku. Białystok, 2002.
- Jabłońska-Deptuła 1983 – Jabłońska-Deptuła Ewa. Przystosowanie i opór: zakony męskie w Królestwie Kongresowym. Warszawa, 1983.
- Jankowski 2000 – Jankowski Rafał. Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r. *Miscellanea historico-archivistica*. 2000. T. XI. S. 35–68.
- Jastrzębska 2000 – Jastrzębska Magdalena. Historia pięknej kobiety. Opowieść o Teofili z Morawskich Radziwiłłowej. Poznań, 2000.
- Łopatecki, Zalewska 2013 – Łopatecki Karo, I, Zalewska Ewa. Historia Uroczyska Jaroszków. *Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku. Studia Podlaskie*. 2013. T. XXI. S. 51–87.
- Łoza, Bieńkowski 1928 – Łoza Stanisław, Bieńkowski Stanisław. Ordery i odznaczenia krajowe i zagraniczne. Warszawa, 1928.
- Michalski 1987 – Michalski Jerzy. Radziwiłł Karol Stanisław zw. Panie Kochanku. [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. T. 30. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1987. S. 248–262.
- Mironowicz 2015 – Mironowicz Antoni. Parafia św. Eliasza w Dojlidach do 1939 roku. *Беларускае гістарычнае таварыства*. 2015. T. 43. S. 103–134.
- Niklewska 2001 – Niklewska Jolanta. Kto ty jesteś?: znaki polskiej tożsamości narodowej w latach 1794–1918: katalog wystawy. Warszawa, 2001.
- Rok 2016 – Bogdan Rok. Listy Teofili z Radziwiłłów Morawskiej – przykład staropolskiej epistolografii kobiecej. [w:] *Kobiece kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*/red. Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, Słaby Agnieszka. Warszawa, 2016. S. 187–199.
- Rosset 2003 – Rosset Tomasz de. Kolekcja Andrzeja Mniszcha: od wołyńskich chrząszczy do obrazów Fransa Halsy. Toruń, 2003.
- Ryszkiewicz 1961 – Ryszkiewicz Andrzej. Polski portret zbiorowy. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.
- Stępnik 2003 – Stępnik Krzysztof. Radziwiłłowie: obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne. Lublin, 2003.
- Szumski 1996 – Szumski Jerzy. Epidemia cholery w 1831 r. w dobrach zabłudowskich. Zabłudów, 1996.
- Szymańska 2010 – Szymańska Izabela. Dominik Radziwiłł. Pierwszy kawaler Rzeczypospolitej. *Rocznik Zabłudowski*. 2010. t. 4. S. 5–23.
- Załuski 1861 – Józef Załuski. Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I, przez cały czas od zawiązania pułku w r. 1807, aż do końca w roku 1814 / red. Turowski Kazimierz. Kraków, 1861.
- Zielińska 1996 – Zielińska Teresa. Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu. Warszawa, 1996.
- Zielińska 1997 – Zielińska Teresa. Poczet polskich rodów arystokratycznych. Warszawa, 1997.

**ПАРАДНЕ ПОЛОТНО «ВІНЧАННЯ КНЯЗЯ МИКОЛИ
РАДЗИВІЛЛА З КАТЕРИНОЮ ГОНЗАГО» СЕРЕДИНИ
XVIII СТ. ІЗ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ.
РЕСТАВРАЦІЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

У 2016 р. на реставрацію до Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України поступила великоформатна (250,5 x 169,5 см) картина на полотні, виконана в техніці олійного живопису, створена орієнтовно в першій половині–середині XVIII ст. невідомим автором. На ній зображено парадну сцену під назвою «Вінчання князя Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго». Картина відразу привернула увагу науковців Львівської філії ННДРЦУ своєю оригінальністю та, насамперед, сюжетом, зображеним на картині, оскільки він не зовсім відповідав каталожній назві, із якою вона поступила на реставрацію (передусім не збігались історичні факти з життя зображених на картині персонажів).

Ця картина на сьогодні є маловивченою, попри надзвичайно цікаві сюжет та історію її створення. Особливо це стосується української мистецтвознавчої науки, де про неї є лише декілька коротких, побіжних згадок у працях дослідників [2, с. 254; 3, с. 29–30, 268]. Дещо більше, про це полотно згадано в польських та білоруських мистецтвознавців й істориків, проте лише в контексті загальних досліджень [1; 7, с. 220–221, 260–261; 8, с. 40–44].

Великою підказкою щодо точного атрибутування картини став напис латинською мовою, виконаний на прямокутному шматку полотна, прикріпленому до зворотного боку картини, зявдяки якому можна було максимально чітко атрибутувати сюжет та зображених персонажів: «*Nikolaus VI Niger Dux Radziwill, Cancellarius et Marchaleus M. D. L., Kathaerinam Francisci Gonzaga Ducis Mantuae viduam Ferdinandi I Romanorum Regis filiam, nomine Sigismundi Augusti Regis Polonia desponsat Vienna 1553 anno. 5 julii.*» («Миколай VI Чорний князь Радзивіл, Маршалок В[еликого] К[нязівства] Л[итовського], Катерина Франціска Гонзаго Герцога Мантуї вдова Фердинанда I Римського Короля дочка, іменем Сигізмунда Августа Короля Польщі заручається Відні 1553 року, 5 липня»).

На картині зображено церемонію так званого попереднього вінчання (лат. «*per procura*» – процедура вінчання, коли відсутнього нарече-

ного заміняла його довірена особа) у Відні в 1553 р. мантуанської герцогині Катерини Гонзаго (1533–1572), дочки імператора Священної Римської імперії Фердинанда I Габсбурга та вдови мантуанського герцога Франческо III Гонзаго (1533–1550) із польським королем і Великим князем Литовським Сигізмундом II Августом (1520–1572). Нареченого через його відсутність на вінчанні представляв князь Микола Радзивілл (Чорний) (1515–1565) – державний, військовий і політичний діяч Великого князівства Литовського, Великий канцлер Великого князівства Литовського, віленський воєвода. Церемонія відбувалася 5 липня 1553 р. у Відні, вірогідно, у кафедральному соборі Св. Стефана.

Цей шлюб був типовим політичним союзом, для скріплення стосунків імператора Фердинанда I із Сигізмундом II Августом, та дієвим інструментом запобігання союзу імператора з московським царем Іваном IV Грізним, спрямованим проти Польсько-Литовської держави. Окрім того, король Сигізмунд II Август, залишаючись бездітним, після двох попередніх шлюбів гостро потребував спадкоємця престолу. І саме Микола Радзивілл був одним з ініціаторів цього шлюбу, а його укладання стало вершиною його дипломатичної діяльності, за що він одержав титул графа з Шидловця.

Проте цей шлюб виявився нещасливим, Катерина Гонзаго не хотіла його, бажаючи зберегти вірність покійному чоловіку; наречена тихо плакала впродовж усієї вінчальної церемонії. Пізніше, як стверджують польські хроніки, у Катерини сталась істерика і між нею та Миколою Радзивіллом відбулася «така сцена, яка зазвичай відбувається між кішкою і собакою» [5, с. 39]. Звичайно, що такий драматичний та емоційний перебіг цього вінчання, звичайно не був відображений на цій парадній картині: на ній ця подія зображена «чинно та благородно», у строгому порядку ритуалу вінчання, прийнятого в католицькій церкві.

Окрім того, цей шлюб був бездітним – і незабаром після одруження король Сигізмунд безуспішно просив у папи Римського розлучення, проте шлюб фактично розпався в 1566 р., коли Катерина Австрійська покинула Польщу й до своєї смерті в 1572 р. у віці 38 років жила в Австрії. Король Сигізмунд II Август залишившись без спадкоємців, став останнім королем із Ягеллонської династії, що була домінуючою силою в Центральній та Східній Європі впродовж двох попередніх століть, давши не тільки польських королів і Великих князів Литовських, а й королів Чехії та Угорщини. На зміну Ягеллонам після порівняно недовгого правління королів Генріха Валуа (1573–1574) та

Стефана Баторія (1576–1586) в 1587 р. приходять племінник Сигізмунда II Августа, син його сестри Катерини, шведський принц Сигізмунд III Ваза, довге правління якого (до 1632 р.) відзначене національною та релігійною нетерпимістю й утисками, численними конфліктами та військовими й політичними авантюрами, що стало початком занепаду могутності Речі Посполитої.

Картину створено придворним художником («першим живописцем») князя Михайла-Казимира Радзивілла (Рибоньки) (1702–1762) Ксаверієм Домініком Гескієм (Dominik Ksawery Heski, інші можливі читання його прізвища – Еске (Eske), Естке (Estke)) Старшим (1700?–1764) орієнтовно в 1750-х рр. як так званий «картон під олій» (фото 1) – своєрідний ескіз для великоформатних гобеленів або шпалер, які виготовлялися на несвіжських мануфактурах на біблійні та історичні теми й прикрашали стіни замку Радзивілів у Несвіжі в Білорусі.

Фото 1. Загальний вигляд картини «Вінчання князя Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго» після реставрації

Із недавно віднайденого в архіві Радзивілів у Кобленці (Німеччина) інвентарю Несвіжського замку 1834 р. відомо про 25 таких гобеленів, 13 із яких відображали визначні події роду Радзивіллів. Ці «картони» із сюжетами «історії дому Нашого на шпалери під олій» [11, с. 1–18] були створенні за розпорядженням Михайла-Казимира Радзивілла від 7 грудня 1752 р. [1, с. 343] під керівництвом першого живописця «прем'єр-маляжа» Ксаверія Домініка Геського Старшого групою придворних художників, у складі якої були художники так званої «жовківської групи», а саме ті, котрі походили із Жовкви, серед яких був і син Миколи Петрановича Костянтин (1726–?), Михайло Скшицький – брат дружини Івана Рутковича, та Андрій Зашконт або Зашковский – «родом з Жовкви» [1, с. 85].

Список картин складається із їх обліку й детального опису зображень («Отримання княжого титулу Миколою VI Радзивіллою від Імператора Священної Римської імперії Карла в 1547 р.», «Підтвердження княжого титулу будинку Радзивіллів польським королем Сигізмундом Августом на сеймі в Пйотркові в 1549 р.», «Микола VI Радзивілл приймає присягу від Гутарда Кетлера, магістра ордена мечоносців в 1560 р.» і т. ін.). Серед цього переліку під восьмим номером записано картину «Миколай VI бере в жони Катажину, княгиню Мантуанску, удову Фердинанда I, короля Римського дочку в 1553 р.». Як бачимо, в описі картини та її назві подано помилкову інформацію, що пізніше стала офіційною назвою в інвентарній книзі Волинського краєзнавчого музею. Із цих «картонів», очевидно, лише сцена із сюжетом «per prociга Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго» збереглася до нашого часу, потрапивши пізніше до іншого родового гнізда Радзивілів на Волині, в Олицю (у Несвіжі ця картина була імовірно ще в 1791 р., зважаючи на запис в інвентарі радзивіллівської скарбниці 1791 р., у якому сказано про «Зображений шлюб князя Радзивіла» [8, с. 41–42], що, можливо, свідчить про те, що йдеться саме про цю картину-«картон»), що зберігалася в колегіатському костелі Святої Трійці й, очевидно, уже після Другої світової війни потрапила до Волинського краєзнавчого музею. Натомість сам гобелен, виготовлений із цього «картону», не зберігся.

Самі гобелени, виготовлені із цих «картонів», прикрашали стіни другого поверху палацу в Несвіжі, де вони розміщувалися в залах правого та лівого крил будівлі (див. «реконструкція розміщення гобеленів у палаці» [7, с. 260]).

Центром картини є постаті Катерини Гонзаго (Габсбург) та Миколи Радзивілла, котрий одягає їй на палець простягнутої руки вінчальний

перстень. Зображені постаті на тлі великого ранньобарокового вітваря з центральною сценою Розп'яття. На задньому плані посередині зображено єпископа Відня (можливо, Кристофа Вертвайна, який займав віденську єпископську кафедру в 1552–1553 рр., або Петра Канізія (Канізіуса) (1521–1597) – видатного богослова та релігійного діяча, визнаного одним із «Учителів церкви» та канонізованого католицькою церквою в 1925 р. він у цей час виконував обов'язки адміністратора віденської єпископії, зважаючи на портретну схожість єпископа на картині зі збереженими зображеннями Петра Канізіуса), у парадному облаченні та митрі, котрий благословляє вінчання, за ним – два церковні прислужники-єзуїти.

За Катериною Гонзаго намальовані її фрейліни, одна з яких манірно підтримує яскраво-червону накидку нареченої, а за Миколою Радзивілом зображені, очевидно, члени його посольства у Відні.

У верхній правій частині, на балконі, завішеному пишною драперією, ми бачимо постать у лицарських обладунках, із голубою мантиєю на плечах, підбитою горностаєм, та короною на голові. Цілком очевидно, що це є зображення відсутнього короля Сигізмунда II Августа, зображеного художником для відчуття його символічної присутності на церемонії своїх заручин.

Фото 2. Фрагмент картини

Фото 3. Фрагмент картини

Фото 4. Фрагмент картины

Фото 5. Фрагмент картины

Фото 6. Фрагмент картины

Фото 7. Фрагмент картины

Картина, як уже сказано раніше, створена в середині XVIII ст., тобто через двісті років після церемонії заручин. Отже, художник цілком очевидно опирався на опис цієї історичної сцени, залишеної відомим польським теологом й істориком XVII ст. Войцехом Віюк-Кояловичем (1609–1677) у праці, присвяченій роду Радзивіллів «Fasti Radziviliani compendio continentes gesta Ducum Radziwiłł» 1653 р. [6, с. 35–36; 7, с. 220], та цілком очевидно, що під час створення картини використовував зображення й портрети персонажів – Миколи Радзивілла, Катерини Гонзаго, короля Сигізмунда II Августа та, можливо, Петра Канізіуса, створивши достатньо достовірні їхні зображення (особливо це стосується Миколи Радзивілла, який відзначався дуже характерною зовнішністю (чорним волоссям і довгою чорною бородою, що стала причиною виникнення його прізвиська «Чорний» та «Іспанець»), на численних його зображеннях і портретах). Також достовірно зображена й Катерина Гонзаго, зважаючи на елегантний портрет 1548/1549 рр. молоді п'ятнадцятирічної Катерини пензля Тиціана Віччеліо та портрет 1557 р. вже як польської королеви авторства Лукаса Кранаха-Молодшого – зображення спрощене, стилізоване й дещо непривабливе, проте більш наближене до описаної картини.

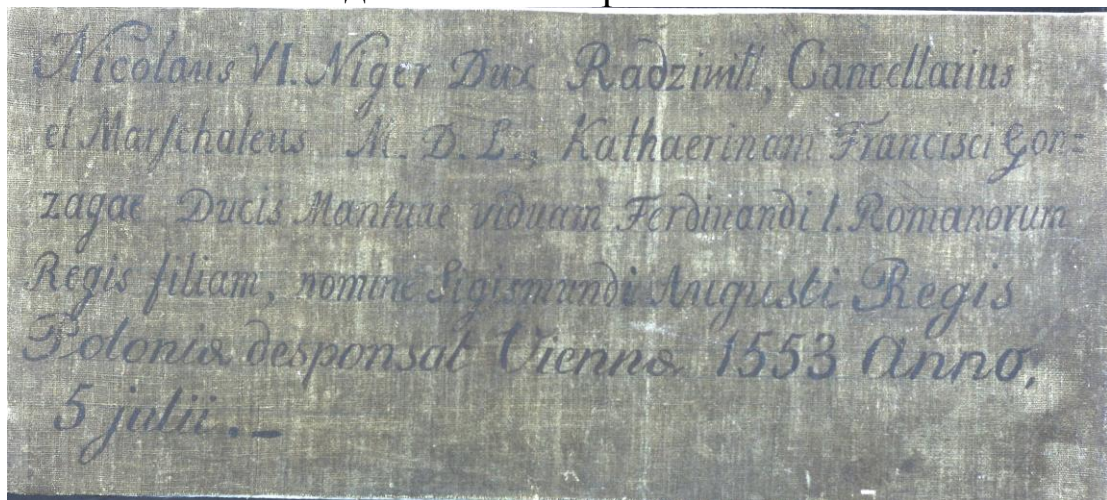

Фото 8. Підпис латинською мовою на зворотному боці картини

Також цікаві постаті фрейлін Катерини Гонзаго на задньому плані картини. Одна з них, котра підтримує червону накидку Катерини Гонзаго, має миловидний вигляд, типовий для рококових «ідеальних» жіночих типажів у європейському мистецтві, яких ми бачимо у творах Ватто, Буше, Франагора й інших тогочасних художників, натомість друга постать фрейліни зображена в дещо гротескному, непривабливому вигляді, викликаючи асоціації з персонажами блазнів, карликів і ліліпутів, яких зображали іспанські художники XVII ст., і, насамперед, знаменитою серією Дієго Веласкеса.

Фото 9. Загальний вигляд картини до реставрації

Фото 10. Загальний вигляд зворотного боку картини до реставрації

Сама сцена на картині є дещо спрощеною та умовною: зображені постаті достатньо сковані, проте ця умовність компенсується прекрасним колоритом твору – домінуванням яскравих темних тонів червоного та золотистої вохри, що гармонійно звучать на тлі чорних локальних плям одягу й сіро-голубих тонів сукні Катерини Гонзаго, а також динамічними складками-драперіями на одязі й тканинах, що створює ілюзію руху, згладжуючи загальну статичність сцени. Проте така статичність зображень і деяка архаїчність, яка відчувається в цій картині, може пояснюватися специфічною стилістикою придворних радзівіллівських художників, передусім Ксаверія Доменіка Гетського, а саме свідоме наслідування «старих майстрів» (насамперед нідерландських й іспанських) європейського живопису, в основному XVII ст., з імітуванням техніки, композиційних прийомів, колористики, що навіть визначено як «імітаційний живопис» [1]. Отже, ця картина, створена в середині XVIII ст., не випадково справляє враження застиглості та архаїчності – очевидно, що це є свідомо створений художником ефект.

Персонажі зображені одягнутими в ренесансовий одяг іспанського фасону, що був модним у середині XVI ст. – на початку XVII ст. Особливо це стосується костюма Миколи Радзівілла (чорний колір одягу;

плащ, підбитий горностаєм, і така характерна деталь одягу, як круглий, гофрований так званий «іспанський» комір, або «горгера», та меч на боці, замість традиційної польської шаблі) і фасонів жіночих суконь також із гофрованими комірами. Натомість поляків із посольства Радзивілла бачимо одягнутими в типові польські шляхетські костюми, взутими в чоботи та підпоясаними шаблями. Особливо це характерно в цьому плані для крайньої постаті, зображеної в три чверті з рукою, яка лежить на ефесі шаблі.

Фото 11, 12. Портрет Миколи Радзивілла «Чорного»

Можливо, зразком для цього полотна була картина з аналогічним сюжетом «Шлюб по довіренності» 1622–1625 рр. (Лувр, Париж) авторства Пітера-Пауля Рубенса, що є великоформатним (394 x 295 см) полотном із циклу так званого «Життя Марії Медічі». Це близька за темою, композицією та колористикою картина. Центральні фігури на ній – Марія Медічі і її батько Франческо Медічі, Великий герцог Тосканський, який представляв відсутнього короля Франції Генріха IV. Їх на тлі вітваря благословляє єпископ, дві дами за Марією Медічі та два придворні за Франческо Медічі, причому один із них повернутий у тричетвертному ракурсі майже спиною до глядача, тримаючи руку на ефесі меча, як і в роботі К. Д. Геського; колористика із домінуванням червоного, хоча, звичайно, ж несвіжське полотно значно поступається за майстерністю виконання, динамікою зображень, колористичним вирішенням, композиційною наповненістю твору та самим емоційним

настроєм геніального фламандця. Проте загальне композиційне вирішення цих двох картин, а також численні деталі надзвичайно близькі, що цілком може свідчити про свідоме запозичення та наслідування Ксаверієм Домініком Геським картини Рубенса.

Фото 13. Тіціан Веччеліо. «Портрет ерцгерцогині Катерини Австрійської» 1548/49 р.

Фото 14. Лукас Кранах-Молодший. «Мініатюра Катерини Австрійської. 1557 р. Краківський музей князів Чорторийських

Фото 15. Петро Канізій (Канізіус). Мініатюра невідомого автора. 1699 р.

Фото 16. Пітер Пауль Рубенс «Шлюб по довіренності» 1622–25 рр. Лувр, Париж

Утім, усі ці персонажі в одязі XVI ст. зображені на тлі вже ранньобарокового вітваря XVII ст. із майстерним зображенням розіп'ятого Христа на тлі захмареного похмурого неба є свідченням фантазії художника у відтворенні сцени, де він штучно поєднав дві різночасові частини в один художній простір – на тлі барокового вітваря помістив персонажів, які немов зійшли з ренесансових «сарматських» портретів XVI–XVII ст. у стінах польських і литовських шляхетських замків та палаців. Проте Ксаверію Домініку Геському вдалося достатньо органічно поєднати ці зображення в одне, створивши цікаве та оригінальне історичне парадне полотно.

Реставрація картини

Картина «Вінчання князя Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго» надійшла на реставрацію в незадовільному стані, із численними пошкодженнями та слідами пізніших непрофесійних підправлень та доповнень. Підрамник деформований, пошкоджений, із частковими втратами. Твір, можливо, було вирізано по периметру з композиції більшого розміру, зважаючи на обрізані постаті та елементи інтер'єрів по краях картини.

Основа полотна деформована й провисла на підрамнику. У верхній правій частині картини присутнє велике реставраційне доповнення основи прямокутної форми, виконаної «встик». Картина дубльована на додаткову полотняну основу, зв'язок якої з авторською основою частково втрачений. У результаті задублення й диструкції дубляжного клею основа набула неприродної жорсткості. За даними мікологічного обстеження, виявлено життєздатні міцеліальні гриби.

Структурний та мікрохімічний аналіз пігментів і покривних шарів лаку, виявив присутність попередніх реставраційних доповнень ґрунту, що відрізняються складом та колористикою від авторського. Світлова мікроскопія поряд з аналізом на водостійкість засвідчили, що авторський ґрунт є малощільним і крихким, що може свідчити про часткову втрату в'язучого.

При обстеженні твору в ультрафіолетових променях виявлено світіння старої неавторської лакової плівки зелено-оливкового відтінку по всій поверхні живопису (імовірно, дамарного лаку), під яким проглядаються темні плями пізніших реставраційних доповнень фарбового шару, особливо масштабних у верхній правій частині та на поземі картини.

Отже, як бачимо, перед реставраторами постав цілий комплекс проблем, що потребували розв'язання. У результаті виробленої програми консерваційно-реставраційних процесів художником-реставратором

Львівської філії ННДРЦУ Олегом Карапінкою та реставраторами, котрі йому допомагали, проведено низку заходів: виконано дезінфекцію твору, здійснено демонтаж полотна з аварійного підрамника, укріплено ґрунт та фарбовий шар, усунено дублювальне полотна й залишки клею зі звороту авторської основи, ліквідовано деформації основи та доповнено дрібні втрати авторського полотна, проведено повторне дублювання основи твору й розтягнуто її на рухомий підрамник музейного типу зі скосами, клинцями та хрестовинами, підведено реставраційний ґрунт у межах утрат авторського. Також усунуто залишки попередньої реставрації: пожовтілу лакову плівку й потемнілі непрофесійні тонування. На живопис нанесено новий захисний шар лаку та проведено тонування в межах утрат і механічних пошкоджень фарбового шару живопису в тон, близький до авторського, для надання йому експозиційного вигляду, після чого живопис покрито повторним шаром лаку.

У результаті всіх проведених консерваційно-реставраційних заходів твір набув естетичного експозиційного вигляду, максимально наближеного до свого авторського вигляду середини XVIII ст.

Після завершення реставрації на початку 2017 р. полотно експоновано в Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові на виставці, присвяченій завершенню його реставрації (20 квітня – 30 травня 2017 р.). Поряд із відреставрованим твором експоновано інформаційні стенди, які ілюстрували процеси вивчення та реставрації картини, а також історичну довідку про сам намальований сюжет, про зображених персонажів й історію картини.

Удруге полотно «Вінчання князя Миколи Радзивілла з Катериною Гонзаго» презентовано в Луцьку 21 вересня 2017 р. у Волинському краєзнавчому музеї на експозиції виставки «Радзивіллівська колекція (із фондів Волинського краєзнавчого музею)» також із супровідною інформацією про реставрацію та дослідження картини.

Отже, це надзвичайно цікаве парадне багатофігурне історичне полотно європейського зразка, спільної українсько-білорусько-литовської мистецької спадщини, до створення якого, імовірно, долучились українські майстри жовківського походження, із надзвичайно цікавою історією вдалося повернути до авторського вигляду, а також уточнити атрибутування та ввести в науковий обіг завдяки спільній праці художників-реставраторів і науковців Львівської філії ННДРЦУ.

Джерела та література

1. Баженова О. Д. Радзивилловский Несвиж. Минск: Харвест, 2010. 416 с.
2. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ: Наук. думка, 1978. 328 с.

3. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: зб. док. / зібрав і підготував до друку Александрович В. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 276 с. (Серія «Джерела до історії культури і мистецтва». Т. I).
4. Жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў. Фрэска, абраз, партрэт. Мінск: Беларусь, 1980. 316 с.
5. Масленицына И., Богодзяж Н. Радзивиллы – Несвижские короли (Исторические миниатюры». Минск: Триоль, 1997. 224 с.
6. Alberto Wiivk Koialowicz. Fasti Radziviliani compendio continentes gesta Ducum Radziwił. Vilnae. MDCLIII. 112 p.
7. Bernatowicz Tadeusz. Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w sztuce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. 558 s.
8. Bernatowicz Tadeusz. Związki genealogiczne I fikcyjne pokrewieństwa. Idea koligacji Radziwiłłów z Habsburgami w mediach XVIII wieku. *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku*/red. U Augustyniak. Warszawa, 2009. S. 39–55. (Національний історичний архів Білорусі в Мінську. Ф. 1774. Оп. 1. Нр. 20. К. 223.
9. Dymnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Michał Kazimierz zwany Rybeńko h. Trąby (1702–1762). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. T. XXX/2, zeszyt 125. S. 299–306.
10. Lulewicz H. Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym h. Trąby (1515–1565). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. T. XXX/2, zeszyt 125. T. XXX/2, zeszyt 125. S. 335–347.
11. Mańkowski T. Materiały do dziejów manufaktur tkackich Michała Kazimierza «Rybieńki». *Prace i materiały sprawozdawcze Sekcji Historii sztuki*. T. III. Wilno, 1938/39. S. 1–18.

Dorota Janiszewska-Jakubiak

HISTORIA OBRAZU I SANKTUARIUM MATKI BOŻEJ KAZIMIERZECKIEJ

Gorliwy katolik Mikołaj Krzysztof Radziwiłł zwany «Sierotką» w latach 1582–1584 odbył podróż do Ziemi Świętej. Tradycja głosi, że pamiątką tej wyprawy, oprócz opublikowanej najpierw w 1601 r. po łacinie, a następnie w 1607 r. po polsku *Peregrynacji albo pielgrzymowania do Ziemi Świętej*, był obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem. Z czasem trafił na zamek Radziwiłłów w Ołyce na Wołyniu i przechowywany był w skarbcu.

W 1671 r. na polecenie ks. Feliksa Bachowskiego, prałata i kustosza kolegiaty w Ołyce, mianowanego przez kapitułę ołycką proboszczem w Kazimierce, malarz Antoni Samołowicz (Samołowicz, Samołowiec) wykonał

kopię obrazu Matki Boskiej Ołyckiej. Wizerunek ten przeznaczony został dla nowej świątyni w Kazimierce.

Wieś Kazimierka (Kazimirka) na Polesiu Wołyńskim, obecnie Kuźmiwka w obwodzie rówieńskim na Ukrainie, założona została w 1629 roku przez kanclerza wielkiego litewskiego Stanisława Albrechta Radziwiłła. Miasteczko nazwano wówczas Kazimierzowem, a założyciel ufundował drewniany kościół p.w. św. Kazimierza Królewicza. W 1638 roku przeznaczył jako uposażenie świątyni wieś Jabłonkę, zaś nowe probostwo wcielił do infułacji ołyckiej, co w tym samym roku potwierdzone zostało przez króla Władysława IV i biskupa łuckiego Piotra Gembickiego.

W 1665 roku kościół kazimierzecki został zniszczony przez Kozaków i Tatarów. W 1670 roku na miejscu zniszczonego kościoła stanęła murowana kaplica. Tam właśnie trafiła zamówiona przez ks. Feliksa Bachowskiego kopia Matki Boskiej Ołyckiej. Odkąd w 1671 roku obraz pojawił się w kaplicy, od razu zaczął przyciągać liczne rzesze wiernych, a wkrótce zasłynął cudami.

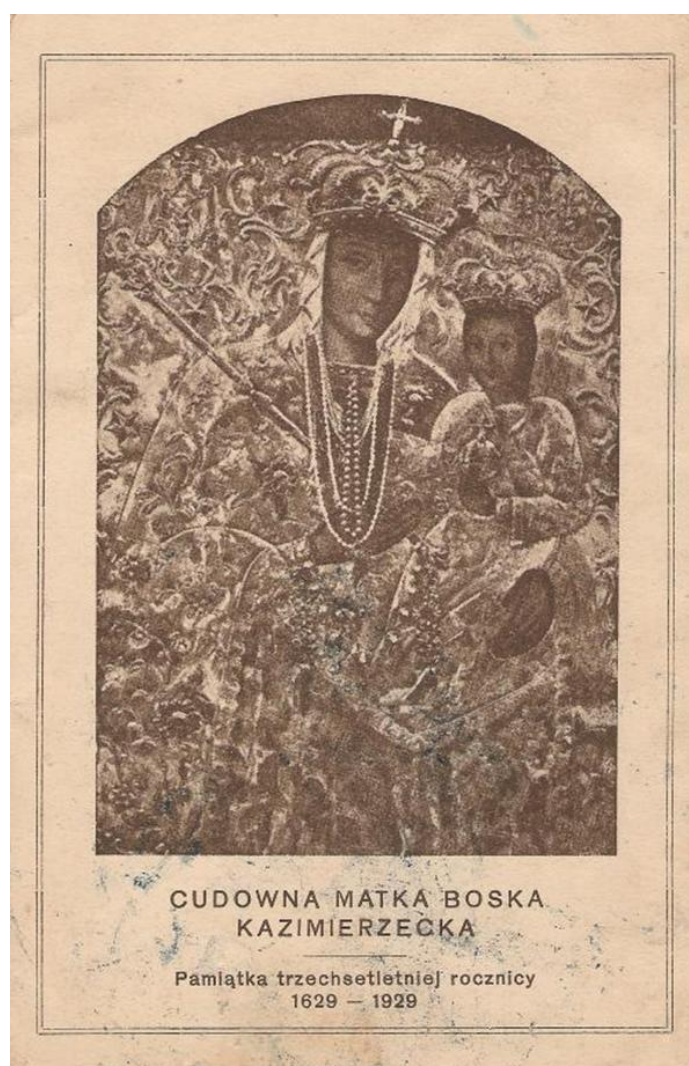

Foto 1. *Cudowna Matka Boska Kazimierzecka. Pamiętka trzechsetletniej rocznicy 1629–1929, obrazek dewocyjny, 1929, ze zbiorów prywatnych*

Przybywało pielgrzymów, którzy pobożnie, na kolanach obchodzili wkoło wizerunek Marii. W opracowaniu Wacława z Sulgostowa (Edwarda Nowakowskiego) *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne*, wydany w 1882 r. w Krakowie, przeczytać możemy opis obrazu z Kazimierki: Obr.[az] M.[atki] B.[ożej] w koronie zwróconej cokolwiek na lewą stronę, w prawym ręku mającej berło, a lewą podtrzymująca Dz.[ieciątka] J.[ezusa] w koronie, prawą rączką błogosławiące, a w lewej trzymające kulę ziemską z krzyżem. Ramki szerokie, nad którymi w ozdobnym medalionie głowa P.[ana] J.[ezusa] w koronie cierniowej¹.

Obraz z Kazimierki nawiązuje do ikonograficznego typu Hodigitrii, «Wskazującej drogę» «Przewodniczki, wskazującej na Chrystusa» oraz do przedstawień *Salus Populi Romani* czyli Matki Boskiej Śnieżnej. Hodigitria nie jest ścisłym pierwowzorem obrazu, gdyż Dzieciątka prawą ręką błogosławi Matkę, a zarazem wiernych w Jej osobie, natomiast w lewej, według pierwotnego schematu ikonograficznego, winno trzymać zwinięty zwój. Modyfikacje tematu, to mądrość w postaci księgi, lub władza – jabłko i berło (od ok. XVI w.). W przedstawieniu z Kazimierki, Odkupiciel lewą dłonią przygarnia do serca kulę ziemi z krzyżem – symbolem chrześcijaństwa a zarazem władzy monarszej, prawą natomiast zgodnie z pierwowzorem wznosi ku Matce w geście błogosławieństwa. Madonna przedstawiana jest w półpostaci z lekko pochyloną głową w kierunku Dzieciątka siedzącego na jej lewym ramieniu. Dostojnym gestem prawej dłoni z długimi palcami wskazuje na Jezusa. Na obrazie Matki Bożej Kazimierzeckiej Chrystus znajduje się w pewnym oddaleniu od twarzy Matki, patrzy przed siebie i ukazuje całe swe oblicze. Ma głowę lekko obróconą w stronę twarzy Marii. Dłoń Marii, skierowana w stronę Chrystusa ujmuje berło – królewski atrybut. Berło to symbol pośrednictwa w osiągnięciu przez człowieka daru jakim jest Chrystus, a zarazem symbol godności Królowej Wszechświata i Wspomożycielki wiernych.

Wróćmy jednak do historii sanktuarium. Minęło sto lat, kult się rozwijał i pojawiła się potrzeba rozbudowania kazimierzeckiej świątyni. Zadbali o to ks. Jan Bielecki i w latach 1770–1780 kościół powiększono.

Czesław Ursyn Pruszyński w obszernym artykule *Historja cudownego obrazu Matki Najświętszej w Kazimierce na Polesiu Wołyńskim*² tak opisał

¹ Edward Nowakowski (Wacław z Sulgostowa), *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne* przez X. Wacława z Sulgostowa. Kraków, 1882. S. 252–253.

² Por. Czesław Ursyn Pruszyński, *Historja cudownego obrazu Matki Najświętszej w Kazimierce na Polesiu Wołyńskim*. Miesięcznik Diecezjalny Łucki. № 5. Maj. 1932. S. 248–257.

rozbudowę kościoła kazimierzeckiego: *W 1770 r. ówczesny Pleban Kazimierzecki ks. Jan Bielecki, z nadzwyczajną energią i gorliwością, zabrał się do zbożnego dzieła; hojne ofiary i groszowe składki zewsząd płynęły i dzięki temu, już w 1773 roku dzieło, zaczęte przez księdza Bieleckiego, następca jego ksiądz Franciszek Kreskowski dodaniem pięknej kopuły szczęśliwie dokończył. I tak stanął w Kazimierce kościół w tym kształcie, w jakim go dziś oglądamy. Pobożni, którzy tu łask i cudów doznali, postarali się o wykończenie i przyozdobienie nowowzniesionej świątyni. I tak: w 1776 r. kasztelan Owrucki Korzeniowski, sprawił ambonę, Ignacy Grocholski, wojski Kijowski, chrzcielnicę, Stanisławowa z Jełowickich Pruszyńska, kasztelanova Żytomierska, fundowała pięknie malowany i złocony ołtarz i wiele aparatów kościelnych. W 1778 r. Bartłomiej Komornicki, pułkownik Wojsk Polskich, ze składek zebranych, do których się i sam znaczną ofiarą przyłożył, kazał zrobić w Gdańsku piękną, szczerosrebrną, z grubo złoconymi koronami, sukienkę, którą obraz cudowny przyozdobił³. Źródła podają, że koszt wykonania sukienki dla obrazu kazimierzeckiego wyniósł złotych 1718 i groszy 15⁴.*

Ks. Alojzy Friedrich autor monumentalnego opracowania *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce* dodał: *Starożytny ten wizerunek Marji umieszczony w wielkim ołtarzu zdobi – prócz sznurów pereł i koralu, bogaty naszyjnik z gem w złoto oprawnych i przeszło 150 złotych i srebrnych wotów. Duża przed ołtarzem wisząca srebrna lampa i srebrny kociołek na święconą wodę wykonane zostały prawdopodobnie z tabliczek wotywnych dawniej ofiarowanych⁵.*

Kościół parafialny w Kazimierce.

Foto 2. Kościół w Kazimierce. Fot. w: *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*. T. 4⁶

³ Tamże. S. 251.

⁴ Por. Alicja Byszewska. Częstochowa Wołyńska. w: *Przewodnik Katolicki*. № 35, 1 września 1929. S. 3–4.

⁵ Por. Alojzy Friedrich. *Historye cudownych obrazów Najświętszej Maryi Panny w Polsce*. T. 4. Obejmujący obrazy archidiecezyji mohylewskiej, dyecezyi wileńskiej, kowieńskiej, łucko-żytomierskiej; tudzież Śląska i północnych Węgier. Kraków, 1911. S. 299–305.

⁶ Por. Alojzy Friedrich. Dz. cyt., il. S. 301.

Z opracowania Wacława z Sulgostowa (Edwarda Nowakowskiego) *O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej wiadomości historyczne, bibliograficzne i ikonograficzne* wydany w 1882 r. w Krakowie dowiadujemy się, że ks. Bielecki w 1749 roku zaczął dokumentować niezwykle wydarzenia, jakie miały miejsce w Kazimierce. Pozostawił rękopis: *Łaski i cuda świadczone przez Najśw. Maryję Pannę w kościele kazimierzeckim przez X. Jana Bieleckiego zebrane i spisane w r. 1779*. Jego następcy prowadzili te zapiski do roku 1792. Nie są znane losy dokumentu, ale w m.in. książce Tadeusza Jerzy Steckiego, *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*⁷, we wspomnianych już opracowaniu ks. Alojzego Fridricha⁸ oraz wartykule Czesława Ursyna Pruszyńskiego⁹ znajdziemy opisane przykłady wielu łask otrzymanych przez wiernych modlących się przed cudownym obrazem Matki Bożej Kazimierzeckiej. Opisy oparte są na kronice kazimierzeckiej.

Do Kazimierki na uroczystości św. Kazimierza (4 marca), Matki Bożej Szkaplerznej (16 lipca), Wniebowzięcia – Matki Boskiej Zielnej (15 sierpnia) i Narodzenia Najświętszej Panny – Matki Boskiej Siewnej (8 września) przybywało ok 15 – 20 000 pątników. Wspomniany ks. Alojzy Fridrich zacytował fragment pieśni śpiewanej przez pielgrzymów:

*Ty się, Panno, litujesz zawsze nad Twym ludem;
Czego brakło naturze — dokazałaś cudem.
Kto wyszedł z domu chromy, nim do domu wrócił,
Maryjo! przez Twą pomoc swe szczydła odrzucił.
Ślepy do Twej świątyni, który ścieżkę macał,
Wszedł, zobaczył Twój Obraz, widział, gdy powracał,
Niemy Twą dobroć swojej ogłaszał rodzinie,
Trędowaty obaczył, że trąd jego ginie.
A chory uzdrowiony, patrząc na swe łóżce,
Przypominał, co to Twoja wielka łaska może. etc.*¹⁰

Obok licznych pielgrzymek, w dniach, gdy przypadały uroczystości kościelne i odpusty, w Kazimierce odbywały się również zjazdy ziemiaństwa wołyńskiego. Pojawił się zwyczaj w starych i zamożnych rodach zawierania ślubów małżeńskich przed cudownym obrazem kazimierzeckim. W pierwszej połowie XIX w. wybudowano nawet specjalny dom zajezdny z myślą o orszakach weselnych, z pokojami gościnnymi i salą przyjęć. Z czasem jednak zwyczaj ten zaczął zanikać, a zajazd spłonął w latach siedemdziesiątych XIX w. już nie został odbudowany¹¹.

⁷ Por. Tadeusz Jerzy Stecki *Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki*. Kraków, 1888. S. 330–339.

⁸ Por. Alojzy Fridrich, dz. cyt. S. 299–305.

⁹ Por. Czesław Ursyn Pruszyński, dz. cyt. S. 248–257.

¹⁰ Alojzy Fridrich, dz. cyt. S. 304.

¹¹ Por. Czesław Ursyn Pruszyński, dz. cyt. S. 255.

W okresie rozbiorów nie zabrakło w Kazimierce trudnych momentów. Szczególnie dotkliwe były represje, jakie spadły na polską ludność po powstaniach: listopadowym i styczniowym – zamykanie szkół, kasata klasztorów, likwidowanie parafii i zmuszanie katolików do konwersji na prawosławie, a w efekcie wynarodowienie wielu polskich rodzin. Nastąpiła również próba likwidacji kazimierzeckiego sanktuarium i zamiany kościoła na cerkiew. Nieugięta postawa duchownych przyniosła efekt i świątynia pozostała w rękach katolików, a mimo oporu władz rosyjskich na odpusty do kościoła przychodzili również prawosławni, którzy podobnie jak katolicy otaczali czcią cudowny wizerunek. W 1861 r. we wsi została wzniesiona drewniana cerkiew.

Foto 3. Wzór medalika Matki Bożej Kazimierzeckiej z 1857 r.
(awers: Matka Boża Kazmirzecka, 1857; rewers: św. Kazimierz Patron Parafii)¹²

¹² Il.: Teofil Rewoliński. *Katalog medali religijnych odnoszących się do Kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru dr. md. T. Rewolińskiego*. Kraków, 1887. Tab. X. № 509.

Foto 4. Wzór medalika Matki Bożej Kazimierzeckiej z 1837 r.
(awers: Matka Boża Kazmirzecka, 1837; rewers: Najświętsza Maryja Panna
Niepokalana)

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wołyńska Kazimierka znalazła się w granicach Rzeczypospolitej i diecezji łuckiej. Czasy największej świetności sanktuarium jednak minęły, i jak pisała Alicja Byszewska w 1934 r. na łamach „Kłosów Polskich”: *Tylko raz do roku, 15 sierpnia, na dzień Wniebowzięcia, ożywia się biedna wioska, i znowu jak ongi ciągnie wielotysięczna rzesza ludu wiernego z bliższych i dalszych okolic do swej Pani i Opiekunki, aby jak dawniej złożyć u stóp Jej swoje bóle i troski. A z ołtarza i obrazu prześlicznie zachowanego, patrzą jak przed laty słodkie Matczyne oczy*¹³.

Ostateczny upadek sanktuarium Matki Bożej Kazimierzeckiej przyniosła II wojna światowa. 25 kwietnia 1943 r. (w Niedzielę Wielkanocną) nacjonaści ukraińscy wysadzili w powietrze kościół w Kazimierce. Wierni jednak, na skutek zagrożenia, jakie niesły działania UPA, już na początku kwietnia 1943 r. wraz z proboszczem ks. Józefem Szczęsnym, opuścili Kazimierkę i przenieśli się do Małyńska gdzie stacjonowało wojsko niemieckie. W tym czasie nacjonaści ukraińscy zaminowali kościół planując wysadzić go wraz z wiernymi podczas rezurekcji. Ostrzeżeni Polacy zostali w Małyńsku, wysadzono więc pusty kościół. Pojawiały się później niesprawdzone informacje, jakoby cudowny obraz Matki Bożej nie został zniszczony, ale nigdy nie udało się go odnaleźć.

Ostatni proboszcz kazimierzecki, ks. Józef Szczęsny, ocalał. 10 maja 1945 r. przybył do Archidiecezji Wrocławskiej. Przeszedł w stan spoczynku w 1963 r., zmarł 22 marca 1981 roku po 61 latach kapłaństwa i pochowany został w Poznaniu Górczynie. Na miejscu kościoła w Kazimierce dawni mieszkańcy Wołynia ustawili pamiątkowy krzyż.

¹³ Alicja Byszewska. Częstochowa Wołyńska. *Kłosy Polskie: dodatek literacki i powieściowy do Orędownika*. № 13. 1 kwietnia. 1934. S. 3–4.

W 2016 r. JE ks. bp Witalij Skomarowski, ordynariusz diecezji łuckiej poinformował o planach erygowania w Ołyce pierwszego w diecezji łuckiej sanktuarium maryjnego. Zarząd Fundacji Dziedzictwa Kulturowego, polskiej organizacji pozarządowej prowadzącej od 2013 prace remontowo-konserwatorskie w Kolegiacie Radziwiłłowskiej w Ołyce¹⁴, przekazał na ręce JE Księdza Biskupa Witalija Skomarowskiego oraz Ks. Jerzego Pohnerybki, Proboszcza Parafii Świętej Trójcy w Ołyce obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem. Wizerunek nawiązuje do zaginionego cudownego obrazu Matki Boskiej Kazimierzeckiej, Pani Wołynia i Polesia. Ofiarowana przez Fundację Dziedzictwa Kulturowego replika Matki Bożej Kazimierzeckiej, określana teraz już jako obraz Matki Boskiej Ołyckiej, została namalowana przez gdańskiego artystę malarza Tomasza Kucharskiego na drewnianym podobrazii, przygotowanym przez warszawskiego konserwatora dzieł sztuki Andrzeja Kazberuka. Okład dla obrazu, ze złożonej srebrnej blachy, wykonał krakowski konserwator dzieł sztuki Tadeusz Galant.

Foto 5. II Gala Fundacji Dziedzictwa Kulturowego w 2016 r.
Przekazanie obrazu Matki Bożej Ołyckiej, kopii obrazu Matki Bożej Kazimierzeckiej,
fot. Filip Otmianowski

¹⁴Prace remontowo-konserwatorskie w kolegiacie Św. Trójcy w Ołyce prowadzone przez Fundację Dziedzictwa Kulturowego, finansowane są z funduszy Programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP «Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą» (od 2013 r.), Konkursu «Współpraca z Polonią i Polakami za granicą» (w latach 2014–2015 obsługiwanego przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych, a od 2016 r. przez Senat RP), Konsulatu Generalnego RP w Łucku oraz darowizn od firm i osób prywatnych.

Modlitwa do Najświętszej Bogarodzicy, Marji przed Jej cudownym w Kazimierce – Obrazem

O Najmiłościvsza Pani i Królowo nasza, któraś raczyła ubogą wioskę poleską obrać za jedną ze stolic Twego miłosierdzia, za miejsce rozdawnictwa dziwnych łask i cudów, spójrz okiem litościwem na lud Twój wierny, ze łzami i wzdychaniem niewymownem garnący się do stóp ołtarza Twego, żebrzący wysłuchania i zmiłowania Twego — o Marjo, usłysz i wysłuchaj! Przedewszystkiem błagamy Cię, weź w swą opiekę ten nasz kraj rodzinny, ten Wołyń klęskami utrapiony, a na tyle niebezpieczeństw wystawiony, — oraz całą Ojczyznę naszą — Polskę; racz ją po wiek wieków zachować w niepodległości, spokoju, pomyślności i sile; zachowaj ją od powietrza, głodu, ognia i wojny. A dzieciom jej, poddanym Twoim, uproś u Boskiego Syna Twojego zgodę i jedność; oziębłym: żarliwość; smutnym: pociechę; błędzącym i grzesznikom: nawrócenie; chorym: uzdrowienie. Racz, o Pani nasza! wzbudzić w sercach możnych i bogatych miłość, współczucie i życzliwość ku biednym przez los upośledzonym braciom swoim, i pamięć na to, że są przez Boga ustanowieni szafarzami i włodarzami Jego na ziemi; niech dla potrzebujących wsparcia i pomocy mają zawsze otwarte serca i ręce. Ubogich zaś i w niedostatku będących, zmuszonych ciężko na chleb pracować chroń, o Królowo Pokoju, od złego, uczucia zazdrości i grzesznego pożądania cudzego dobra. Wspomagaj ich o Matko litości, osładzaj ich utrapienia, trudy i niedostatki; niech praca ich, pod błogosławieństwem Twej ręki obfity, stokrotny plon przynosi. Zasłoń ich uszy przed podszeptami złych i przewrotnych doradców, którzy, usiłując lać w ich serca jad nienawiści i goryczy, — a odrywając od Boga i wiary przodków, wiodą na manowce, na których czeka zguba i duszy i ciała. Spraw przemożnem wstawiennictwem Twojem, abyśmy wszyscy, bez różnicy stanów i powołań, skupieni pod sztandarem Twoim, związani węzłami braterskiej miłości, w społeczność świętego katolickiego Kościoła, Za życia tu na ziemi Synowi Twojemu Jezusowi Chrystusowi i Tobie Marjo zawsze wiernie służyli, a po śmierci, jako dobrzy słudzy, i poddani Twoi, tron Twój w niebiesiech otaczali na wieki. Duszom zaś przodków, rodziców, krewnych, domowników i przyjaciół naszych, duszom fundatorów i dobrodziejów tej świątyni, duszom, które znikąd ratunku nie mają, wyjednaj u Boskiego Syna Twojego wieczne odpoczywanie w przybytkach chwały i szczęśliwości wiekuistej. Prosimy Cię o to, wznosząc serca, ręce i oczy łzami zroszone, chyląc nisko głowy przed Twym Majestatem, o Królowo! o Matko! o Patronko! Obronicielko nasza! Amen¹⁵.

¹⁵Cyt. za: Czesław Ursyn Pruszyński, dz. cyt. S. 252–254.

FANCHONBOURG I NA TURCZYNIE. KSZTAŁTOWANIE SIĘ ZESPOŁU REZYDENCJONALNEGO WOKÓŁ ZAMKU OŁYCKIEGO W XVIII W. W ŚWIETLE NIEZNANYCH PLANÓW

Palazzi in fortezza należały do rozpowszechnionego w XVII w. typu rezydencji magnackiej. Pałac o zwartej bryle lub wieloskrzydłowy zamek otaczały bastionowe fortyfikacje. W 1 poł. XVIII w. sukcesywnie traciły one wartości militarne, a reprezentacyjne siedziby ewoluowały w kierunku otwartych, wieloprzestrzennych kompozycji. Modernizacją obejmowano zabudowę wewnątrz fortyfikacji, w taki sposób by łączyły w sobie nowoczesny, paradny program późnobarokowy z czytelnymi w formach architektonicznych asocjacjami do militarnej tradycji miejsca. Eksponuje się wieże, bramy oraz fortyfikacje których kurtyny, bastiony i fosy służyły jako scenografia dla uroczystości okazjonalnych, chrzcin, ślubów, rocznic czy imienin, efektownie podkreślanych przez fajerwerki i inscenizacje. Obowiązujący ówczasie dezyderat posiadania ogrodu francuskiego z pałacem typu *maisons de plaisance* oraz zwierzyńca z pałacem myśliwskim przy głównej rezydencji, w tym przypadku z braku miejsca niemożliwy do zrealizowania sprawił, że powstawały one na zewnątrz fortyfikacji – w bezpośredniej bliskości lub w pewnym oddaleniu od głównej siedziby. Reprezentatywnymi przykładami tego typu procesów otwierania się ufortyfikowanych rezydencji w zespoły wieloprzestrzenne zespoły były Nieśwież i Biała – Radziwiłłów, Rzeszów i Wiśnicz Nowy – Lubomirskich czy Rydzyna Sułkowskich, i właśnie Ołyka na Ukrainie.

Zamek w Ołyce powstał w końcu XVI w., jako główna rezydencja linii ołyckiej Radziwiłłów, zapoczątkowanej przez Albrychta. Po jej wygaśnięciu w 2 poł. XVII w. ordynacja przeszła na własność linii nieświeskiej. Ponieważ funkcję głównej rezydencji pełnił zamek w Nieświeżu, w Ołyce utrzymywano stary pałac otoczony fortyfikacjami bastionowymi. Po śmierci Karola Radziwiłła w 1719 r. właścicielem stał się «Rybeńko».

Przebudowa drugiej rodowej rezydencji Michała Radziwiłła «Rybeńki» przebiegała podobnie jak w Nieświeżu. Znajdował się tam renesansowy pałac w obrębie umocnień. «Rybeńko» zastał tam siedzibę wzniesioną przez pierwszych ordynatów ołyckich Stanisława i Albrychta Stanisława Radziwiłłów (koniec XVI i pierwsza połowa XVII w.). Mimo włączenia Ołyki do dziedzictwa linii ordynatów nieświeskich, przez dziesięciolecia nie budziła ona zainteresowania inwestycyjnego, co mogło wynikać ze znacznego oddalenia (Wołyń na Ukrainie), a ponadto Radziwiłłowie nie

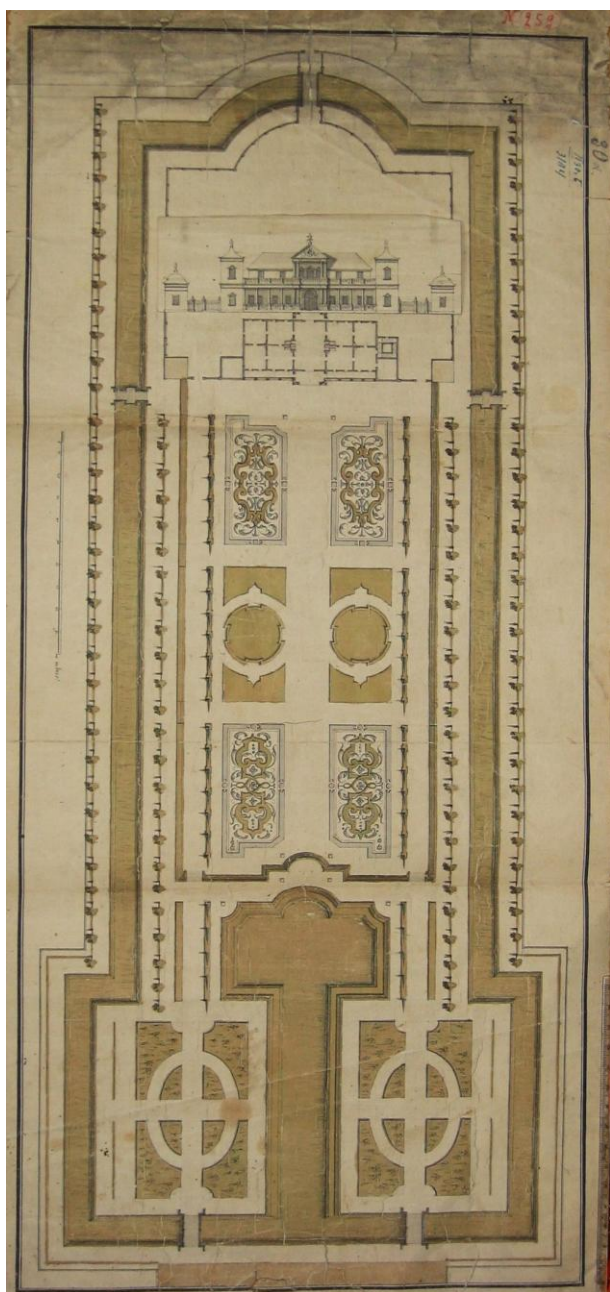
dysponowali wówczas w tym regionie innymi, znacznie większymi majątkami. Sporządzony w 1737 r. inwentarz opisuje zespół budynków w fortyfikacjach z bastionami i kurtynami licowanymi ceglami¹. W obrębie czworobocznych fortyfikacji, z murowanymi (ceglanymi) bastionami w narożach, luźno rozlokowane były pojedyncze budynki: «kamienna brama», kordegardy po jej bokach (skarbiec, więzienie i wartownia), dwie oficyny drewniane, budynek kuchenny, piekarnia, stajnia oraz wozownie. Najważniejszy, interesujący nas dwupiętrowy «pałac murowany» znajdował się w stanie destrukcji, co autor inwentarza skwitował: «reparacyi wielkiej potrzebujący». Stosunek Radziwiłła do Ołyki zmienił się dopiero w latach czterdziestych, gdy książę wszedł w posiadanie licznych dóbr na Ukrainie, m.in. królewskiej Żółkwi, Złoczowa i Pomorzan. Wołyńska siedziba tytułarna, co miało niebagatelne znaczenie, stała się ośrodkiem budowania nowej pozycji magnata na Ukrainie. Materiały archiwalne dotyczące budowy rezydencji zamkowej w Ołyce pozwalają określić zasadnicze przemiany zachodzące w latach 1740–1762. Najwcześniej, co zrozumiałe, Radziwiłł skoncentrował się na pałacu. Na podstawie osobistych zapisów w *Diariuszu* księcia widać stopień jego zaangażowania w nową inwestycję. W 1740 r. podczas pobytu w Ołyce rozpoczął przebudowę: «gdziem zastał, że stary zamek rozrzuć, a *de novo* reparaować kazałem»². Adnotacje kontynuowane w następnych miesiącach potwierdzają prowadzenie prac, gdyż podejmując licznych gości «Rybeńko» zauważył, że «wszyscy mieszczą się w zamku bardzo ciasno, bom stary zamek zrujnował dla reparać»³. Po zakończeniu pierwszego etapu budowy zamku (6 maja 1741) odbyła się ceremonia z udziałem duchowieństwa i licznych gości, podczas której umieszczono «na wieczną pamiątkę» w fundamentach: «tablicę srebrną, pozłocistą z inskrypcją»⁴. Akt erekcyjny dotyczył budowy kolejnej części pałacu: «drugą połowę murując zamku starego tu w Ołyce w fundamencie od samej bramy przed dziedziniec kazałem położyć». We wrześniu 1741 r. prowadzone były intensywnie dalsze prace budowlane na zamku, a mury pałacu «zrównały się z Salą»⁵ (1740–1745; arch. i ogrodnik J.G. Knackfuss). Prace wykończeniowe w Sali Wielkiej przeciągnęły się do 1745 r. (proj. J.G. Knackfuss)⁶. Zatem na tym etapie kształtowania nowej rezydencji utrzymany został tradycyjny model zespołu zamkowego, a skoncentrowano się na wzmocnieniu paradności wewnątrz i z tego też powodu zmieniono skalę pałacu. Znacznie ważniejszy dla kształtu zamku ołyckiego okazał się drugi etap prac budowlanych, przypadający na lata pięćdziesiąte XVIII w., co można wiązać z usamodzielnianiem się syna, Karola «Panie Kochanku» i przygotowaniami do objęcia przydzielonej mu ordynacji ołyckiej. W 1753 r. poślubił on Marię z Lubomirskich. Podobnie jak wcześniej koordynacją, a częściowo i projektowaniem zajął się znany nam już Knackfuss, który wznosił skrzydło

«po lewej stronie» (1753), nową bramę z wieżą od strony Turczyna (1755) oraz nowy arsenał i skrzydła zamkowe (1756). Zamknięcie czterech skrzydeł wokół dziedzińca nastąpiło nie później niż w 1762 r., gdy zmarł «Rybeńko». Podobnie jak w Nieświeżu, sylweta bryły zamku wyłaniała się z umocnień, które w Ołyce posiadały pierwotny kształt z ceglanym licowaniem, co podnosiło wizualnie wartości militarne, widoczne jeszcze na przedwojennych fotografiach lotniczych.

Rozbudowę zamku prowadził Johann Georg Knackfuss ogrodnik planista, architekt i budowniczy, przez mieszkający w Ołyce i przez ponad pół wieku pracujący dla Radziwiłłów⁷. Do kontaktu z Karolem Stanisławem Radziwiłłem doszło we Wrocławiu, prawdopodobnie w 1707 r., gdy książę podróżował po Śląsku i Saksonii⁸. W listopadzie 1712 r. tego roku napisał on z Wrocławia list do bliżej nieznanej osoby z dworu Karola Radziwiłła. Powołał się w nim na kontakt z księciem i poprosił o szczegóły związane z obowiązkami związane z jego zatrudnieniem w «dobrach litewskich»⁹. Jednak dopiero kilka lat później, bo 22 grudnia 1720 działalność Johanna G. Knackfussa na dworze Radziwiłłów potwierdzona została potwierdzona archiwalnie¹⁰. Na początku znalazł się w Warszawie, gdzie 14 kwietnia 1721 r. poślubił Małgorzatę Dubalkównę, co odnotowane zostało w *Liber Copulatorum* kościoła farnego św. Jana w Warszawie¹¹. Żona, prawdopodobnie była pochodzenia francuskiego, może zgermanizowanego – Du Balc, Du Balk lub Dubalc, na co też wskazywałoby francusko brzmiące nazwisko jej światka – Francisco Jeanthie. Książę Karol zmarł w 1719 r., zatem ostatecznie Knackfussa zatrudniać mogła Anna z Sanguszków, a pobyt w Warszawie można wiązać z planami odnowienia pałacu i ogrodu przy Krakowskim Przedmieściu. Pobyt ogrodnika w Ołyce poświadczony jest archiwalnie od 1731 r. i tam mieszkał niemal przez ponad 49 lat; ostatni znany list wysłany stamtąd do Radziwiłła Panie Kochanku” pochodzi czerwca 1770.

Knackfuss był projektantem pałacyku typu *maisons de plaisance* oraz ogrodu pod Ołyką nazywanego z francusku Fanschonbourg, która to nazwa była używana w różnych brzmieniach – *Faszemburk*, *Fanschonburg*, *Fanszonburg*, *Faszqburg*.

Zakładanie rezydencji rozpoczęto przed 1736¹². W tym roku zakończono prace przy ocembrowaniu basenu («sadzawki») i dwóch kanałów; wypełnienie wodą planowano na wiosnę przyszłego roku. W pałacu wykonane były wszystkie piece i kominy, kowale wykonywali zawiasy. Poszukiwano stolarza do wstawiania, już gotowych okien¹³. Zaangażowano snycerza Rayskiego, zapewne do dekoracji wnętrz. Rybeńko nakazał znaleźć kamieniarza do posadzek i portali.

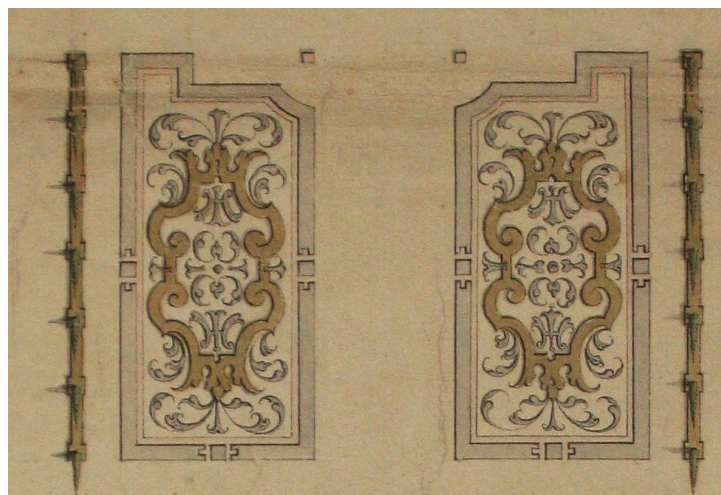

Il. 1. *Ołyka-Fanschonbourg? Projekt ogrodu i pałacu (J. G. Knackfuss; ok. 1736). Fot. ze zbiorów autora*

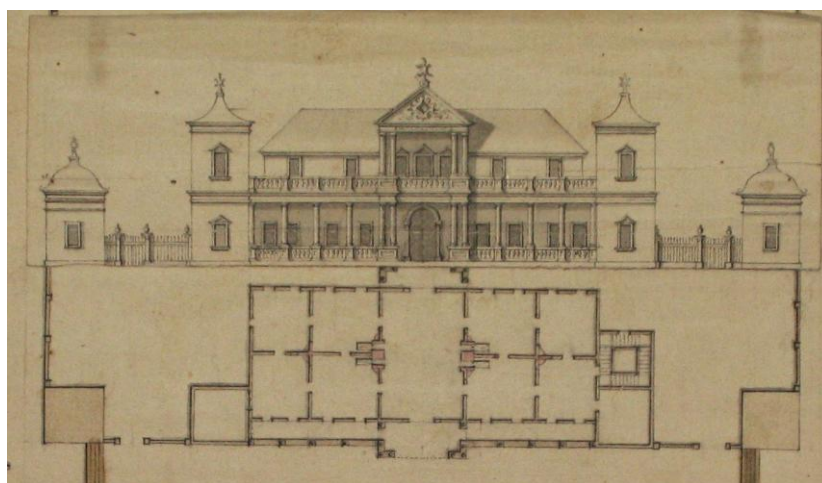
Opisy źródłowe, a także brak identyfikacji położenia w terenie pozwalają jedynie na przybliżone wyobrażenie jak założenie pałacowo-ogrodowe mogło wyglądać. Prawdopodobnie odkryty przeze mnie projekt można identyfikować z Fanschonbourgiem (il. 1), choć nie ma pewności czy rzeczywiście jest ona poprawna. Podobnie otwarte pozostaje pytanie czy projekt w takim kształcie został zrealizowany. Wydłużony znacznie teren ogrodu z pałacem wyodrębniony został kanałem, który w dolnej części, poszerzony i zakończony basem przecina ogród. Po jego bokach założono boskiety. Część ogrodu bliżej pałacu podzielona została na sześć kwater w układzie symetrycznym – cztery haftowe i dwa wglębniaki (il. 2). Oddzielały je od kanału szpalery drzew. Brak skali na rysunku uniemożliwia określenie wielkości założenia. Od wjazdu przez most wytyczony został dziedziniec pałacowy. Na plan, uwzględniający jedynie sytuację pałacu nałożona została wklejka z rzutem parteru i widokiem elewacji. Budowla jest ze

wszech miar interesująca ze względu na wprowadzenie paradnego programu wewnątrz i okazałej bryły do budynku wzniesionego z drewna (il. 3).

Zasadniczy, piętrowy korpus zaprojektowany został na parterze, na planie wydłużonego prostokąta, z centralnie usytuowaną Salą Wielką i apartamentami po bokach składających się z czterech pokoi każdy. Plan piętra, jeśli wnioskować z rysunku elewacji, posiadał inne rozplanowanie, skromniejsze po bokach Sali Wielkiej. Od frontu do pałacu przylegała kolumnowa loggia, nad którą znajdował się balkon z balustradą. Nawiązaniem do monumentalnej architektury pałacowej były dwie, piętrowe wieże flankujące główną bryłę oraz dwa parterowe pawilony bramne.

II. 2. *Otyka-Fanschonbourg? Partery ogrodowe. Fragm. projektu ogrodu i pałacu (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1736). Fot. ze zbiorów autora*

II. 3. *Otyka-Fanschonbourg? Projekt pałacu. Fragm. projektu ogrodu i pałacu (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1736). Fot. ze zbiorów autora*

Kłopoty z utrzymaniem ogrodu rozpoczęły się po śmierci «Rybeńki» w 1762 r. Podczas wizyty nowego właściciela «Panie Kochanku» w Ołyce obiecał on Knackfussowi przysłanie z Litwy robotników «Moskali», którzy w tym czasie specjalizowali się w pracach ziemnych i wodnych w celu oczyszczenia kanału w Fanschonbourgu. Książę nie wywiązał się z obietnic i dlatego ogrodnik w marcu 1763 r. podjął listowną próbę spełnienia obietnic, aby w maju tego roku można było zakończyć prace.¹⁴ Zachowany list, napisany cztery lata później, gdy Radziwiłł przez kilka lat nie było w kraju zawiera jeroimiadę na temat kłopotów związanych z utrzymaniem niszczonego ogrodu.¹⁵ Zarówno Radziwiłłowi, jak i jego administratorom nie zależało zbytnio na inwestowaniu w drogie i fanaberie utrzymywanie regularnych ogrodów. Wzruszające jest jednak przywiązanie Knackfussa do swego dzieła oraz zabiegi i troska o jego przetrwanie. Mimo, że ogrodnik otrzymywał wynagrodzenie regularnie to żali na nieustające trudności w właściwym utrzymaniu ogrodu ze względu na brak robotników ogrodowych.

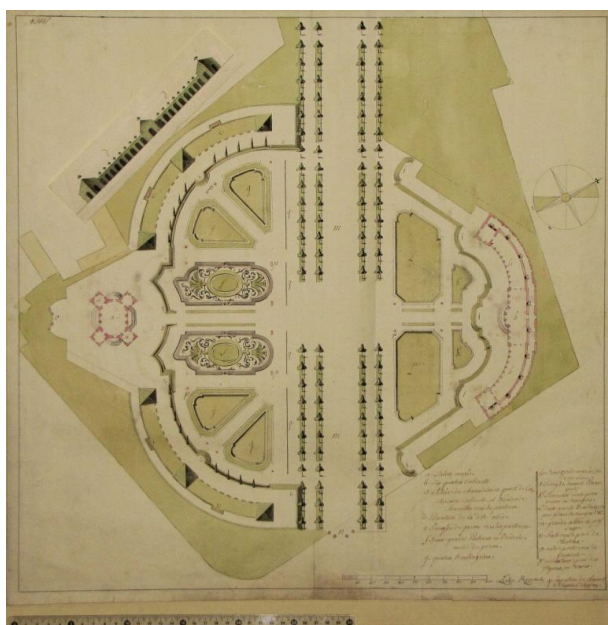
Prawdopodobnie Radziwiłł przedsięwziął jakieś działania w tej sprawie ale w dwa lata później, w 1769 r. sytuacja pogorszyła się jeszcze bardziej. Zapłaty nie otrzymywali już nie tylko parobcy ogrodowi i czeladnicy, ale również sam ogrodnik. Z listu można wywnioskować, że zarówno ekonom jak i pisarz prowentowy nie stosowali się do dyspozycji książęcych; nie skierowali do prac w ogrodzie potrzebnej liczby robotników, nie chcieli naprawić ogrodzenia ogrodowego, a co gorsza nie wypłacali już drugi rok «barwy» dla czeladników.¹⁶ Był to ostatni moment aby list dotarł do adresata bowiem «Panie Kochanku» opuścił w czerwcu 1769 kraj, a powrócił dopiero w czerwcu 1777¹⁷. Następny list, z października 1769, choć skierowany do księcia nie mógł już szybko do niego dotrzeć. Został napisany po niemiecku, prawdopodobnie aby nie został przeczytany przez niepowołane osoby, ale może też dlatego, że ogrodnik miał wśród dworzan książęcych swoich ziomków. Oczywiście powtórzył swoje, stare żale¹⁸. W kolejnym liście skierowanym do już do «namiestnika» nieobecnego Radziwiłła Panie Kochanku Knackfuss ubolewa nad postępującym zniszczeniem ogrodu w Fanschonburgu¹⁹. W końcu XVIII w. słuch o Fanschonbourgu zanika, i do dziś nie wiemy w którym miejscu się znajdował?

Pozostając w kręgu ołyckich projektów Knackfussa przyjrzyć się należy ogrodowi położonemu obok zamku zwanym Na Turczynie (il. 4). Szczegółowe dzieje powstawania ogrodu możemy zrekonstruować jedynie fragmentarycznie. Folwark Turczyn znajdował się tuż za fosą otaczającą zamek ołycki. W 1749 r. nie było tu jeszcze ogrodu, a jedynie folwark z sadem i winnicami. Wśród budynków folwarcznych uwagę zwraca «budynek wielki, ekonomiczny», będący drewnianym dworem z portykiem ustawionym od strony stawu.²⁰ Odnotować należy istnienie łabędziarni nad stawem i parku-zwierzynca²¹. W liście napisanym po francusku w 1752 r. Knackfuss informował «Rybeńkę», że przesyła projekt ogrodu w Turczynie. «Projekt ogrodu na Turczynie, który Wasza Wysokość kazał mi zrobić, wysłałem Mu, i mam nadzieję, że jest w Pana guście, dlatego zastosowałem się tak dokładnie do Pańskich rozkazów, jak było to możliwe, zarówno jeśli chodzi o wielką aleję, jak i ogrody z boku, z ich boskietami, ptaszaniami, gram i innym ozdobami, do których nic dodać nie można nic ująć stosownie do woli W. Wysokości. Jeśli idzie o te małe budowle drewniane [---] tak nieregularnie, stąd można je przetransportować, bez wielkiej straty, na bok, co też jest wygodne dla folwarku, gdyż szkodzą pięknemu widokowi z Sali, jak to obszernie pokazuje rysunek»²².

Można z przekonaniem przypuszczać, że odkryty niedawno przeze mnie rysunek opisany na odwrocie «Plan ogrodu w Olyce na Turczynie jak ma być» jest tym samym, opisanym w liście projektem (il. 5)²³.

Il. 4. Ołyka-Turczyn. Fragm. mapy sztabowej sprzed 1939 r. Fot. ze zbiorów autora

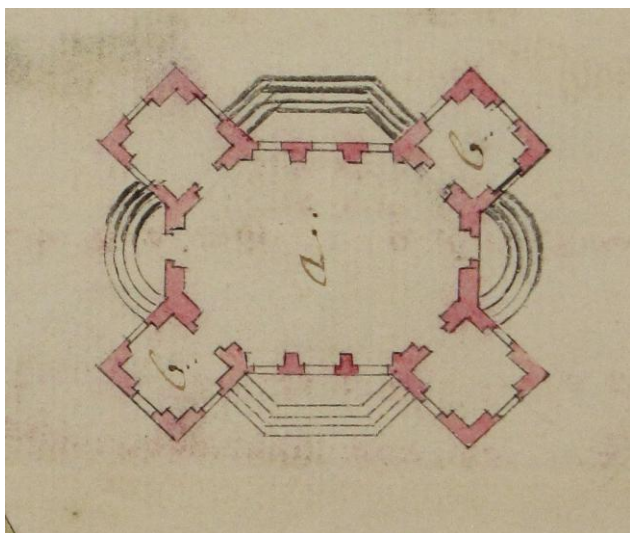

Il. 5. Ołyka-Turczyn. Projekt ogrodu Na Turczynie (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1752).
Fot. ze zbiorów autora

Wyrafinowana kompozycja ogrodowa, niemal rokokowa broszka ukazuje murowany pałacyk założony na planie «molino da vento» otoczony filigranowym ogrodem (il. 6). Jego plan składa się z dwóch zasadniczych części oddzielonych dwoma, dwurzędowymi alejami, do której prowadzi brama od strony zamku ołyckiego. Pałac i ćwiećkoliste, grabowe trejaże (określane w legendzie jako aleja grabowa) z gabinetami usytuowane zostały na najwyższym tarasie (il. 7). Niżej, osiowość założenia podkreślają dwa wielkich parterów haftowych połączonych z gazonami (il. 8).

Ujmują je symetrycznie po bokach pary, trójkątnych wgłębników. Od strony alei część ta wyodrębniona została szpalerem grabowym. Druga część ogrodu rozciąga się przed murowaną oranżerią, założoną na planie litery «C» (il. 9). Na niższym tarasie widoczne są dwa baseny z wodą dla sąsiadującej oranżerii oraz dwa wgłębiki. W narożach kwater rozmieszczone zostały cokoły pod rzeźby i wazy. Uzupełnieniem planu jest rysunek elewacji trejażu przy pałacyku.

Centralny plan typu *molino da vento*, zaproponował, jako jeden z wariantów projektowych willi Sebastiano Serlio w wydanej we Frankfurcie nad Menem w 1575 r. *Il settimo libro d'architettura...*²⁴ i powtórzył w reedycji swoich dzieł *Tutte l'opere d'architettura...* z 1584 r.²⁵

II. 6. Ołyka-Turczyn. Projekt pawilonu *molino da vento*. Fragm. projektu ogrodu Na Turczynie (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1752).
Fot. Ze zbiorów autora

II. 7. Ołyka-Turczyn. Projekt pawilonu *trelliage*. Fragm. projektu ogrodu Na Turczynie (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1752).
Fot. ze zbiorów autora

pałaców myśliwskich, ale też architekturze ogrodowej, murowanej i drewnianej. Przykładem może być Petit Salon w ogrodzie królowej w Ogrodzie Saskim w Warszawie projektu Carla F. Pöppelmann. Dość oryginalny kształt nadany został oranżerii – odcinka elipsy z pawilonami w środku i na skrajach. Tak jak w przypadku pawilonu, w tym przypadku również Knackfuss musiał korzystać ze wzorników ogrodowych lub odrysów będących w posiadaniu Radziwiłła «Rybeńki». Wybrał jednak nietypowy plan, rzadko występujący w architekturze oranżerii, w której preferowano formę wydłużonego prostokąta z trzema pawilonami. W ogrodowej architekturze europejskiej sporadycznie pojawiały się plany eliptyczne jak np. w ogrodzie w Stuttgarcie w ogrodzie zwanym «Wilhelma»²⁶ czy w Schwetzingen²⁷.

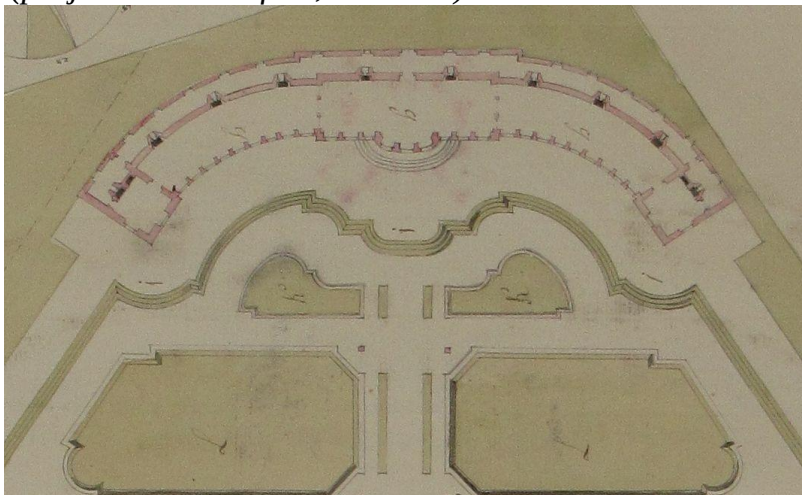
Realizacja ogrodu Na Turczynie została uruchomiona zapewne wkrótce po końcowych ustaleniach szczegółów z «Rybeńką», choć nie wiemy w jakim stopniu go zrealizowano, być może został zrealizowany w

Rzut przedstawia centralnie usytuowany, otwarty dziedziniec na planie ośmioboku, wokół którego zgrupowane zostały cztery piętrowe skrzydła spięte dwupiętrowymi łącznikami. Zaplanowano w nich Salę Wielką (*gran sala*), okazały salę-pokój (*saletta*) oraz apartamenty składające się z pokoju (*camera*) i garderób (*camerini*). Serlio centralną willę otoczonej parterami ogrodowymi, o funkcjach kameralnych i rekreacyjnych. W budowlanej praktyce willowej i pawilonów ogrodowych XVII w. i XVIII w. teoretyczny projekt Bolończyka od początku zaadoptowany został w wersji zachowującej generalną strukturę rzutu, ale dopełniony salą w miejscu dziedzińca wypiętrzając ją powyżej bocznych partii budynku. Modulacji ulegała również kompozycja bryły. Schemat kompozycyjny *molino da vento* utrwalił się w architekturze

skromniejszym kształcie²⁸. W 1760 r. Knackfuss chciał zatrudnić dodatkowo ogrodnika «Niemca», który opiekowałby się tym terenem²⁹. Kolejne chronologicznie inwentarze Turczyna pochodzą dopiero z lat osiemdziesiątych XVIII w. i informują o istnieniu ogrodu z zachowanymi fragmentarycznie elementami ogrodu regularnego «kasztanami wysadzony»³⁰ oraz «ogród na włoski sposób plantowany»³¹. W 1784 r. istniały jeszcze resztki kwater, aleja kasztanowa i aleja grabowa, choć przekształcił się on przede wszystkim w sad i warzywnik³². W 1790 r. pozostały tylko główna aleja obsadzone kasztanami oraz druga grabowa. Na pozostałym terenie rosły drzewa owocowe³³. W końcu XVIII wieku brak już wzmianki o istnieniu ogrodu³⁴.

II. 8. Ołyka-Turczyn. Projekt parterów. Fragm. projektu ogrodu Na Turczynie (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1752). Fot. ze zbiorów autora

II. 9. Ołyka-Turczyn. Projekt oranżerii. Fragm. projektu ogrodu Na Turczynie (proj. J. G. Knackfuss; ok. 1752). Fot. ze zbiorów autora

Po śmierci Radziwiłła «Rybeńki» w 1762 r. spadkobiercą wszystkich dóbr stał się jego syn Karol zwany «Panie Kochanku». Nie interesował się on zbyt ogrodami, zwłaszcza, że zmuszony został ze względów politycznych opuścić kraj na kilka lat. Listy starego już Knackfussa do Radziwiłła stanowią znakomity materiał charakteryzujący ogrodnika «poczciwego sługi,

które pragnie aż do zgonu życia szczelnie i wiernie służyć W. Ks. Mści, jak to sam napisał³⁵. Wzruszające przywiązanie Knackfuss do swego dzieła oraz zabiegi i troska o jego przetrwanie. Żali się w listach do księcia na nieustające trudności w właściwym utrzymaniu ogrodu, na brak robotników, ucieczki uczniów i brak zrozumienia dla sztuki ogrodowej wśród administracji książęcej. I nie chodziło mu o własne korzyści, bowiem otrzymywał on regularnie wynagrodzenie regularnie. «Kto mi teraz rękę poda – pisał – kiedy W. Ks. Mść nie będziesz mi podporą. Co po mnie chociaż pensję moją punktualnie odbieram. Sama osoba moja bez pomocy temu nie wydoła...». Listy te nie znajdowały oddźwięku, w następnych latach stan ogrodu Fanschonbourg stale pogarszał i uległ on po 1770 r. stopniowemu zniszczeniu.

Te dwa przykłady, spośród wielu innych dzieł ukazują wspaniałą kartę rozwoju barokowych ogrodów na Ukrainie, sztuki o dynamicznie zmieniających się formach, i równie szybko znikającej z powierzchni ziemi i ulegającej zapomnieniu.

Bibliografia

¹ T. Bernatowicz, Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763). Warszawa, 2011. S. 210–211, 292–297. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Łopacińskiego [dalej: NID TŁ]. T. III. K. 23; list J. A. Eysymonta do M. K. Radziwiłła «Rybeńki» z Lubieszu, z 24 września 1741 r.

² Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie [dalej: AGAD AR], dz. XXV, nr 2875; «Inwentarz całego zamku Ołyckiego przez nas niżej ad hoc opus z dyspozycji j[asnieoświeconego] o xiążęcia j[ego] m[ó]ci Radziwiłła wojewody will[ęńskiego] hetmana w[ielkiego] W[ielkiego] X[ięstwa] Litt[ewskiego] destynowanych diebus february tysiąc siedemset pięćdziesiąt piątego spisany». S. 128. Publ. Inwentari ołyckiego zamku XVII–XVIII stolit, zbiraw i pidgotuwaw da druku W. Aleksandrowicz. Łuck, 2007. S. 116–156. Por. T. Bernatowicz, Mitra i buława. Królewskie ambicje książąt w Rzeczypospolitej szlacheckiej (1697–1763). Warszawa, 2011. S. 210–211, 292–297.

³ Nacjonalnyj Gasudarstwiennyj Archiw Bielarusi. F. 694. Op. 2. Sp. 5955. Ark. 21–34. Sp. 5957. Ark. 1–11v. «Specyfikacya szkod w zamku Ołyckim za pierwszey inkursyi woyska rosyjskiego w roku 1764, tak po skarbcach jako pokojach y wszelskich założeniach w meblach, boazeryach y różnych mobiliach w r[ok]u teraźniejszym z dawnych relacji spisana». S. 204. Publ. Inwentari ołyckiego zamku XVII–XVIII stolit, zbiraw i pidgotuwaw da druku W. Aleksandrowicz. Łuck, 2007. S. 177–207.

⁴ NID TŁ. T. III. K. 94; AGAD AR, dz. V, teka 480; list K.A. Zdanowicza do Radziwiłła «Rybeńki», z 21 grudnia 1745 r., z Łachwy.

⁵ AGAD AR, dz. XXV. № 2875. S. 127.

⁶ AGAD AR, dz. XXV. № 2875. S. 128.

⁷ Obecność w Polsce w XVIII w. wielu ogrodników i architektów o nazwisku Knackfuss sprawiła, że pracach naukowych pojawiło się dużo błędnych informacji na ich temat. Poważne błędy, w postaci niewłaściwego przypisywania dzieł poszczególnych przedstawicielom tej rodziny znajdujemy w następujących pracach: M. Gumowski. Knackfuss (Knassus, Knakfuss, Knaufus), Johan Baptist [w:] U. Thieme F. Becker. *Allgemeines Lexicon der bildenden Künste*. Bd. 20. Leipzig, 1927. S. 562; S. Łoza. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954. S. 148; R. Aftanazy. Materiały do dziejów rezydencji / pod red. A. J. Baranowskiego. T. 5. S. 366–388; Próby uporządkowania, oparte na materiałach źródłowych przeprowadzili: J. Kowalczyk, Jan Jerzy Knackfuss ogrodnik Radziwiłłów Ołyce. [w:] *Hortus vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Andrzejowi Michałowskiemu*. Warszawa, 2001. S. 131–133; T. Bernatowicz. Abrysy i planty ogrodnika warszawskiego Carla Georga Knackfussa. [w:] *Arx felicitas. Księga ku czci profesora Andrzeja Rottermunda*. Warszawa, 2001. S. 411–423;

T. Bernatowicz. Die Familie Knackfuss. Eine Studie über das Wirken deutscher Gärtner und Architekten in Polen. *Deutsch-polnische Kulturkontakte im 16–18 Jahrhundert*, «Barock. Geschichte-Literatur-Kunst». Warszawa, 2006. S. 203–215.

⁸ Radziwiłł Karol Stanisław. [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (A. Rachuba). T. XXX/2, z. 125, 1987. S. 245. W późniejszym czasie Radziwiłł przejeżdżał przez Wrocław, w drodze do Drezna na dwór Augusta II, w 1713–1714 i 1718.

⁹ AGAD AR, dział V. № 6888. S. 1–3; list J. G. Knackfussa do «Monsieur» [niezidentyfikowany dworzanin ks. Karola Radziwiłła] z 2 marca 1712, z Breslau.

¹⁰ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 21; list J. G. Knackfusa do Radziwiłła «Panie Kochanku» z 7 marca 1769, [bez miejsca wysłania].

¹¹ Archiwum kościoła św. Jana w Warszawie, Liber Copulatorum 1711–1730. S. 155, zapis z 14.04.1721: «Nobl. Joannes Georgius Knakfus, acatholicum qui in cancellaria spiritali submissione fecit de non arnovenda Consorte sua a fide Romano Catholica in quia nota exeducata est sollicitare i Małgorzata Dubalkowna virg.; świadkowie: Sigismund Dregelreryk, Francisco Jeanthie, germanico iliomate». Prof. J. Sito dziękuję za użyczenie wypisów archiwalnych.

¹² NID TŁ, AR. T. I. S. 126; Jerzy Kowalczyk Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu, «Przegląd Wschodni». T. IV, z. 1(13). S. 68.

¹³ NID TŁ, AR. T. II. S. 196; AR, dz. V. № 19044 list Żychowickiego do Radziwiłła «Rybeńki», z 17 listopada 1736, z Ołyki: «W Faszemburku sadzawkę, kanał jeden i drugi w ocembrowaniu z płatwami zakończono, tylko ogrodnik jeszcze wody nie puszcza tylko na wiosnę obiecuje. W pałacu w Faszemburku skończono ze wszystkim piece i kominy tylko teraz kowale robią koło zawias, stolarza nie mogę dostać do okien, a materia do nich gotowa».

¹⁴ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 17–18; list J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Panie Kochanku» z 6 marca 1763, z Ołyki.

¹⁵ AGAD AR, dz. V. «6888. S. 19–20; list J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Panie Kochanku» z 16 lipca 1767, z Fanschonburgu; «widząc zgubę i ruinę ogrodu pańskiego i to co jest w nim, od tak wielu lat z wielkim kosztem i pracą zbierano przepadnie. Nieznośne to jest dla podziwiewego sługi, które pragnie aż do zgonu życia szczerze i wiernie służyć W. Ks. Mci. Mogę mówić to, że w burze moskiewskie, które wytrzymałem, miałem wszelkie staranie, że przez załogę i libertację od generałów utrzymałem ogród pański w całości ale teraz wpadłem w bidę taką, że sobie rady nie dam. Najprzód ludzi sześć już przyzwyczajeni i wyuczeni od dawnego czasu odebrani mi są przez teraźniejszego possesora z Długoszyi. Prawda, że miałem W. J. M. Pan pułkownik Fryczyński kazał inszych dać z Poskaszcowa i Zorniszcz na to miejsce ale ci świrzy i nie sposobni ludzie lubo cokolwiek przyuczyli się tedy mi ich teraz za żołnierzy odbierają. I teraz na większe nieszczęście moje uczniów dwóch dnia 10 junii uciekło, którzy to prawą ręką moją byli. Ci bowiem ludzie pracując od roku do roku dla pana swego nie mogli sobie wyżebrać ordynaryi i odzieży od pana pisarza prowentowego i chociaż W. J. M. Pan pułkownik Fryczyński dawać rozkazał, przez to nie pomogło. Kto mi teraz rękę poda kiedy W. Ks. Mśc nie będziesz mi podporą. Co po mnie chociaż pensję moją punktualnie odbieram. Sama osoba moja bez pomocy temu nie wydola...».

¹⁶ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 21–22; list J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Panie Kochanku» z 7 marca 1769, [b. m.].

¹⁷ Radziwiłł Karol Stanisław. [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (A. Rachuba). T. XXX/2. 1987. S. 254–258.

¹⁸ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 23–24; list J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Panie Kochanku» z 17 października 1769, z Fanschonburga.

¹⁹ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 25–27; list J. G. Knackfussa do «namiestnika» księcia Radziwiłła «Panie Kochanku» 17 czerwca 1770, z Fanschonburgu; «Tedy powinność moje obliguje mni donieść do W. W. M. Dobr. zgubę i destructej w ogrodu pańskiego przy teraźniejszym, ekonomicznym rządzie. Na to serdecznie ubolewam widząc zgubę i przepadłości w ogrodu, który się w całości konserwował aż do śmierci nieboszczyka ekonoma Rymaszezewskiego, przy którym gospodarskiem staraniu nie tylko w krescenczy wszelkiego gatunek, obfitość była ale też w fabrycznych całościach pilne miał staranie. Teraz widzą się opuszczone od wszelkich suplementów, według punktów od J. O. Ks. Mci do Pana ekonoma miał naznaczonych; na to najmniejszej uwagi nie ma, że nawet i plewaczek ododać nie chce bo od wiosny aż do jesienie należy dać do ogrodu dwóch plewaczek w tydzień z przemiane, który zawsze

miałem, a teraz caret i co na górze, że ogród nie jest zagrodzony jak należy, że się konie pięcioro podstarościęgo ziemskiego i cieląt folwarcznych z ogrodu pańskiego ochronić się nie mogę. Jak nie mam uboliwać na to, że przez lat 49 służąc doczekałem się, że ogród zapuścić się ma, na który tak wielki koszt i praca złożona (...). Na koniec kiedy na to żadnego remedium nie znajdę, którego ze wszystkie strony staram się i o ratunek żadnej rady nie mogę, złożę te moi funkcję z rejestrami do miejscu asekuralnego i w ręce zwierzchności tutejszych wkładam i starać się będę i szukać kawałek chleba na starość moje, gdzie mi Bóg naznaczy».

²⁰ AGAD AR, dz. XXV. № 4226; Inwentarz folwarku Turczyn [bez karty tytułowej] «datt. w zamku moim ołyckim die[bus] septembris 1749».

²¹ AGAD AR, dz. XXV. № 4226. S. 2; «łabędziarnia nad stawem z drewna ciosowego, na palach, do której wchodząc, w sieni z przychodu drzwi z tarcic na biegunie, w tychże sieniach komórka bez drzwi, okien bez szkła małych dwoje z tarcic na biegunach, w niej piec kaflowy, szary z kominkiem, a drugim wielkim na dach wywiedzionym, okien dużych w drzewo oprawnych dwie, bez okowania, z stelą jako i w sieni dobra, także przy tej izbie spacium zabudowane dla łabędzi, w którym koryt dwie dla dawania jeść, okien naokoło, bez żadnego okowania osim, ta łabędziarnia gontami pobita» (S. 4) «za stodołą zwierzyniec stary, w którym blecharnia woskowa z drzewa okrągłego budowana».

²² AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 13; list J. G. Knackfussa do «Radziwiłła Rybeńki» z 18 maja 1752 r.

²³ Opis: a. Salon muré / b. Ses quartes Cabinets / c. Allée de charmilles en quart de Cercle avec Cabinets et Arcades de Charmilles vers les parterres / d. Elevation de la dite allée / e. terrasse de gazon vers les parterres / f. Deux grands Parterres en Broderie melé de gazon / g. quatre Bouli-grins / h. orangerie murée en demi Lune / j. Terrasse devant l'Orangerie / k. Reservoir d'eau pour avoiser les Orangers / l. deux grands Boulegrins pour plaur (sic!) les Orangers l'Ete / m. grande allée ou passage / n. Porte vers le du chateau / o. autre porte vers la ferme-rie / p. pedestaux pour des figures ou vases / q. Espallier de Charmil le d'hauteur d'appuy».

²⁴ S. Serlio. Il settimo libro d'architettura (...). Francofurti ad Moenum 1575. S. 28, 29.

²⁵ S. Serlio. Tutte l'opere d'architettura... Venetia 1584. S. 28, 29.

²⁶ R. Münzenmayer, A. Elfgang. Die Wilhelma in Stuttgart. [w:] *Der Süden im Norden. Orangerien – ein fürstliche Vergnügen*. Regensburg, 1999. S. 58.

²⁷ H. W. Wertz. Die Schwetzingen Orangerien. [w:] *Der Süden im Norden. Orangerien – ein fürstliche Vergnügen*. Regensburg, 1999. S. 59–60.

²⁸ Zachowane inwentarze Turczyna z XVIII w. opisują zachowane fragmenty ogrodu regularnego. W 1784 istniały jeszcze resztki kwater, aleja kasztanowa i aleja grabowa, choć przekształcił się on przede wszystkim w sad i warzywnik. W końcu XVIII wieku brak już wzmianki o istnieniu ogrodu. AGAD AR, dz. XXV. № 4427 (1780 r.). № 4428 (1781 r.). № 4429 (1784 r.). № 4430 (1790 r.). № 4432 (kon. XVIII w.).

²⁹ AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 14; list J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Rybeńki» z 3 lutego 1760 r., z Fanchonbourg.

³⁰ AGAD AR, dz. XXV. № 4427; «Inwentarz folwarku turczyńskiego (...) die[bus] 1ma maji 1780 Anno oddany».

³¹ AGAD AR, dz. XXV. № 4428; inwentarz Turczyna [bez oryginalnego tytułu]; «Opisanie budynków na Turczynie roku 1781»: Idąc od zamku, z mostu ku ekonomiej, po prawej ręce ogród na włoski sposób plantowany, w koło od spodu parkanem u wierzchu balasami, a ode wsi żerdziami obwiedziony, do którego na wylot wrót podwójnych, tarcicznych, na biegunach dwoje, jedno od mostu zamkowego, a drugie od stajni na Turczynie będącej przy masztarni. W tym ogrodzie ulica od wrót do wrót przez cały ogród grabiną wysadzona i w tym znajdują się wisznie, jabłka, gruszki, tudzież kasztany dzikie. Idąc dalej drogą od mostu zamkowego koło tegoż ogrodu po lewej ręce tej drogi kuźnia.

³² AGAD AR, dz. XXV. № 4429; «Inwentarz folwarku Turczyna (...) dnia 11 maja roku 1784 na gruncie weryfikowany i spisany». (S. 2) «ogród włoski przy dworze prosto mostu, wielki z kwaterami, ulicami i sadzawka».

³³ AGAD AR, dz. XXV. № 4430; «Inwentarz dóbr wolnych (...) Karola Radziwiłła dnia 1 grudnia 1790 roku...».

³⁴ AGAD AR, dz. XXV. № 4432; Inwentarz folwarku Turczyna z koń. XVIII w.

³⁵ Listy J. G. Knackfussa do Radziwiłła «Panie Kochanku»: AGAD AR, dz. V. № 6888. S. 17–18; (1763 r.). S. 19–20 (1767 r.). S. 21–22 (1769 r.). S. 23–24 (1769 r.). S. 25–27 (1770 r.).

САМОВРЯДНІ РЕАЛІЇ: КОРОЛІВСЬКИЙ КОВЕЛЬ ТА МАГНАТСЬКА ОЛИКА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Урбаністичні студії належать до пріоритетних напрямів сучасної європейської історіографії. Дослідження фахових істориків і численні розвідки аматорів, здійснені протягом XX та початку XXI ст., свідчать про особливу увагу до урбаністики не лише вузького кола українських науковців, але й представників усього суспільства.

Одним з основних у дослідженні історії розвитку українського міста в добу Середньовіччя та ранньомодерний час є вивчення процесу функціонування в ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. І якщо спосіб функціонування Магдебурзької системи в містах Центральної Європи вже непогано вивчений, то таке важливе питання, як його адаптація в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої, ще потребує додаткового дослідження. У цьому плані приклад волинських Ковеля й Олики, міські книги яких досить добре збереглися до наших днів, є унікальним. Особлива вартість цих джерел полягає в тому, що книги збереглися за другу половину XVII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим. Окремо слід відзначити, що обрання в якості об'єктів для дослідження саме цих вищезазначених урбаністичних осередків на пряму пов'язане з особливістю правового статусу кожного з них у 1648–1700 рр. Адже якщо Ковель протягом другої половини XVII ст. був центром королівського староства, то «сусідня» Олика перебувала в приватній власності впливового магнатського роду Радзивіллів.

Однією з основних запорук налагодження безперешкодного функціонування повоєнних міст Корони Польської протягом другої половини XVII ст. була наявність чітко структурованої судової системи. Саме від неї багато в чому залежали не лише врегулювання особистісних відносин між представниками різних соціальних прошарків міського населення, але й розвиток виробничих і торговельних процесів на українських землях у ранньомодерну добу.

Найбільш розповсюдженою правовою системою міського самоврядування на території Речі Посполитої (і не лише її) ще до початку Хмельниччини був Магдебурзький статут, який і його роль у

правовому та економічному житті міст і містечок Корони Польської та ВКЛ ми й розкриємо далі.

Поширення «німецького права» в державах Центральної й Східної Європи відбувалося під впливом класичних традицій, що накладалися на місцеві звичаї. Значною мірою це стосувалося Великого князівства Литовського, до складу якого входили руські терени з високим рівнем урбанізації.

Із юридичного погляду, усі міста й містечка за своїм статусом поділялися на королівські /великокнязівські, приватні та церковні [25, с. 153], причому цей статус міг неодноразово змінюватися внаслідок угод купівлі-продажу, надань володаря тощо.

Королівська політика надання міським громадам Магдебурзького привілею, відповідно до якого останні наділялися певним обсягом правоспроможності у вирішенні своїх соціально-економічних питань без утручання місцевої (старостинської або магнатської) замкової адміністрації, була дійсно інноваційним інструментом. Ця практика стала досить виграшним кроком, котрий здійснив у ранньомодерний час уряд Речі Посполитої. Однак безперешкодне функціонування в українських містах відповідних Магдебурзьких інституцій часто не було зреалізовано на практиці громадами. Це пов'язано з тим, що замкові (старостинські) не зацікавлені в наданні міщанам усієї повноти судових уповноважень. Відтак отримання Магдебурзького привілею ще аж ніяк не означало набуття міською громадою всього обсягу свобод, якими вони могли користуватися згідно з «німецьким правом». У містах-центрах повітів Волинського воєводства подібна ситуація, безумовно, негативно впливала на розвиток системи міського самоврядування, усіляко гальмуючи її, тим самим на практиці спростовуючи вищезазначену тезу про значення, яке мало надання Магдебурзького права українським міщанам.

Утім, подібна ситуація не була поодиноким на волинських теренах у той час. Так, магістрат у Володимирі на середину XVI ст., попри те, що міщани отримали Магдебурзький привілей ще в 1509 р., не мав серйозної правочинності, тобто не міг впливати на перебіг внутрішнього життя в місті, що й призводило до неодноразових заворушень серед міської громади [22, с. 129–130]. В іншому волинському урбаністичному центрі – Дубні – також міські органи самоврядування не могли реально претендувати на всю повноту влади над життям дубенської громади з огляду на постійні утиски, що їх чинила місцева старостинська адміністрація [24, с. 13–14]. За спостереженнями Е. Посільської,

фактичні власники міста часто призначали до магістрату своїх слуг або ж безпосередньо впливали на ведення судового процесу членами міської лави, незважаючи навіть на повноваження місцевого вйта [23, с. 19–20]. У подібних умовах у ранньомодерний час діяв і магістрат Бродів, приватного міста воєводи руського Станіслава Жолкевського, до складу якого, окрім вйта, входило четверо міщан (трьох із них обирала громада, одного – призначав сам власник міста) [28, с. 155].

Правову основу, на якій будувалося законодавство урбаністичних осередків, складали як привілеї монархів, так і юридичні кодекси «Право міське магдебурзьке» та «Порядок суддів міських» Павла Щербича й Бартоломія Гроїцького [15, с. 28].

Уся влада в місті з магдебурзьким статусом належала **магістрату** – органу міського самоврядування, що складався з двох колегій (**ради й лави**). До складу першої входили «радці» (або «райці», *нім.* – *Ratman*) під керівництвом бурмістра, а до другої – лавники (або «присяглі», *нім.* – *Schefen*), очолювані вйтом [30, с. 182–183]. Цікаво, що до кінця XVII ст. в деяких українських містах існували допоміжні судові структури в складі міської лави – колегії т. зв. «шафарів» [16, с. 29]. Незважаючи на те, що згідно з Магдебурзькими статутами кількість членів магістрату мала становити 12 осіб (за кількістю Божих апостолів) [15, с. 116], в українських містах цього правила могли й не дотримуватися. Так, у Львові протягом другої половини XIV – XVI ст. до складу однієї лише лави входило від семи до дванадцяти осіб на чолі з вйтом [17, с. 169–170].

На території Речі Посполитої Магдебурзька система, хоч й була підтримана центральною владою, але багато в чому залежала від волі дідичів міст, котрі не були зацікавлені в наданні містам самоврядного статусу. Слідом за М. Владимирським-Будановим [16, с. 158] виділимо три соціально-правові закономірності функціонування в українських містах органів міського самоврядування:

- до кінця XVI ст. на уряд вйта здебільшого призначалися довірені особи місцевих магнатів або ж самого монарха, а тому він перебував у певній протидії з іншими членами органів міського самоврядування;
- із кінця XVI ст. більшість міських рад отримала право обирати вйта з-поміж своїх членів;
- владні повноваження ради обмежувалися: здебільшого вона являла собою дорадчий орган магістрату.

Порівнюючи правову регламентацію ковельських й олицьких міщан у зазначений період Нового часу, ми спробуємо виокремити

подібності та відмінності в структурі й повноваженнях їхніх судових органів та пояснити, як саме розвивалися королівське й приватне українські міста в ранньомодерну добу.

Принагідно розпочнемо з волинського міста Ковеля, яке протягом другої половини XVII ст., попри значні економічні збитки та демографічні втрати, завдані Хмельниччиною, продовжувало функціонувати як повноцінний урбаністичний осередок Володимирського повіту Волинського воєводства Речі Посполитої.

У досліджуваний період у Ковелі функціонували вже «повноцінні» органи міського самоврядування – рада та лава, які, відповідно, очолювали квартальний бурмістр і лентвійт [2–11]. Останній здійснював загальне керівництво обома урядовими структурами магістрату й був присутнім практично на всіх засіданнях, котрі вони проводили. Ця ситуація не була винятковою для міст Речі Посполитої другої половини XVII ст. Наприклад, у малопольському королівському місті Ужендові лавничу судову колегію теж очолював лентвійт за відсутності в місті уряду війта [31, с. 94].

Відповідно до королівського привілею, ковельські міщани мали право переобирати членів магістрату щорічно в найближчий після Нового року понеділок [25, с. 179]. Із-поміж радців обирали бурмістра, який керував радою місяць, після чого передавав свої повноваження старшому з колег. Щодо кількісного складу ковельської ради, то на підставі проаналізованих джерел можемо стверджувати, що вона була такою ж, як і в багатьох інших містах Речі Посполитої (наприклад Люблін, Грубешові, Ужендові) і нараховувала чотири особи [31, с. 79]. У Ковелі в 1660–1690-х рр. простежено цікаву тенденцію ведення записів до актових книг, відповідно до якої міський писар неодноразово називав усіх райців «бурмістрами», незважаючи на те, що цей уряд міг посідати лише один із них [2–11]. Такі «помилки» в актах трапляються доволі часто, і це наводить на думку про те, що для членів ковельського магістрату не існувало різниці, скільки «бурмістрів» є в раді.

Щодо кількісного складу ковельської лавничої колегії, то вона також нараховувала до 4-х осіб, однак у судових засіданнях нерідко брали участь один-два лавники [2–11], що може свідчити про «достатність» такої кількості помічників лентвійта в місті протягом другої половини XVII ст.

У другій половині XVII ст., як і до цього, міську канцелярію очолював **писар** – особа, яка добре розбиралась у праві, завідувала міським діловодством, а іноді й освітніми закладами в місті [14, с. 57].

Важливо зазначити, що протягом другої половини XVII ст. членами цього уряду були виключно представники «католицької» громади міста [4, арк. 5 зв.; 8, арк. 117 зв., арк. 180 – 180 зв.; 7, арк. 2; 10, арк. 42 зв.; 11, арк. 4 зв., 147]. Останні ж складали й уряд підписаря.

Достеменно відомо, що в магістраті Ковеля протягом 1660–1700 рр. була також представлена і колегія шафарів, яка юридично підпорядковувалася лаві й могла мати у своєму складі лише 1–2 особи. Цікаво, що за весь досліджуваний нами час шафарями могли бути як новоприсяглі лавники [10, арк. 13 зв., 17 зв., 227 зв.; 11, арк. 165–165 зв.], так і абсолютно непов'язані з міськими органами самоврядування раніше особи. Шафарі разом із бурмістрами відповідно до чинного законодавства мали щороку звітувати перед лентвійтом та всією громадою.

Як впливає з джерел, у зазначений час між замковим і міським урядами існували тісні контакти, про що свідчить проведення обопільних засідань, місцем для яких, напевно, слугував ковельський замок. Незважаючи на факт функціонування «повноцінних» органів міського самоврядування в Ковелі в цей період, аж ніяк не варто нехтувати існуванням багатолітньої традиції підпорядкування магістрату замковим урядникам на чолі з підстаростою. Подекуди це виявлялось у фактах беззаперечного виконання волі останніх членами ковельських ради й лави. Особливо коли в судових справах, що розглядались останніми, у ролі позивачів фігурували шляхтичі, які часто висували свої майнові претензії як до простих міщан [6, арк. 161 зв.; 7, арк. 98 зв.-99; 9, арк. 8–8 зв., 230–230 зв.; 11, арк. 29 зв., 43–43 зв., 119, 137 зв., 163 зв.-164.], так і до членів магістрату [10, арк. 58 зв., 60, 222 зв.; 11, арк. 86–87].

Відзначимо, що замкові урядники постійно мали бути присутні при обранні нового комплексу райців і лавників. Притому їм належало право вирішального голосу в питанні призначення очільника міста. Так, відомо, що економ Ян Архипович призначив на уряд лентвійта Григорія Захарійовича, який на той час був квартальним бурмістром [11, арк. 63 зв.]. Після складання своїх повноважень лентвійт також мав прибути на замок, де в присутності райців і лавників звітувався перед підстаростою [10, арк. 41 зв.]

Отже, у підсумку можемо зазначити, що до кінця XVII ст. ковельські міщани, хоч і змогли розширити обсяг своїх прав, все одно перебували під впливом старостинської влади, уособленням якої був замковий уряд.

На відміну від Ковеля, інше волинське місто в сусідньому Луцькому повіті Олика здобула Магдебурзький привілей дещо пізніше,

лише в 1564 р. [14, с. 60–63]. Варто відразу ж наголосити на тому, що від цього моменту й аж до кінця досліджуваного нами періоду Олика залишалася приватним містом магнатського роду Радзивіллів, які отримали цю маєтність унаслідок шлюбу Яна Радзивілла, троцького каштеляна, із дочкою гродненського старости Ганною Кіщанкою на зламі XV–XVI ст. А вже в 1547 р. син Яна Миколай Радзивілл Чорний отримав титул «князя на Олиці та Несвіжу». За підрахунками відомої дослідниці О. Карліної, до складу Олицької волості, окрім міста й замку (побудованого в першій половині XVI ст.), входило 12 сіл Луцького та Кременецького повітів [20, с. 177]. Приклад Олики як приватного володіння могутнього магнатського роду аж ніяк не становив виняток, а навпаки, являв собою закономірність, позаяк до середини XVII ст. в українських воєводствах Речі Посполитої (а на території Волині й надалі) з-поміж близько 1000 урбаністичних осередків досить значний відсоток становили саме приватні міста. Наприклад, у 40-х рр. XVII ст. у Брацлавському та Київському воєводствах існувало 261 місто (або 81 % від кількості всіх міст), яке перебувало у власності магнатів і шляхти [26, с. 30].

Як стверджує В. Тхор, в Олиці, як і в інших подібних за правовим статусом волинських міст (Дубно, Остріг, Костянтинів), очільника міської лави – вїйта – призначав власник міста, незважаючи на те, що громада вже користувалася Магдебурзьким привілеєм. У цьому місті права вїйта (навіть якщо він і був із-поміж довірених слуг роду Радзивіллів) були значно обмежені. Замковий (магнатський) уряд перебирав на себе чималу кількість найважливіших повноважень, інколи «не гребуючи» й тими, що стосувалися духовного життя міщан [27, с. 30]. Хоча суто на теоретичному рівні відповідно до норм Магдебурзького статуту в ранньомодерній Олиці й обиралися радецька та лавнича колегії, які очолювали квартальний бурмістр та вїйт (або його заступник лентвїйт), контрольно-фіскальну функцію в міському уряді виконувала т. зв. «колегія тридцяти мужів», яку, вірогідно, обирали щорічно. Тридцять обраних міщан мали стежити за станом міських рахунків, несенням жителями Олики сторожової служби, лагодженням ушкоджених укріплень. У цьому колегії мали активно допомагати міські шафарі [27, с. 33].

Протягом другої половини XVII ст. в Олиці, окрім «колегії тридцяти мужів», діяли також і типові для інших волинських міст (незалежно, чи то були приватні, чи королівські) самоврядні структури. Достеменно відомо, що в 1666–1694 рр. міський уряд очолював вїйт

[12, 13] (хоча подекуди в документах він згадується і як лентвійт) [12, арк. 5 зв.–6 зв.] Сталою за чисельністю була колегія райців, яка складалася з квартального бурмістра й трьох райців [12, арк. 12, 27]. У цей же час слушно зауважимо, що іноді голові ради міг асистувати лише один із них [12, арк. 5], а інші, вірогідно, збиралися на судові засідання з огляду на конкретні обставини. Більш численною була колегія олицьких лавників. У різні роки другої половини XVII ст. вона могла нараховувати від «стандартних» 4-х до 7–8 осіб, причому станом на початок липня 1684 р. у цій судовій колегії функціонував уряд старшого лавника (можливо, це було щось на разок виконуючого обов'язок війта, коли останнього не було в місті), але, вочевидь, очолювати всю міську раду старший лавник не мав повноважень – це було обов'язком квартального бурмістра [12, арк. 5 зв., 22–22 зв., 27]. Поряд із цими самоврядними структурами в Олиці протягом другої половини XVII ст. діяла й уже згадувана колегія шафарів, яка в останній чверті XVII ст. нараховувала у своєму складі п'ять осіб, причому двоє з них обиралися магістратом, інші – громадою з-поміж «тридцяти мужів» [12, арк. 27 зв.].

Потрібно зауважити, що в Олиці, як і в Ковелі, лава та рада провадили спільні засідання. Однак присутній на них міський писар у своїх записах не титулував усіх членів ради «бурмістрами», як це робив його ковельський колега [2, арк. 324 зв.–325, 332 зв., 334 зв., 335 зв., 346 зв., 349, 351 зв.].

Якщо ковельська рада оновлювала свій склад за активної участі в цьому процесі членів лави, то поповнення останньої відбувалось у «точечний» спосіб, за рахунок чого ця судова колегія майже постійно нараховувала у своєму складі традиційну кількість лавників (чотири). Відзначимо, що обрання нових членів лави могло відбуватись у доволі незвичні терміни [2, арк. 236 зв.]. Олицька рада кооптувала до свого складу абсолютно сторонніх людей, а отже, не вбачала в лавничій колегії дієвого ресурсу для такого поповнення [12, 13].

На відміну від традиційних принципів, що їх мали б дотримуватися щодо виборів нової ради та лави ковельські міщани, на практиці ми бачимо зовсім іншу ситуацію. Так, 9 лютого 1673 р. на спільному засіданні магістрату, окрім уже зазначених осіб, були присутні Ян Кононович, Федір Максимович, Олександр Іванович та Андрій Сно-рівський, про яких у записі є примітка, що вони належать до «старої ради» [2, арк. 248]. Саме після цього в раді функції квартального бурмістра знову почав виконувати Богдан Андрійович, і цей факт

свідчить про те, що статус «колишніх» членів магістрату скоріше існував лише де юре, а де факто ситуація була кардинально іншою [2, арк. 251].

Абсолютно протилежною виглядала подібна ситуація в олицькому магістраті, і тут варто наголосити на тому, що колишні члени суддівських колегій практично не брали участі в засіданнях нарівні з дієвими райцями й лавниками [12, 13]. Члени магістрату (як колишні, так і новоприсяглі) не фігурують серед учасників «колегії тридцяти мужів» [12, арк. 27 зв]. Цілком логічно припустити, що остання та міський уряд діяли паралельно, але кожен мав власні функції й компетенцію.

Водночас і ковельський, і олицький магістрати мала багато чого спільного. Так, лавники обох міст, які спеціалізувалися на розслідуванні кримінальних справ, вислуховувати свідчення, допитували обвинувачених, допомагали лентвійту ухвалювати вироки злочинцям, розглядали й цивільні справи – про повернення боргів, оцінку майна та ін. [2–13]. Іноді позивачі й відповідачі сумнівались у компетентності лавників щодо правильної оцінки їхнього майна для здійснення операцій продажу-купівлі або повернення боргу [2–13]. Часто лавники на прохання міщан просто оцінювали їхню худобу, якщо господарі хотіли її продати на ковельському базарі чи деінде. Також члени Ковельського магістрату займалися оцінкою нерухомого майна представників міської громади. Це, зазвичай, були будівлі та земля. Окремо міські урядники розглядали такі дрібні побутові злочини, як «заподіяння шкоди в городі», тобто крадіжка овочів і городніх рослин міщан або випадки, пов'язані зі спричиненням збитків городянам домашніми тваринами їхніх сусідів (наприклад свинями).

Насамкінець зауважимо, що ковельські та олицькі міські книги 60–90-х років XVII ст. свідчать про цілковиту відсутність хоча б відносно чіткого «розкладу» проведення судових сесій членами обох магістратів. У королівському й приватному містах засідання відбувались у різні дні тижня, а на початку зими та в середині літа міський уряд із незрозумілих причин тимчасово припиняв свою діяльність. Це, у свою чергу, суперечить принципам, що їх дотримувалися судові колегії в деяких інших містах Речі Посполитої, де досить чітко функціонував розпорядок стосовно розгляду скарг і позовів міщан. Так, в Ужендові члени магістрату проводили засідання та розглядали справи спочатку щосереди, потім також щопонеділка, а пізніше й кожного дня, включаючи навіть неділю, якщо цього вимагала ситуація [31, с. 100].

Отже, як можемо простежити, попри різні політичні умови та соціальні обставини міські уряди Ковеля й Олики протягом другої

половини XVII ст. до певної міри розвивалися за майже однаковим сценарієм. Для обох урбаністичних осередків у цей період була характерна залежність міських магістратів від замкового (старостинського) уряду, які досить часто втручалися в хід судових процесів, подекуди підтримуючи, подекуди протидіючи міським урядникам, для яких адміністрація місцевого дідича (як на прикладі з Оликою) або королівського старости (приклад Ковеля) виступала в ролі своєрідного патрона, вищої виконавчої влади в регіоні. Це, у свою чергу, безсумнівно, призводило на практиці до виникнення «нерівноправної» взаємодії між вищою (замковим урядом) і нижчою (міським магістратом) ланками суддівської влади, за умови підкорення останньої рішенням першої.

Представники «національних» громад у магістраті Ковеля. Протягом другої половини XVII ст. у місті продовжували діяти самоврядні інституції, які репрезентували «християнську» частину («русинів» та «католиків») громади Ковеля. Єврейський кагал міста, як ми вже згадували, перебував під юрисдикцією підстарости, який здійснював судочинство й щодо всіх інших жителів староства, на яких не поширювались особливі самоврядні права [1, арк. 1406 зв.–1411].

Наприкінці 1640-х органи самоврядування в Ковелі зазнали докорінних змін. Із цього часу (1649) [29, с. 373] і надалі очільником міської громади, замість вйта, стає лентвійт [2–11]. Оскільки відтепер вищих урядників міського магістрату обирали самі міщани, а замкова адміністрація лише затверджувала, то, відповідно, новобрані лентвійти другої половини XVII ст. вже не були володільцями сіл на території Ковельського маєтку. Із восьми відомих на сьогодні ковельських лентвійтів – шестеро були «русинами», і лише двоє належали до т. зв. «католицької громади» [2, арк. 311; 4, арк. 103 зв.; 5, арк. 25; 7, арк. 178; 8, арк. 6; 9, арк. 160; 10, арк. 157 зв. – 158; 9, арк. 179, арк. 265].

Порівнюючи записи в актових книгах міста довоєнних років із наступними згадками про діяльність міського уряду в 60–90-х рр. XVII ст., бачимо, що події Хмельниччини практично зовсім не змінили кількісних показників «національної приналежності» міських урядників: на кінець квітня 1646 р. у Ковелі діяла рада (чотири особи) і лава (дві особи), очолювані лентвійтом. Цікаво, що на той час із семи членів магістрату більшість – п'ять осіб (у тому числі лентвійт і бурмістр) – були представниками «русинської громади». У перше повоєнне десятиліття, а саме 1661 р. з п'яти міських урядників – четверо (серед них і лентвійт із бурмістром) були «русинами».

Із відомих на сьогодні 18 ковельських шафарів, які перебували на міському уряді в 1660–1690-х рр., лише двоє належали до «католиків», інші ж 16 були представниками «русинської» громади [7, арк. 133; 8, арк. 120, 126 зв., 179 зв., 253 зв.; 10, арк. 17 зв., 51 зв., 227 зв.; 11, арк. 82, 165–165 зв., 255 зв.].

В останній чверті XVII ст. Ковельський магістрат очолювали досить заможні міщани, серед яких траплялися представники і «католицької» (Г. Добростанський, С. Бобовський), і «руської» (М. Ніфанович, Я. Супрунович, О. Семенович) «національних» громад. Перебуваючи на цьому уряді, вони, безперечно, користувалися певним правовим імунітетом, однак по втраті його часто ставали достатньо вразливими в юридичному аспекті. Водночас їхні матеріальні статки, а подеколи й авторитет сімейних «кланів», до яких вони належали, допомагали їм залагодити подібні ситуації та знову висуватися на міські уряди, наприклад райців та бурмістрів.

Представники «національних» громад у магістраті Олики. Практично тотожною виглядає ситуація з визначенням «національної» приналежності того чи іншого міського урядника в Олиці в 1660–1690-х рр. Із п'яти відомих на сьогодні олицьких війтів другої половини XVII ст. лише двоє (Станіслав Харменський та Адам Тоговицький) належали до «католицької» громади міста. Інші ж були русинами [12, арк. 3 зв., 12, 13 зв. – 14, 26–26 зв.; 13, арк. 1, 1 зв., 9; 14, с. 189–190]. Очевидно, місцева замкова адміністрація вважала за краще таким чином задовольнити соціальні вимоги некатолицької частини міщан.

Щодо кількісного співвідношення олицьких райців і лавників, то тут виникає певна диспропорція в різні роки, що красномовно може свідчити про небажання магнатських слуг утручатися в цю царину міського життя й нацьковувати одну «національну» громаду на іншу шляхом позбавлення тієї чи іншої місць у магістраті. Так, у 1666 р. з трьох бурмістрів двоє були «русинами», до тієї самої спільноти належали й обидва лавники [12, арк. 3 зв., 4 зв., 5]. Уряд міського писаря, як і в Ковелі, тримав виключно представник «католицької» громади [12, арк. 5 зв., 12 зв.]. Але за невідомих нам обставин уже в 1684 р. олицька лава «зростає» кількісно: до її складу на той час входять шестеро міщан, із них – два «русини» і чотири «католики». У раді ж зберігається однакова кількість представників обох «національних» громад – по дві особи. У наступні роки «русини» отримують ще більше місць у раді, а «католики», у свою чергу, «окупають» лаву. Так, у 1692 р. уся олицька рада є «русинською», а з трьох міських

лавників двоє – «католики». Таким «національний» склад радецької колегії в Олиці залишався аж до кінця XVII ст. [14, с. 190].

На відміну від Ковеля, в Олиці, як ми вже зазначали, діяла «колегія тридцяти мужів», яка разом із місцевими шафарями виконувала допоміжну функцію при міському уряді. Наразі нам відомо лише про «національний» склад однієї такої інституції, який обрано на загально-міській елекції на початку липня 1684 р. Із тридцяти новобраних «мужів» лише двоє, теоретично припускаємо, могли належати до «католицької» громади, а відтак безсумнівну перевагу в кількості місць у цій колегії здобули олицькі «русини». Водночас колегія шафарів (дві особи) складалася виключно з «католиків» [12, арк. 27 зв].

Щодо участі місцевого єврейського населення в роботі судових самоврядних органів у Ковелі та Олиці, то тут неодмінно слід указати, що вони, відповідно до норм чинного на той час законодавства, були відокремлені від загальноміської юрисдикції й перебували під опікою замкових урядів.

Однак це було в теорії, а на практиці, наприклад, ковельська єврейська громада (кагал) [21, с. 94–95] із кінця XVI ст. активно розселялася по території міста. Це призвело до того, що представники спільноти порушили усталений у більшості міст Речі Посполитої припис компактно селитись окремо від християн. Подібне розпорядження видала свого часу володарка Ковеля Бона Сфорца, наказавши євреям тримати нерухомість лише на «Жидівській» вулиці [19, с. 149]. Проте до кінця XVII ст. члени кагалу проживали практично в усіх частинах міста [9, арк. 265–275]. Єврейській громаді належав цілий шерег об'єктів, які перебували у віданні старших членів кагалу й задовольняли освітні та релігійні потреби вірних. У 1677–1681 рр. тут згадуються синагога («божниця»), школа й кладовище («окописько») [1, арк. 507].

На жаль, нам не відомо, чи володіла такими самими латифундіями й олицька єврейська громада, але, на відміну від ковельської, яка була підконтрольна магістрату та замковим урядникам, євреї приватного урбаністичного осередку магнатів Радзивіллів наприкінці XVII ст. мали свій власний суд (який юридично підлягав адміністрації місцевого дідича), який міг апелювати до гродських судових інстанцій навколишніх повітів Волинського воєводства Речі Посполитої [14, с. 206–207]. Утім, як стверджує науковець А. Грицкевич, «окремої кагальної юрисдикції» євреї в приватних містах-маєтках магнатів Радзивіллів не мали [18, с. 52].

Опрацьовані джерела та історіографія дали змогу вивчити процес функціонування правових засад системи самоврядування в українських містах Речі Посполитої в другій половині XVII ст.

Передусім, потрібно зауважити, що різні за своїм правовим статусом волинські урбаністичні осередки Ковель (королівське місто) та Олика (приватне магнатське місто) отримали Магдебурзькі привілеї ще протягом XVI ст.

У середньовічних і ранньомодерних містах Східної Європи нормативна база, що регулювала утворення органів самоврядування, була надзвичайно різноманітною. Окрім «німецького» права (а до цього можна зарахувати й Саксонське Зерцало), урбаністичні осередки по-слуговувалися власними (наприклад Литовський Статут) юридичними кодексами. Характерною рисою більшості українських міст, розміщених на Волині, була їх залежність від місцевих землевласників, які продовжували втручатись у життя громад навіть після надання їм Магдебурзького привілею. Також на розвиток системи органів міського самоврядування значно впливала сама громада, яка не завжди потребувала чіткого дотримання принципів і норм «німецького» права. Відтак правила корегувалися самими міщанами або ж представниками старостинських урядів. Магдебурзька система міського самоврядування в українських містах Речі Посполитої (зокрема і в Ковелі та Олиці) мала особливі прикмети, чому посприяли їхні статуси як центрів королівського староства та приватного маєтку відповідно. Суть цих специфічних рис самоврядування добре ілюструють такі ознаки:

1) судові засідання в магістратах Ковеля й Олики відбувалися за участі представників обох самоврядних структур (ради та лави) під загальним головуванням лентвійта, який увібрав основні функції війта. У Лохвиці наявність у міському уряді лави не зафіксована, а очолював його війт;

2) до складу органів міського самоврядування в Ковелі та Олиці в зазначений період входили представники обох християнських громад – «католицької» й «русинської», причому в різні роки кількісне співвідношення перших та останніх не надто відрізнялися. Відомо, що «русини» посідали більшість урядів у раді й лаві, однак писарями були представники лише «католицької» частини міського населення. До самоврядних структур у цих волинських містах здебільшого входили заможні міщани, часто це були купці та цехмістри місцевих цехів;

3) щорічні вибори до ковельської ради відбувалися на початку лютого за активної участі цехмістрів ремісничих об'єднань, а подеколи й попередніх урядників. Утім, процес «кооптації» до складу лави нових членів, а також переходу «старших лавників» у соціальну групу «райців/бурмістрів» міг відбуватися протягом цілого року з огляду на

певні обставини та конкретні потреби членів магістрату. Наразі через обмаль джерел нез'ясованим залишається питання щодо того, як саме і коли відбувалися вибори до олицького міського уряду. Однак відомо, що до «колегії тридцяти мужів», що діяла в останньому, входила більшість «русинів»;

4) усіх канонів Магдебурзького права в ранньомодерних Ковелі та Олиці часто не дотримувалися, зокрема, окремі представники ради й лави могли посідати свої уряди по декілька років (десятиліть), а могли й усього по декілька тижнів.

Наявність у містах Речі Посполитої давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному вивіщенню представників заможних верств населення, які й формували елітний (керівний) прошарок міської громади. Водчас її пряма залежність від замкового уряду в питаннях управління й оподаткування українських міщан означених урбаністичних осередків залишається однією з тотожних рис обох українських міст. Відомо, що сам склад міського уряду обирався за безпосередньої та дуже активної участі замкових намісників (представників козацької адміністрації), які виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод міщан, а відтак активно долучалися до функціонування ковельських та олицьких органів самоврядування.

Джерела та література

1. ЦДІАК України. Ф. 28. Оп. 1. Спр. 123 [Книга Володимирського гродського суду за 1681 р.]. 1563 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665–1670 рр.]. 381 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670–1673 рр.]. 310 арк.
4. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673–1676 рр.]. 189 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. 190 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. 196 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. 279 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. 283 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 рр.]. 283 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 рр.]. 227 арк.

11. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 рр.]. 273 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 1 [Олицька міська книга за 1666–1692 рр.]. 45 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 1237. Оп. 1. Спр. 2 [Олицька міська книга за 1692–1697 рр.]. 24 арк.
14. Архив ЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. 675 с.
15. Білоус Н. О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. 358 с.
16. Владимирский-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі та Литві. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Львів, 1903. Ч. 1. 176 с.
17. Гошко Т. Нариси з історії Магдебурзького права в Україні XIV – початок XVII ст. Львів, 2002. 252 с.
18. Грицкевич А. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. Минск, 1975. 247 с.
19. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. 205 с.
20. Карліна О. Олицький замок в історії Волині. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2008. С. 177–180.
21. Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ, 1963. 387 с.
22. Кучинко М. М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси. Луцьк, 2006. 143 с.
23. Посільська Е. Дубенське самоврядування в часи Середньовіччя. *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк, 2007. С. 19–22.
24. Савчук П. Трансформація владних структур Дубна (XIV–XIXст.). *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк, 2007. С. 13–18.
25. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годов XVI в. Киев, 1989. 230 с.
26. Стрішенець М. Магдебурзьке право в містах України другої половини XVI – середини XVII ст. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність)*: тези міжнар. наук.-практ. конф. Рівне, 1993. С. 29–31.
27. Тхор В. Міське самоврядування на Волині у другій половині XVII – XVIII ст. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність)*: тези міжнар. наук.-практ. конф. Рівне, 1993. С. 31–34.
28. Ульянов В. Станіслав Жолкевський – фундатор міста Любич-Броди на Магдебурзькому праві. *Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. Луцьк, 2007. С. 154–155.
29. Ярошинський О. Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. Київ, 2005. 458 с.
30. Góralski Zbigniew. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000. 191 s.
31. Surdacki Marian. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto. Społeczeństwo. Życie codzienne. Lublin, 2007. 656 s.

RADZIWIŁŁOWIE WIELKOPOLSCY

Ród Radziwiłłów, jeden z najpotężniejszych w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, ale i znaczący w epoce rozbiorowej, na trwałe zapisał się również w historii Wielkopolski. Jego obecność w Wielkopolsce datuje się od 1704 do 1939 roku. Pierwsza z dat jest dość formalną, Jan Mikołaj Radziwiłł dzięki małżeństwu z Dorotą Henryką Przebendowską stał się współwłaścicielem dóbr przygodzickich.

Foto 1–2. Dorota Henryka Przebendowska, Jan Mikołaj Radziwiłł,
Wobe M. F., Leybowicz H., *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 1758 r.

Faktyczna obecność litewskiego rodu w zachodniej części Rzeczypospolitej rozpoczyna się w 1755 r., kiedy to dobra przypadły Marcinowi Mikołajowi Radziwiłłowi po śmierci matki. Większą wagę do dóbr przywiązywał dopiero jego syn Józef Mikołaj, który otrzymał je w 1770 r. Rozkwit gospodarczy zawdzięczają one jednak dopiero jego przyrodnemu bratu – Michałowi Hieronimowi, któremu je odstąpił w 1780 r. Usprawniono wtedy w nich administrację, zagospodarowywano nieużytki, zorganizowano nowoczesną gospodarkę stawową i leśną oraz przemysł browarniczo-gorzelany. Dobra przygodzickie były największymi na terenie powiatu kaliskiego i stanowiły tu jedyne latyfundium magnackie. Do ściślejszych związków Radziwiłłów z Wielkopolską dojdzie dopiero za syna Michała Hieronima – Antoniego Henryka. Dopiero od niego poczynając

Radziwiłłowie będą przebywać w Wielkopolsce coraz częściej i zwiążą się z nią na ponad stuletni okres. Linie «wielkopolską» książę Antoni Henryk Radziwiłł zapoczątkował poprzez małżeństwo zawarte w 1796 r. z Luizą Hohenzollern. Otrzymał wtedy od rodziców dobra przygodzickie i pałac w Berlinie, które go związały nie tylko z dworem pruskim w Berlinie, ale i z Wielkopolską. Związki z Wielkopolską uległy zacieśnieniu, gdy w 1815 r. został namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Rezydował wtedy w Poznaniu, związał się też bardziej z dobrami przygodzickimi, czego konsekwencją było wybudowanie pałacu myśliwskiego w Antoninie. Przybywał w nim co prawda sporadycznie, ale już jego wnuk książę Ferdynand po sprzedaniu pałacu w Berlinie i podziale dóbr w latach 70. XIX wieku uczynił pałac w Antoninie swoją rodzinną rezydencją i taką pozostała ona do 1939 r. Obecność Radziwiłłów w Wielkopolsce zaznaczyła się wieloma faktami. To nie tylko pałac, kaplica i inne obiekty w Antoninie. To budowa zboru ewangelickiego w Ostrowie udział w powstaniu Gimnazjum Ostrowskiego, budowa ratusza oraz znaczny wkład księcia Ferdynanda w budowę kościoła Św. Stanisława. W przypadku synów księcia Antoniego: Wilhelma i Bogusława możemy spotkać się z tezą, że byli bardziej Prusakami niż Polakami, jest to jednak dyskusyjne i niektóre fakty mogą temu przeczyć. Związkom Radziwiłłów z Wielkopolską kres położył rok 1939. Po II wojnie światowej pałac i kaplicę odwiedzali potomkowie księcia Antoniego, w tym m.in. syn księcia Ferdynanda - Janusz Radziwiłł i córka Małgorzata Potocka.

Pochodzenie

O początkach rodu historycy przez długi czas podawali informacje nieprawdziwe, m.in. dlatego, że w tym samym czasie występowało w źródłach historycznych kilku osobników o imieniu Radvilla, od którego pochodzi nazwisko¹. Błędów nie uniknął także Stanisław Mackiewicz, którego praca *Dom Radziwiłłów*² na nowo spopularyzowała historię rodu po 1989 roku. Z najnowszych badań wynika, że Radziwiłłowie nie wywodzą się z rodu kniaziowskiego a z rodu bojarskiego, który w ciągu XV wieku szybko awansował współpracując z wielkimi książętami litewskimi³. Legendarnym

¹ Podstawowe znaczenie dla historii rodu ma zbiór 86 biogramów Radziwiłłów zawarty w *Polskim słowniku biograficznym*. T. XXX. Wrocław, 1987; ponadto: *Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nepomucena Bobrowicza*. Lipsk, 1839–1845. T. VIII; Teodor Żychliński. *Złota księga szlachty polskiej*. T. 1–31. Poznań, 1879–1908; URL: www.radziwill.com/links.htm [dostęp: 25.02.2017].

² S. Mackiewicz. *Dom Radziwiłłów*. Warszawa, 1990. S. 32–33.

³ T. Wasilewski. *Pochodzenie Rodu Radziwiłłów-Ościków*. w: *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. VII. Warszawa, 1997. S. 11–17; T. Zielińska. *Radziwiłłowie herbu Trąby – dzieje rodu*. w: *Radziwiłłowie herbu Trąby*. Warszawa, 1996. S. 3–4.

przodkiem rodu Radziwiłłów miał być Lizdejko, arcykapłan pogańskiej Litwy z czasów księcia Giedymina (ok. 1275–1341). Za jego namową książę miał założyć Wilno. Pierwszą postacią znaną ze źródeł historycznych jest natomiast Ościk z Kiernowa, który podczas chrztu otrzymał imię Krystyn. Wśród rodzin, które podczas unii w Horodle w 1413 roku przyjęły herby polskie, znalazł się właśnie ów Krystyn Ościk (zm. ok. 1444 r.). Do swojego herbu przyjął go arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Trąba. Ród, z którego metropolita miał pochodzić⁴, występował głównie w ziemi krakowskiej, łęczyckiej, przemyskiej i ruskiej. Po unii horodelskiej herbem Trąby pieczętowały się również inne rody z Wielkiego Księstwa Litewskiego, m.in.: Kierdejowie, Możejkwie, Narbutowie, Rudominowie, Wołkowie i Woynowie. Herb występował w 10 odmianach, najbardziej znana jest odmiana książęca herbu Trąby, czyli Radziwiłłów (od 1547 r.). W Rzeczypospolitej Obojga Narodów posługiwało się tym herbem około 150 rodzin. Herbu, w którym jednym z elementów są Trąby, «dorobiły» się w 1996 roku Przygodzice. Herb nawiązuje do historii miejscowości i zostały w nim połączone elementy herbów: Wieniawa Gołuchowskich i Leszczyńskich oraz Trąby Radziwiłłów⁵.

Spośród 4 synów Krystyna Ościka najwybitniejszym był Radziwiłł Ościkowicz (zm. 1477 r.)⁶, który należał do ścisłego grona panów rady litewskiej. Uzyskał on tak wysoką pozycję, że miał nawet szansę na zajęcie tronu wielkoksiążęcego w miejsce Kazimierza Jagiellończyka. Jego syn Mikołaj (zm. 1509 r.) przyjął na stałe nazwisko Radziwiłł. Ten z kolei pozostawił pięcioro dzieci, z których synowie Mikołaj II (1470–1521), Jan (1474–1522) i Jerzy (1480–1541) zapoczątkowali trzy oddzielne linie rodu. Nazwisko rodziny przyjęło się w wersji spolonizowanej. W tej postaci przetrwało do dnia dzisiejszego u wszystkich Radziwiłłów rozproszonych po całym świecie, z tym że w językach obcych podwójne łą wymawia się jako podwójne ll (np.: francuski, niemiecki, angielski).

Tytuł książęcy

Mikołaj II Radziwiłł, zwany *Amor Poloniae*, stał się pierwszą osobą wśród dostojników litewskich, piastował bowiem od 1492 roku urząd kanclerza wielkiego litewskiego. Jego zasługą było odnowienie unii z Polską w 1499 roku. Brał też udział w kongresie Jagiellonów i Habsburgów w 1515 roku. Te kontakty, jak też jego zabiegi, doprowadziły do nadania jemu 25 lutego 1518 roku tytułu księcia Rzeszy na Goniądzu i Medelach

⁴ W rzeczywistości z niego się nie wywodził, został do niego adoptowany, patrz: M. Kosman, *Między ołtarzem a tronem. Poczet prymasów Polski*. Poznań, 2000. S. 55–56.

⁵ E. Radziszewski. Herb Gminy Przygodzice. *Zeszyty Przygodzickie*. № 3 z 1998. S. 3–4.

⁶ K. Pietkiewicz. Radziwiłł Ościkowicz. *Polski słownik biograficzny*. T. XXX. S. 132.

(Miadziole) przez cesarza Maksymiliana I Habsburga⁷. Król Zygmunt I Stary potwierdził ten tytuł jeszcze w tym samym roku⁸. Tytuł miał przysługiwać tylko potomkom Mikołaja II. Najstarsza linia Radziwiłłów, po Mikołaju II, wygasła jednak już w drugim pokoleniu.

Związki polityczne Radziwiłłów i to nie tylko z Jagiellonami, doprowadziły do potwierdzenia tytułu księcia Rzeszy (po wymarłej linii) dla Mikołaja «Rudego», brata Barbary. Dyplom został wydany przez cesarza Karola V w Augsburgu 10 grudnia 1547 roku dla Mikołaja «Rudego» i jego bratanków Jana i Mikołaja. Król Czech i Węgier Ferdynand I Habsburg potwierdził dyplom dla Mikołaja «Czarnego» jako księcia na Ołyce, Nieświeżu, Birzach i Dubinkach (oryginał znajduje się w AGAD w Warszawie). Król polski Zygmunt August potwierdził te tytuły 25 stycznia 1549 roku. Dwie pozostałe linie rodu Radziwiłłów uzyskały tym samym prawo do używania tytułu książęcego a ród Radziwiłłów stał się jedynym w państwie Jagiellonów, który nie będąc pochodzenia dynastycznego, uzyskał prawo do używania tytułu książęcego. Tytuł został potwierdzony w akcie Unii Lubelskiej w 1569 roku⁹.

Rozbiory Polski nie zachwiały pozycji rodu. Niemniej jednak, tak jak i pozostałe polskie rodziny szlacheckie, tak i Radziwiłłowie musieli przeprowadzić wywody szlacheckiego pochodzenia a zarazem uzyskać odpowiednie dokumenty zezwalające na używanie tytułu książęcego. Najwcześniej, bo w 1784 roku, wywód szlachecki przeprowadzili w Galicji. W Rosji i Królestwie Polskim tytuł został uznany kilkakrotnie. Tytuł książęcy wymagał w nowej sytuacji określonego statusu majątkowego, czyli posiadania dóbr, które dawałyby podstawę do potwierdzenia prawa do jego używania. W Prusach 10 września 1840 roku dobra przygodzickie podniesione zostały do hrabstwa. Na tej podstawie od 3 września 1847 roku Radziwiłłowie zostali dziedzicznymi członkami Izby Panów¹⁰. Potwierdzenie tytułu książęcego (Durchlaucht) uzyskali 10 listopada 1859 roku i 16 grudnia 1861 roku. Status ordynacji (majoratu) hrabstwo przygodzickie otrzymało w 1873 roku¹¹. Tytuł książęcy został, tak inne, unieważniony po II wojnie światowej przez władze komunistyczne.

⁷ Dokument zachował się do dziś i znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, patrz: S. Górczyński. Rodzina Radziwiłłów i ich tytuły. w: *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa, 1996. S. 45–46.

⁸ Tenże. S. 47.

⁹ Tenże. S. 48.

¹⁰ Tenże. S. 50.

¹¹ E. Radziszewski. Sprawa Ordynacji Przygodzickiej. w: *Radziwiłłowie na Przygodzicach*. Przygodzice, 1998. S. 42; D. Bugaj Talar. Ordynacja Radziwiłłów w Przygodzicach (analiza historyczna). w: *Chopin w barwach jesieni*. Antonin, 14–17 września, 2006. S. 120–125.

Z Litwy do Wielkopolski

Jan bratanek Mikołaja «Rudego», dał początek linii, z której wywodzą się Radziwiłłowie «antonińscy» lub «przygodziczcy»¹². W 1528 roku Radziwiłłowie posiadali ponad 12 tysięcy poddanych dymów chłopskich i byli jednym z dwu najbogatszych rodów na Litwie¹³. By utrzymać swoje posiadłości w stanie nienaruszonym, zaczęli tworzyć ordynacje, które były majątkami wyłączonymi z tradycyjnych zasad dziedziczenia, gdzie przyjmowano równy podział majątku między synów. Ordynacja musiała być przekazywana w całości jednemu sukcesorowi, którym w dodatku nie mogła być kobieta. Nie można jej było również sprzedać. Najstarszymi ordynacjami były właśnie ordynacje Radziwiłłów, utworzone za króla Stefana Batorego dla trzech gałęzi tego rodu z ośrodkami w Nieświeżu, Ołyce i Klecku, potem doszły następne. Gałąź Radziwiłłów, która weszła w posiadanie dóbr przygodzickich, związana była z ordynacją klecką.

Gdy na Litwie do wielkiego znaczenia dochodzili Radziwiłłowie, w Wielkopolsce rosła fortuna Leszczyńskich herbu Wieniawa, w której znalazły się m.in., położone na południe od Ostrowa, Przygodzice¹⁴. W 1685 roku wszedł w skład dóbr przygodzickich również Ostrów, nabyty od Stanisława Kiełczewskiego przez Bogusława Leszczyńskiego. W roku 1699 Rafał Leszczyński sprzedał dobra przygodzickie Janowi Jerzemu Przebendowskiemu podskarbiemu wielkiemu koronnemu. Był to bardzo przedsiębiorczy i energiczny magnat, jego majątki dobrze prosperowały, o czym może świadczyć chociażby ponowna lokacja Ostrowa jako miasta i jego szybki rozwój¹⁵. Przebendowski doczekał się dwojga dzieci – Doroty Henryki (1682–1755) i Piotra Henryka (1690–1710). Dorota Henryka stała się spadkobierczynią dużej fortuny.

Dorota Henryka z Przebendowskich Radziwiłłowa

Urodziła się w 1682 roku w rodzinie Jana Jerzego Przebendowskiego i Małgorzaty Elżbiety z Flemmingów, córki Henryka Hennona marszałka polnego wojsk saskich i brandenburskich. Została jedyną spadkobierczynią

¹² Nazywani też od czasów księcia Antoniego Henryka Radziwiłła (1775–1833) «linią berlińską», «gałęzią berlińską», «linią pruską», «linią prusko-polską» lub Radziwiłłami «berlińskimi», patrz: A. Kwilecki. Radziwiłłowie herbu (Trzy) Trąby. w: *Ziemiaństwo wielkopolskie. W kręgu arystokracji*, Poznań, 2004. S. 381–382.

¹³ J. Ochmański. Historia Litwy. Wrocław, 1990. S. 100–101.

¹⁴ E. Radziszewski. Z historii Przygodzic. We władaniu Gołuchowskich. *Zeszyty Przygodzickie*. № 4 z 2003. S. 11–12; tamże: *We władaniu Leszczyńskich*. S.13–14.

¹⁵ E. Radziszewski. Tajemniczy dwór i wskrzeszenie Ostrowa. *Zeszyty Przygodzickie*. № 3 z 1998. S. 33–37; W. Banach. Jan Jerzy Przebendowski – właściciel Ostrowa. *Gazeta Ostrowska* z 19 XI i 17 XII 2003; M. Markiewicz, A. Sowa. Przebendowski Jan Jerzy (1639–1729). *PSB*. T. XXVIII. S. 649–658; A. Perlakowski. Jan Jerzy Przebendowski jako podskarbi wielki koronny (1703–1729). *Studium funkcjonowania ministerium*. Kraków, 2004.

podskarbiego wielkiego koronnego. Miała co prawda młodszego brata Piotra Henryka, ale zmarł on w młodym wieku. Była wychowywana w rodzinie protestanckiej i nie miała kontaktu z językiem polskim. W wieku 22 lat została wydana za mąż za Jana Mikołaja Aleksandra Radziwiłła. Była partią atrakcyjną, gdyż jej ojciec był jednym z najważniejszych urzędników w Rzeczypospolitej i do tego posiadaczem wielkiej fortuny. Ród Radziwiłłów należał z kolei do najbardziej znaczących w Rzeczypospolitej. Ślub odbył się 18 września 1704 roku w Berlinie w obecności króla pruskiego. Pan młody był o rok starszy od pani młodej. Miał już bogatą przeszłość polityczną, gdyż w wieku 14 lat otrzymał starostwo grodowe, w wieku 15 lat został posłem z województwa nowogródzkiego. W 1701 roku złożył protest w parlamencie paryskim przeciwko koronacji Fryderyka I na króla Prus, który mimo tego wziął udział w jego ślubie¹⁶. Fortuna, którą odziedziczył pan młody po zmarłym kilka lat wcześniej ojcu Dominiku Mikołaju Radziwille, była duża, ale dobra w większości były pozastawiane i to na ogromną sumę ponad miliona ówczesnych złotych. Dorota Henryka wносиła w posagu ów potrzebny na uporządkowanie spraw milion. Na początek otrzymał od teścia 600 tysięcy zł.

Z długów nie udało się jednak jemu wyjść, a pieniądze szybko roztrwonil. Małżeństwo okazało się wyjątkowo nieudane, szybko stało się dla córki podskarbiego koszmarem. Mąż korzystając z nieznajomości przez żonę języka polskiego wymuszał na niej, nawet biciem, podpisywanie skryptów finansowych. Nie przejmował się też trójką dzieci. W 1705 roku urodził się Marcin Mikołaj, w 1707 Józef Albrecht i w 1708 Anna Małgorzata. Drugi syn zmarł jako niemowlę w 1708 roku a Dorota Henryka oskarżyła swojego męża o sprawcę jego śmierci, co miało być spowodowane pobiciem w czasie ciąży. Córka zmarła także wcześnie, miała zaledwie 3 lata. Z trójki pozostał przy matce tylko najstarszy syn, przyszły dziedzic dóbr przygodzickich. Sytuacja w małżeństwie stała się tak nieznosna, że w 1714 roku córka podskarbiego uciekła od męża do krewnych, którzy bezskutecznie starali się wpłynąć na zmianę postępowania jej męża. W tej sytuacji rozpad małżeństwa był tylko kwestią czasu. W 1718 roku udało się jej uzyskać u nuncjusza papieskiego zgodę na separację. Mąż nadal nie dawał jednak spokoju, domagał się reszty posagu. W wydarzeniach politycznych nie odgrywał już żadnej roli. Prawdopodobnie zaczęła się wtedy uzewnętrzniać jego choroba psychiczna. Zmarł 20 stycznia 1729 roku, miesiąc przed swoim teściem.

Dopiero wtedy Dorota Henryka mogła odetchnąć, śmierć męża pozwoliła jej rozpocząć życie na nowo. Na horyzoncie pojawił się człowiek,

¹⁶ A. Rachuba. Radziwiłł Jan Mikołaj (1681–1729). *PSB*. T. XXX. Wrocław, 1987. S. 199–202.

który miał je uczynić normalnym. Był nim Franciszek Bieliński, wojewoda chełmiński o rok młodszy od córki podskarbiego, stanu wolnego, gdyż rodziny wcześniej nie założył. I ten związek nie był bezinteresowny. Zabiegi Bielińskiego o zawarcie związku małżeńskiego rozpocząć się musiały jeszcze za życia jej pierwszego męża. Do osiągnięcia laski marszałka nadwornego potrzebne było poparcie podskarbiego. Nie wystarczały same względy u króla Augusta II. Król wydał swoją córkę z jednego z licznych związków pozamałżeńskich, Aurorę Rutowską, za młodszego brata Bielińskiego – Michała. Ponieważ król był szczególnie przywiązany do córki, sprzyjał Bielińskim i ich wspierał. W zdobyciu urzędu marszałka nadwornego potrzebne było jednak wsparcie także podskarbiego. Przebendowski zmarł 24 lutego 1729 roku. W niecały rok po śmierci podskarbiego, 3 stycznia 1730 roku, odbył się ślub Franciszka Bielińskiego z jego córką. Bieliński jako współwłaściciel dóbr przygodzickich i Ostrowa przyczynił się do dalszego ich rozwoju gospodarczego¹⁷. Jako jedyna spadkobierczyni Dorota Henryka odziedziczyła sporo majątków po ojcu. Niektórych się pozbywała, najczęściej na rzecz swoich krewnych. W drugim małżeństwie przeżyła 25 lat. Zmarła 17 stycznia 1755. Pochowana została w Warszawie w kościele reformatów – dzisiaj kościół franciszkanów na Starym Mieście, w którym wcześniej został pochowany jej ojciec. Franciszek Bieliński przeżył swoją żonę o lat 11. Zmarł 8 października 1766 roku w Warszawie a pochowany został w Czersku w kościele, który ufundował. W 1755 dobra przygodzickie, obejmujące 22 wsie oraz 60 tzw. pustkowi i Ostrów¹⁸, przypadły jednemu żyjącemu synowi Doroty Henryki z Przebendowskich, primo voto Radziwiłłowej, Marcinowi Mikołajowi Radziwiłłowi. Z drugiego małżeństwa dzieci nie miała. Obecność Radziwiłłów w Wielkopolsce od tej chwili będzie coraz bardziej widoczna.

Przypadłości Radziwiłłów

Jak w każdej rodzinie, tak i u Radziwiłłów możemy znaleźć osobników o różnych charakterach, w tym także słabych, czy wręcz chorych umysłowo. Radziwiłłom wyraźnie nie sprzyjał w tym względzie wiek XVII i XVIII. Kazimierz Bartoszewicz, XIX-wieczny historyk, tak sprawę ujmował: *Objawy psucia się drzewa radziwiłłowskiego były dwojakie: naprzód przestali się rozmnażać: jedni umierali w młodym wieku, inni schodzili ze świata bezpotomnie, choć mieli zwyczaj dwa i trzy razy «wkraczać w stan małżeński». Drugim objawem było pojawienie się Radziwiłłów oryginałów,*

¹⁷ Z. Boras. Ostrów i jego region od początku XVI wieku do roku 1793. w: *Ostrów Wielkopolski. Dzieje miasta i regionu*. Poznań, 1990. S. 142–150.

¹⁸ J. Łużyńska. Rozwój demograficzny w Południowej Wielkopolsce w XVIII wieku. Na przykładzie dóbr Przygodzice. w: *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*. T. X. Zesz. 1. S. 29–58; D. Peśla. Dębica 1460–1990, Dębica, 1992. S. 85–94.

dziwaków, upośledzonych umysłowo, lub w przystępach nieokiełznanej swawoli, dochodzących do okrucieństwa. Musiało ich być sporo, kiedy «sława» kilku z nich rozchodziła się szeroko po całej Polsce i przeszła do potomności¹⁹.

W przypadku Radziwiłłów związanych z dobrami przygodzickimi zła passa zaczęła się od pierwszego przedstawiciela. Jan Mikołaj, który poślubił Dorotę Henrykę Przebendowską, zdradzał wyraźne oznaki choroby psychicznej. Jak zauważył Bartoszewicz *Radziwiłłom godności i dygnitarstwa dostawały się można powiedzieć automatycznie*²⁰. Tak było i w przypadku Jana Mikołaja. Karierę polityczną rozpoczął efektownie, ale szybko okazało się, że jest osobnikiem, który zachowuje się co najmniej dziwnie. W 1718 roku Dorota Henryka uzyskała u nuncjusza papieskiego zgodę na separację. Jan Mikołaj zmarł 20 stycznia 1729 roku. Z dzieci, w chwili śmierci żył tylko Marcin Mikołaj (1705–1782).

Foto 3. Marcin Mikołaj Radziwiłł, Wobe M. F., Leybowicz H., *Icones familiae ducalis Radivilianae*, 1758 r.

4 synów²¹. Objawy jego choroby psychicznej zaznaczyły się w trzech kierunkach: w zwyrodnieniu płciowym, (można to nazwać zresztą grzeczniej:

Ten z kolei był zupełnie niezrównoważony psychicznie. Od wczesnej młodości miał zapal do nauk, zwłaszcza przyrodniczych. W wieku 15 lat wyjechał za granicę, podczas podróży poznawał uczonych i instytucje naukowe. Działalność polityczną także rozpoczął wcześnie, mając 18 lat został krajczym litewskim. W wieku 22 lat ożenił się z kasztelanką biecką – Aleksandrą Bełhacką, z którą miał dwoje dzieci. Dwa lata później, po śmierci swojego ojca, powrócił na Litwę, objął ordynację klecką i osiadł w Czarnawczycach koło Brześcia Litewskiego. Wyłączył się z życia publicznego, rzadko wyjeżdżał ze swoich dóbr. Po śmierci żony ożenił się powtórnie z Martą Trembicką, córką podczaszego bełskiego, z którą miał

¹⁹ K. Bartoszewicz. *Radziwiłłowie*. Warszawa; Kraków, 1928. S. 87–88.

²⁰ Tenże. 28.

²¹ H. Dymnicka-Wołoszyńska. *Radziwiłł Marcin Mikołaj (1705–1782)*. PSB. T. XXX. Wrocław, 1987. S. 290–291.

rozpustą, lubieżnością), w *dzikich zamachach na życie ludzkie i w wierzeniach religijnych*²². Niewątpliwie było to w jakimś stopniu związane z przejściami z ciężkiego dzieciństwa na dworze ojca.

Stanisław Mackiewicz w *Domu Radziwiłłów* nazwał Marcina Mikołaja *zakałą rodu* i twierdzi, że ów czynił to wszystko, by *robić rodzinie jak największe przykrości*²³. Mimo że był chory umysłowo, proces o jego ubezwłasnowolnienie trwał bardzo długo. Sprawa oparła się o króla Augusta III, który wydał w 1748 roku nakaz przeprowadzenia ubezwłasnowolnienia. Dóbr przygodzickich w tej sytuacji, po śmierci matki w 1755 roku, nie mógł przejąć. Zajmował się nimi jeden z kuratorów – książę Hieronim, potem przejął je najstarszy syn Józef Mikołaj (1736–1813), którego ojciec bijąc w dzieciństwie doprowadził do kalectwa fizycznego – był garbaty. Z sześciorga dzieci, które Marcin Mikołaj miał z dwiema żonami, najmłodszy syn Jakub (1748–1808) odziedziczył obłąd po ojcu. Trzeci syn Marcina Mikołaja – Michał Hieronim (1744–1831), który był ojcem księcia Antoniego, zrobił wielką karierę i znacznie powiększył posiadane majątki. Dzięki poparciu Petersburga uzyskał dla Antoniego ordynację nieświeską i ołycką, a dla siebie klecką. Potem mamy potomków księcia Antoniego, wśród których bardzo kontrowersyjną postacią będzie ostatni właściciel ordynacji przygodzickiej, książę Michał (1870–1954). Mimo wszystko daleko jemu było do swojego praprapradziadka Marcina Mikołaja.

Różne przypadłości zdarzały się także Radziwiłłom z pozostałych linii. Wspomnianego wcześniej kuratora Hieronima z linii nieświeskiej za całkiem normalnego trudno uznać. Był on postrachem sąsiadów, napadał zbrojnie nawet swoich poddanych, a dwie żony uciekły od niego z powodu wybryków, jakich się dopuszczał. Także Karol Stanisław «Panie Kochanku» na swoim koncie grzechów miał niemało.

Jak zauważyli historycy, degradacja fizyczna i psychiczna tego rodu zaczęła ustępować pod koniec XVIII wieku. Nastąpiła poprawa diety i żywotności rodu. Na «usprawiedliwienie» przypadłości Radziwiłłów możemy dodać tylko tyle, że również w innych rodach arystokratycznych występowały podobne zjawiska. Sporo hulaków, dziwaków i również psychopatów znajdziemy też np. u Potockich, Lubomirskich czy Zamoyskich²⁴.

²² K. Bartoszewicz. *Radziwiłłowie*. S. 90.

²³ S. Mackiewicz. *Dom*. S. 133.

²⁴ S. Sobol. *Polskie rody arystokratyczne*. Poznań, 2001. S. 101.

Helena z Przeździeckich i Michał Hieronim Radziwiłłowie

Foto 4. *Księżę Michał Hieronim Radziwiłł*

Michał Hieronim Radziwiłł (1744–1831) urodził się w rodzinie Marcina Mikołaja i jego drugiej żony, Marty Trembickiej, gdy ojciec był już chory umysłowo. Pozostawał zaniedbany aż do ubezwłasnowolnienia ojca w 1748 roku, kiedy opiekę nad nim przejął Michał Kazimierz «Rybeńko». W 1757 roku ukończył szkołę we Lwowie, powrócił do Nieświeża, gdzie kontynuował naukę pod kierunkiem nauczycieli domowych. Wcześniej rozpoczął działalność polityczną. Była to działalność raczej niechlubna. W 1773 roku był marszałkiem sejmiku zatwierdzającego I rozbiór Polski. W 1775 roku otrzymał kasztelaninę wileńską, w 1789 został wojewodą wileńskim. Przy-

stąpił do konfederacji targowickiej i podpisał II rozbiór Polski. W 1771 roku ożenił się z Heleną Przeździecką. W 1780 otrzymał od swojego starszego przyrodniego brata Józefa Mikołaja dobra przygodzickie. Z charakteru miał być oschły, despotyczny i do tego jeszcze bardzo skąpy²⁵. Dobra przygodzickie były największymi na terenie powiatu kaliskiego i stanowiły tu jedyne latyfundium magnackie. Usprawniono w nich administrację, zagospodarowywano nieużytki, zorganizowano nowoczesną gospodarkę stawową i leśną oraz przemysł browarniczo-gorzelniany. W Ostrowie powstał poważny ośrodek sukienniczy, w 1789 roku miasto liczyło już 2223 mieszkańców. Dzięki oczyszczaniu chłopów, przyciąganiu rzemieślników, Michał Hieronim Radziwiłł spotęgował aktywność gospodarczą południowych krańców Wielkopolski. Cały majątek przynosił ponad 63 tysięcy złotych rocznie, w tym 16 tysięcy zł z gospodarki rybnej. Gospodarstwo rybne stało się największym w Rzeczypospolitej i przodującym w ówczesnej Europie. Dobra posiadały 118 stawów i sadzawek, w tym 18 stawów głównych, a obszar użytkowanej powierzchni stawowej wynosił około 700 ha. Doświadczenia tu zdobyte przenosił do innych swoich majątków, np. w dobrach nieborowskich w bardzo krótkim czasie zaprowadził wzorowe gospodarstwo karpiove. W 1781 roku założył w Wieruszowie fabrykę wyrobów żelaznych. Dążył do rozbudowania przemysłu żelaznego w oparciu o odkryte na terenie starostwa grabowskiego złoża rudy żelaznej. Wobec

²⁵ K. Lesińska. Radziwiłł Michał Hieronim (1744–1831). *PSB*. T. XXX. S. 306–309.

narastania patriotycznych i antyrosyjskich nastrojów przed Sejmem Wielkim, w czerwcu 1788 roku wyjechał z kraju i udał się w podróż po Anglii i Francji. Interesowały go tam szczególnie nowoczesne gospodarstwa rolne, manufaktury i fabryki. Po powrocie do kraju, w następnym roku, otrzymał urząd wojewody wileńskiego. W 1791 roku został kawalerem pruskiego Orderu Orła Czarnego, co świadczyło o jego dobrych stosunkach z dworem pruskim. Jako przeciwnik *Konstytucji 3 Maja*, przystąpił do konfederacji targowickiej, której został jednym z przywódców. 22 lipca 1793 roku podpisał traktat rozbiorowy w Grodnie. Po upadku Rzeczypospolitej nie odgrywał poważniejszej roli politycznej.

Foto 5. *Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa*

Helena Przeździecka urodziła się 6 stycznia 1753 roku jako jedna z trzech córek podkanclerzego litewskiego Antoniego Przeździeckiego i Katarzyny z Ogińskich. Jej ojciec swoją pozycję zawdzięczał nie tyle swoim przodkom, co wysługiwaniu się koteriom, które rządziły Rzeczpospolitą. Nie cieszył się najlepszą opinią, nie cofał się np. przed rabowaniem majątków przeciwnikom politycznym. Wcześniej straciła matkę, wychowywała się u swojej wujenki Aleksandry z Czartoryskich, hetmanowej litewskiej Ogińskiej w Siedlcach i na dworze w Białymstoku. Stąd wyniosła zamiłowanie do sztuki, tu miała ukształtować wrodzoną dużą inteligencję

i błyskotliwość. Biegle opanowała kilka języków: francuski, angielski, niemiecki i włoski. Gorzej było z językiem polskim, robiła np. straszne błędy gramatyczne i ortograficzne. Z domu rodzicielskiego z kolei wyniosła przekonanie, że pozycję i majątek zdobywa się za wszelką cenę. Z domu ojcowskiego wyniosła też dumę, egoizm i pragnienie zrobienia wielkiej kariery.

Natura nie poskąpiła jej też urody, należała do najpiękniejszych kobiet w Rzeczypospolitej, a niepospolitą urodę zachowała długo. Rysy miała klasyczne, twarz owalną, ozdobioną parą wielkich błękitnych oczu, kształty pełne, karnację blondynki. Swoją urodę umiejętnie eksponowała przez gustowny dobór sukien i biżuterii, posiadała m.in. największy w Polsce brylant. Poruszała się z gracją, a szczególnie efektownie wyglądała w tańcu. Do tego wszystkiego nie brakowało jej talentów aktorskich. Błyszczała nie

tylko w salonach i na balach, miała odegrać znaczną rolę w kulturze naszego Oświecenia. Te wszystkie cechy powodowały, że prowadziła styl życia charakterystyczny dla części arystokracji z czasów króla Poniatowskiego i początków XIX wieku. Zdystansowała wszystkie ówczesne arystokratki poza jedną – księżną Izabelą Czartoryską, z którą będzie cały czas rywalizować na każdym polu. Bez wątpienia była jedną z niewielu kobiet, które wywarły tak wielki wpływ na losy rodu Radziwiłłów²⁶.

3 kwietnia 1771 roku odbył się w Warszawie ślub Heleny Przeździeckiej z Michałem Hieronimem Radziwiłłem. Małżeństwo zostało ukartowane i zawarte z wyrachowania. Historycy mają wątpliwości, czy młody Michał Radziwiłł, skądinąd inteligentny, o ujmującej powierzchwni wzbudził prawdziwe uczucia pięknej podkanclerzanki. Między młodą parą, co prawda, krążyły listy i liściki pełne czułości, tęsknoty i pieśczętliwych wyznań, po ślubie jednak temperatura uczuć szybko opadła. Stanowili parę, która lojalnie ze sobą współdziałała, ale oboje szukali też wrażeń i przeżyć poza małżeństwem. Nawiasem mówiąc, taka była wtedy moda, więc nie różnili się zbytnio od pozostałej arystokracji. Zwłaszcza, że w znacznej mierze wymagały tego interesy rodzinno-polityczne. W Warszawie miała wielkie wpływy. Była wyrachowaną, ale i odważną. Odważyła się porzucić wszechwładnego ambasadora rosyjskiego Stackelberga dla ambasadora angielskiego. Znamca epoki Zbigniew Kuchowicz podkreśla, że wojewodzina nie angażowała się w te związki uczuciowo. Największy niesmak może budzić jej romans z ambasadorem rosyjskim Sieversem, który przybył do stolicy w celu przeprowadzenia II rozbioru, a miał trwać 8 lat. Miała niby być narzędziem króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w celu usidlenia ambasadora. Mimo, że ambasador był nią zachwycony, zabiegi niczego nie dały. Z królem Helenę Radziwiłłową mogła zresztą łączyć także nie sama tylko przyjaźń.

Dzieci urodziła ośmioro. Najstarszym synem był Ludwik Mikołaj (1773–1830), drugim Antoni Henryk (1775–1833)²⁷ związany w przyszłości z Antoninem, potem była córka Krystyna (1776–1796), następnym Karol, który zmarł jako niemowlę, kolejnym synem był przyszły dyktator powstania listopadowego – Michał Gedeon (1778–1850), po nim urodził się Andrzej Walenty (1780–1838) i jeszcze dwie córki: Aniela (1781–1808) wydana za

²⁶ Z. Kuchowicz. Wytworna kolekcjonerka – Helena Radziwiłłowa. w: *Wizerunki niepospolitych niewiast staropolskich XVI–XVIII wieku*. Łódź, 1974. S. 356 i n.; K. Bartoszewicz. Radziwiłłowie. S. 236–237. 240 i n.; E. Radziszewski. Helena z Przeździeckich Radziwiłłowa (1753–1821). *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 10–12; A. Ryszkiewicz. Radziwiłłowa z Przeździeckich Helena (1753–1821). *PSB*. T. XXX. S. 390–392.

²⁷ A. Galos. Radziwiłł Antoni Henryk (1775–1833). *PSB*. T. XXX. S. 156–158.

Konstantego Czartoryskiego i Róża Katarzyna (1788–1806). Szczyciła się nimi, przy ich pomocy chciała się utrzymać na szczytach ówczesnej hierarchii społecznej. Otrzymały staranne wykształcenie. Księżna miała jednak nieraz z nimi kłopoty i sporo musiała włożyć wysiłku, żeby wybić im z głowy niecne, jej zdaniem, zamiary. Wynikało to z tego, że ich ideały rozchodziły się z ideałami matki. Najstarsi synowie Ludwik i Antoni Henryk pragnęli zaciągnąć się pod sztandary Kościuszki. Nie dość tego, to jeszcze *warjacki* patriotyzm opętał córkę – Krystynę²⁸. Musiała to zwalczać, by nie utracić wpływów na obcych dworach i by nie zaszkodziło to sprawom majątkowym.

W Warszawie głośno mówiło się na salonach, że nie wszystkie dzieci pięknej Heleny są dziećmi jej męża. Ile było w tym złośliwości a ile prawdy, trudno dociec. Młodsza o rok siostra Antoniego Henryka, pełna uroku Krystyna, która zmarła w wieku 20 lat, uchodzić miała za córkę Stackelberga. Wspomniany znawca epoki, Zbigniew Kuchowicz, zauważa jednakże, że *W tych czasach obyczaje, przynajmniej pośród arystokracji i bogatego mieszczaństwa, były jednak tak swobodne, że byłoby wręcz nietaktem dochodzić rzeczywistego pochodzenia jej dzieci*²⁹. Urodzonego w 1786 roku syna nie uznał mąż. Miał to być Ludwik Kamiński – owoc romansu z Pacem – przyszły dzielny żołnierz napoleoński. Mówi się też o jeszcze innych historiach, ale według historyków można mieć do Heleny Radziwiłłowej większe pretensje.

Była typową kosmopolitką, powiazaną związkami rodzinnymi i interesami z arystokracją rosyjską i niemiecką. Związała się politycznie z dworem w Petersburgu, następnie w Berlinie, z powodu osobistego wyrachowania. Umacniała swoją pozycję żerując na słabości Rzeczypospolitej. Po upadku państwa szybko pośpieszyła do carycy, by złożyć jej hołd poddańczy. Za śmiertelny grzech historycy uważają jej wyjątkową obojętność na losy kraju. Z niechęcią patrzyła na wojska napoleońskie, które szły na Moskwę. Nie kryła się ze swoją sympatią dla kolejnych carów i wielkiego księcia Konstantego. Także Michał Hieronim w tym względzie nie różnił się od swojej żony. Był człowiekiem energicznym, doskonałym administratorem, czego dowiódł chociażby w dobrach przygodzickich i Ostrowie. Doskonale dawał sobie radę w czasie rozbiorów, ale dlatego, że tak samo wyobcował się ze społeczeństwa polskiego. Pozbawiony był wszelkich skrupułów, powiększając swój majątek żerował na losie swoich krewnych, jak również kraju. Piękna Helena dzielnie go w tym wspierała. Po

²⁸ K. Bartoszewicz. S. 249–250.

²⁹ Z. Kuchowicz. S. 370–71.

upadku państwa balansowali między Berlinem a Petersburgiem. Żona zawsze *potrafiła zdobyć przychyłność licznych, źle do jej męża nastawionych osób*³⁰. Te cechy pozwoliły na zgromadzenie olbrzymiego majątku. Stanowili wyjątkową parę.

W 1774 roku Radziwiłłowie nabyli Nieborów koło Łowicza, z którego postanowili uczynić rodową siedzibę i przenieść się tu z wielkiego drewnianego dworu w Czarnawczycach. Największym tytułem do sławy księżnej Heleny stał się ogród Arkadia położony obok Nieborowa w nabytej w 1776 roku wsi Łupia. Był on owocem oświeceniowego kultu natury, klasycystycznego umiławiania sztuki starożytnej i wczesnoromantycznego urzeczenia dawną przeszłością, tajemniczością i ruinami. Wznosząc Arkadię i ozdabiając Nieborów kierowała się snobizmem, ale liczyła się też z modą panującą na Zachodzie, którego nie знаła, bo tam nie podróżowała ograniczając swoje wojaże w tym kierunku tylko do Berlina. Dzieło powstawało przy długim jej uporze, co świadczyło o wielkiej pasji. Braku gustu też do dziś historycy sztuki zarzucić jej nie mogą. Sprowadzała cenne dzieła sztuki z zagranicy, ale była też mecenasem dla artystów rodzimych końca XVIII i początku XIX wieku. Arkadia i Nieborów różne przechodziły koleje losu, popadły w ruinę, zostały odnowione i dziś zalicza się je do zabytków najwyższej klasy «zerowej», posiadają rangę międzynarodową. Pałac, parki i znajdujące się w nich zabytki należą do najsłynniejszych polskich atrakcji turystycznych. Świątynia Diany i jeziora Arkadii wywierają duże wrażenie na turystach i gościach różnego typu imprez międzynarodowych. Jednak coś wielkiego i wspaniałego po wielce kontrowersyjnej arystokratce pozostało.

Luiza z Hohenzollernów i Antoni Henryk Radziwiłłowie

Fryderyka Dorota Luiza Filipina księżniczka Pruska urodziła się 24 maja 1770 roku w Berlinie w rodzinie księcia Augusta Ferdynanda Pruskiego i Anny Elżbiety Luizy córki margrabiego von Brandenburg-Schwedt³¹. Wielki wpływ na jej osobowość i zachowanie w dorosłym życiu miało środowisko, w którym upłynęło jej dzieciństwo. Dziadkiem Luizy był Fryderyk Wilhelma I, jego synem i następcą był Fryderyk II Hohenzollern, zwany Wielkim, który od 1740 do 1786 roku był królem pruskim. Był on dla Luizy stryjem. Miał liczne rodzeństwo, wszystkich dzieci było bowiem 14, ale dwaj starsi bracia zmarli w wieku niemowlęcym, wcześniej więc został kandydatem na następcę tronu. Jako król Fryderyk II Wielki uczynił państwo

³⁰ Z. Kuchowicz. S. 374 – cytata za: J. Łużyńska. Zmiany w położeniu ludności wiejskiej w dobrach Przygodzice na tle przemian społecznych w Polsce XVIII wieku, maszynopis pracy doktorskiej Uł.

³¹ E. Radziszewski. Luiza z Hohenzollernów Radziwiłłowa. *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 12–15.

pruskie poprzez reformy i podboje jednym z głównych mocarstw europejskich. W wojnach z Austrią zdobył Śląsk, był inicjatorem I rozbioru Polski, zagarnął podczas niego Prusy Królewskie (bez Gdańska i Torunia) oraz część Wielkopolski (do Noteci).

Ojciec księżniczki Luizy był ostatnim z rodzeństwa i aż o 18 lat

Foto 6. Luiza z Hohenzollernów
Radziwiłłowa

młodszym od swojego najstarszego brata, który został królem. Fryderyk II Wielki, mimo że się ożenił, dzieci nie miał, komplikowała się więc sprawa następstwa na tronie pruskim. Pretendentem mógł być któryś z młodszych braci, sytuacja była niejasna. Wybór w końcu padł na najstarszego syna zmarłego długo przed królem Augusta Wilhelma (w 1758 r.) – Fryderyka Wilhelma. Ojciec Luizy był starszy o kilkanaście lat od przyszłego króla i jego linia stawała się boczną i coraz bardziej oddalała od królewskiej. Ożenił się on w 1755 roku z córką margrabiego von Brandenburg-Schwedt. Małżeństwo to oceniać można różnie. Z siedmiorga dzieci Luiza szybko stała się najstarszą, ponieważ siostra Fryderyka i brat Fryderyk Henryk wcześniej zmarli. Gdy

ona się rodziła, matka oczekiwała drugiego syna. Została jedyną córką w rodzinie, ale więzi emocjonalne z matką były delikatnie mówiąc chłodne. Jak wspominała księżna Luiza: *Pozostało mi tylko smutne wrażenie, że matka mnie nie kochała, bo zawsze odbierałam od niej tylko nagany. I to sprawiło, że wobec niej czułam się mniej śmiała, a nawet odczuwałam obawę. Bracia moi także mamy się bali. Dla nas była często niesprawiedliwą, a dla Augusta zbyt pobłażliwą. A co najsmutniejsze było dla mnie, że znosić nie mogła, żeby mnie ktoś lubił. Zwłaszcza wyróżnianie mnie przez ojca drażniło ją najbardziej*³². Matka córki raczej nie kochała, ojciec z kolei nie umiał dzieci wychować. Mimo, że wychowywana była w tak niekorzystnych warunkach okazała się istotą bardzo subtelną i wrażliwą, co zgodnie potwierdzają historycy i współcześni księżnej świadkowie.

³² Pamiętniki ks. Radziwiłłowej Ludwiki ks. Pruskiej. Czterdzieści pięć lat mojego życia (1770 do 1815). W przekładzie K. Białeckiej. Warszawa, 1912. S. 40.

Król Fryderyk II Wielki miał słabość do swojej bratanicy, bardzo ją lubił. Chciał ją wydać w wieku 15 lat za męża. Było to raczej żartobliwe i dobrotliwe potraktowanie bratanicy, ale sam kontekst wiele mówi o etykiecie dworskiej i stosunkach panujących w rodzinie królewskiej. *A ty, mała, kiedy wyjdiesz za męża?* zapytał pewnego razu król, zakłopotana Luiza odpowiedziała *Kiedy Wasza Królewska Mość rozkaże*. – *Król się uśmiechnął a ja byłam dumna, że mi się tak udało*. Niewiele później powrócił jednak do tematu ... *przystąpił do mnie i powiedział, że jeżeli będę grzeczna, to mi da bardzo mądrego męża*³³. Szybko się okazało, że Luiza jest szykowana na małżonkę dla księcia Maksa Badeńskiego, przyszłego następcę elektora bawarskiego. Kandydat na męża chciał nawet, z racji młodego wieku kandydatki, poczekać do następnego roku, ale Luiza miałaby wtedy dopiero 16 lat. Projektowane przez króla małżeństwo nie doszło do skutku, do akcji wkroczył bowiem ojciec, który stanowczo postawił warunek, że zgadza się, ale dopiero po ukończeniu przez córkę 18 lat. O wszystkim Luiza dowiadywała się nie od rodziców a od osób drugich. Pan młody dłużej czekać nie chciał i wkrótce ożenił się z księżniczką von Hessen-Darmstadt.

W 1786 roku zmarł król Fryderyk II Wielki, trzy lata później wybuchła rewolucja we Francji, Europa pogrążyła się w wojnach, Prusy nie pozostały z boku. Luiza obserwowała wydarzenia wojenne, w których uczestniczyli dwaj jej bracia. Tak upłynęło kilka lat. W tym czasie nastąpił II i III rozbiór Rzeczypospolitej, zniknęła ona z mapy Europy. W kwietniu 1795 roku do Berlina przyjechali Helena i Michał Hieronim Radziwiłłowie z synem Antonim i córką Krystyną³⁴. W pamiętnikach Luiza tak opisywała swoje pierwsze wrażenia: *Stary książe wojewoda wcale mnie nie zachwycił, ale księżną wojewodziną byłam po prostu oczarowana*³⁵. Radziwiłłom, zwłaszcza księżnej, przyświecał konkretny cel. Do przyjazdu namówił ich wcześniej książę Henryk Hohenzollern, stryj Luizy. Helena Radziwiłłowa była dobrą dyplomatką i skutecznie pilnowała interesów rodziny w chwili upadku Rzeczypospolitej na dworze w Petersburgu i Berlinie. W tragicznym dla państwa okresie Michał Hieronim i Helena myśleli tylko o sobie i swoich dzieciach. Przyjazdowi do Berlina przyświecały konkretne cele, które przed sobą postawiła ambitna księżna Radziwiłłowa. Wcześniej zaplanowała wydanie córki za pruskiego kronprinca³⁶ księcia Ludwika, co było też na rękę pruskiej rodzinie królewskiej mającej w związku z rozbiorem Polski³⁷

³³ Tamże. S. 23–24.

³⁴ E. Radziszewski. Ślub księcia Antoniego Radziwiłła. *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 15–18.

³⁵ Pamiętniki ks. Radziwiłłowej Ludwiki. S. 94.

³⁶ Następcę tronu.

³⁷ W rękach pruskich znalazła się Warszawa.

swoje plany co do ułożenia stosunków z nowymi poddanymi. Krystyna tymczasem, patriotka wbrew matce, na kawalera spojrzeć nawet nie chciała, choć jemu się podobała. Plany te więc spełzły na niczym. Księżniczka Krystyna zakochała się i to z wzajemnością w pośle hiszpańskim przy dworze saskim. Ojciec jednak wspólnie z matką, jak to określił Kazimierz Bartoszewicz, *despotycznie podeptał uczucia córki*³⁸. Zawód spotkał także księżną ze strony najstarszego syna Ludwika, któremu też nie w głowie byli Hohenzollernowie i jakby na złość zakochał się w Czartoryskiej. Rysowała się teraz jednak inna, także ciekawa perspektywa. Otóż Bartoszewicz stwierdza stanowczo, że *Księżciu Antoniemu kazano zakochać się i usłuchać rozkazu, co tem łatwiej mu przyszło, że księżniczka Ludwika była miłą i przystojną, a przytem podobał się jej książę Antoni i sama zapragnęła z wyżyn tronu zejść do jego chatki. Szło tylko o to, żeby rodzice panny, wraz z dworem pruskim, nie położyli swego veto*³⁹.

Książę, mimo że był młodszy o pięć lat, spodobał się Luizie i ponoć od razu była to wzajemna miłość. W swoich *Pamiętnikach* tak go po latach księżna Luiza wspominała: *Książę Antoni, zupełnie młody człowiek nosił się w mundurze maltańskim. Był bardzo przystojny, miał regularne rysy twarzy, na której malowały się dobroć i słodycz. Kształty ciała i postawa znamionowała dobre pochodzenie*⁴⁰. Sprawa nie była jednak prosta, gdyż przeciw ewentualnemu małżeństwu przemawiały względy polityczne i inne. Na dworze berlińskim zdania osób wpływowych były mocno podzielone. Niektórzy ów związek uważali za mezalians, gdyż kandydat na męża Luizy, mimo że ze znamienitego pochodził rodu, to jednak nie z rodu panującego. Przeciwno związkowi wystąpiła zdecydowanie sama matka pani młodej, która tylko monarchę chciała mieć za zięcia. Monarcha mógł być biedniejszy od Radziwiłłów, pochodzić z jednego z licznych państw lub państewek niemieckich, ale mimo wszystko należeć do rodów panujących Europy. Zanim doszło do postawienia sprawy ożenku księcia Antoniego przed matką Luizy, księżna Helena Radziwiłłowa musiała przygotować odpowiedni grunt wobec jej zdecydowanej niechęci. Najpierw o swoich zamiarach wspomniała samej Luizie. Cały czas zabiegała też o przychyłność księcia Henryka, u którego Radziwiłłowie długo gościli. Następnie, w dniu imienin, Luiza otrzymała w prezencie rysunek od Antoniego a od jego matki kosztowny naszyjnik. Trzy dni później «Antolek», jak go nazywała matka, oświadczył się Luizie. W tym czasie zachorował jednak ojciec panny młodej, bardziej od matki przychylny córce. W związku z tym matka pana młodego mocno

³⁸ K. Bartoszewicz. S. 251.

³⁹ Tenże. S. 252.

⁴⁰ Pamiętniki ks. Radziwiłłowej Ludwiki. S. 92.

pilnowała księcia Henryka, który zobowiązał się przekonać ojca, m.in. argumentem, że Luiza nigdy Berlina nie opuści. Ojciec dał się przekonać. Została jeszcze matka. Ta wpadła w straszny gniew, gdy dowiedziała się, co się święci. Przed wojewodziną udawała, że nic nie wie o jej projekcie, ze swoją córką unikała rozmów. Książę Henryk niemało musiał się natrudzić, zanim ja udobruchał.

Foto 7. Książę Antoni Henryk Radziwiłł

W końcu król pruski zgodę na małżeństwo wyraził, ale upokorzył Radziwiłłów przysyłając pismo, w którym ich informował: *Ponieważ księżę Radziwiłł nie należy do panującej rodziny, przeto ani zaręczyny, ani jego ślub nie mogą się odbyć według dworskiej etykiety*⁴¹. Wywiązała się korespondencja z królem. Obie rodziny mocno ją przeżywały, król tymczasem całą winę za niemożność zastosowania owej etykiety zwał na swoich ministrów. W tej sytuacji król, by choć trochę wynagrodzić upokorzenie, jakiego państwo młodzi doznali, nadał księciu Antoniemu order Czerwonego Orła i prawo wolnego wstępu wszędzie, jak książętom krwi królewskiej. Zażądał także, żeby i zaręczyny i ślub odbyły się u niego, czyli na zamku. Matka Luizy uniosła się honorem i zaręczyny odbyły się nie u króla, lecz w pałacu rodziców Luizy. Gdy wiadomość o zaręczynach dotarła do Petersburga, caryca Katarzyna II wpadła w gniew, że stało się to bez jej przyzwolenia. Do stolicy Rosji, by udobruchać carycę, udali się zatem rodzice pana młodego i on sam. Gdy na miejscu już sytuację załagodzili, okazało się, że pod ich nieobecność mnożyły się intrygi przeciw Radziwiłłom w Berlinie, głównie w kwestiach finansowych związanych z małżeństwem. W końcu stycznia 1796 roku książę Michał Hieronim przybył do Berlina, by tu z kolei pilnować sprawy małżeństwa.

Jeszcze dwa miesiące trwało dogadywanie i spisywanie kontraktów majątkowych przez obie strony. Rodzice księcia Antoniego zakupili od Schulenburgów w Berlinie pałac na siedzibę młodego małżeństwa. Znajdował się on w centrum pruskiej stolicy przy Wilhelmstrasse 77, na wprost pałacu rodziców Luizy i w tym czasie był jedną z najpiękniejszych budowli w stolicy.

⁴¹ Tamże. S. 99.

Ślub odbył się rankiem 17 marca 1796 roku. Udzielił go ksiądz kanonik Franciszek Malczewski z Poznania, wieczorem pobłogosławił związek pastor Conrad. Obecni przy tym byli tylko rodzice i bracia panny młodej, ojciec pana młodego i dwaj świadkowie – ministrowie królewscy. Klejnoty koronne przysłane na uroczystość przez króla pruskiego matka pani młodej kazała odesłać. Helena Radziwiłłowa przebywała w tym czasie w Petersburgu, gdzie pilnowała interesów rodzinnych. Michał Hieronim przekazał żeniącemu się synowi dobra przygodzickie. Ponadto na utrzymanie podarowanego pałacu w Berlinie Antoni miał otrzymywać miesięcznie trzy tysiące talarów, dopóki dóbr nie przejmie. Król pruski w dniu ślubu Antoniego z Luizą uwolnił ze śląskich fortec wziętych do niewoli po upadku powstania kościuszkowskiego jeńców, w tym m.in. generałów Antoniego Madalińskiego i Antoniego Giełguda.

Małżeństwo, jak miała pokazać przyszłość, było bardzo udane. Rok później, 19 marca, urodził się pierwszy syn – Wilhelm. Jego ojcem chrzestnym został król pruski Fryderyk Wilhelm II, który był już słabego zdrowia, kilka miesięcy później zmarł. W rodzinie Radziwiłłów Księżna Luiza została przyjęta bardzo dobrze. W towarzystwie męża odwiedziła teściów w Nieborowie. W drodze powrotnej miała okazję odwiedzić Przygodzice. *W Przygodzicach zatrzymaliśmy się tylko na dwadzieścia cztery godziny, bo wioska ta, jakkolwiek bardzo intratna, dająca duży dochód ze stawów i lasów, nie posiadała ani pałacu, ani nawet domu, w którym można było mieszkać*⁴². Na początku sierpnia 1798 roku na świat przyszedł drugi syn – Ferdynand. Do chrztu podawał go już kolejny król pruski – Fryderyk Wilhelm III. Stosunki Luizy i Antoniego Radziwiłłów z rodziną królewską układały się dobrze. W następnym roku urodziła się córka Luiza, którą na życzenie królowej przezwano Loulu. Radziwiłłowie udawali się w tym okresie do uzdrowiska w Karlsbadzie i mieli okazję zetknąć się w pobliskim Toeplitz z rodziną Clarych, z którą w przyszłości mieli wejść w związki małżeńskie dwaj ich synowie. W grudniu 1802 roku urodziła się córka Helena, która zmarła w następnym roku. 28 października 1803 roku urodziła się Eliza. Prusy ponosiły klęskę po klęsce. Rodzina królewska zmuszona była opuścić Berlin i uciekać jak najdalej na wschód, do Szczecina, Gdańska i jeszcze dalej. Również księżna Luiza z dziećmi podążyła w tym kierunku, dotarła aż do Królewca, by stamtąd uciekać jeszcze do Memla⁴³. Księżę Antoni Radziwiłł uczestniczył tymczasem w wojnie pełniąc różne misje dyplomatyczne. Podczas tej tułaczki najstarszy syn Wilhelm tak się

⁴² Tamże. S. 118.

⁴³ Dzisiejsza Kłajpeda na Litwie.

rozchorował w Królewcu, że ledwie z życiem z choroby wyszedł. W Kłajpedzie jeszcze większe nieszczęście spadło na rodzinę Radziwiłłów, ... *w moim pokoju imbryk, stojący na stoliku od herbaty, przewrócił się i gotująca woda wylała się na moją biedną Loulu, która upadła na ziemię nieprzytomna. Był to początek długich cierpień tego anielskiego dziecka!*⁴⁴. Po kilku miesiącach córka zmarła. W styczniu 1809 roku na świat przyszedł syn Bogusław. Po powrocie do Berlina sytuacja polityczna dalej nie była ustabilizowana, końca wojen nie było widać. Na świat przyszedł jeszcze w 1811 roku syn Władysław i w 1813 roku córka Wanda. Najstarsi synowie Luizy i Antoniego Radziwiłłów tymczasem sposobili się do wojska. Udało się to 16-letniemu Wilhelmowi, na co król zezwolił. Młodszy o rok Ferdynand nie uzyskał jeszcze na to zgody. W końcu nadszedł kres wojen, na mapie Europy zaszły istotne zmiany, zwłaszcza dotyczące ziem polskich.

Foto 8. Książę namiestnik Antoni Radziwiłł

Książę Antoni związany z dworem pruskim został namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Rodzina Radziwiłłów będzie się teraz przemieszczać pomiędzy Berlinem, Poznaniem, Ciszycą i Antoninem. Los dalej jej nie oszczędzał; w 1827 roku zmarł w wieku 29 lat syn Ferdynand, cztery lata później dwudziestoletni Władysław, po następnych trzech latach Eliza. Z ośmiorga dzieci księżna Luiza Radziwiłłowa musiała przeżyć śmierć pięciorga i jeszcze męża. Zmarła 7 grudnia

1836 roku. Ze swoimi dziećmi i mężem spoczęła w kaplicy w Antoninie 29 sierpnia 1838 roku, kiedy to odbył się pogrzeb siedmiu osób z rodziny książąt Radziwiłłów.

Historia romantycznej miłości Elizy Radziwiłłówny

Urodziła się 28 października 1803 roku prawdopodobnie w Berlinie, w rodzinie Antoniego Henryka i Luizy z Hohenzollernów jako piątą z ośmiorga dzieci⁴⁵. Tylko dwoje z nich, Wilhelm i Bogusław, dożyło sędziwego wieku. W tym samym roku, w którym się urodziła, zmarła jako niemowlę jej o rok starsza siostra Fryderyka Helena. Gdy miała pięć lat, zmarła wskutek nieszczęśliwego wypadku ośmioletnia siostra Luiza. W 1827 roku zmarł 29-letni brat Ferdynand, a w 1831 chory na nieuleczalną wówczas gruźlicę

⁴⁴ Pamiętniki ks. Radziwiłłowej Ludwiki. S. 218.

⁴⁵ Szarota T. Radziwiłłówna Eliza (1803–1834). *PSB*. T. XXX. S. 420–421.

20-letni Władysław. Otrzymała staranne wykształcenie domowe. Po ojcu i babce, Helenie z Przeździeckich, odziedziczyła talenty artystyczne. Kochała muzykę, pięknie śpiewała, deklamowała wiersze, również rysowała. Tajniki malarstwa zgłębiała u znanego artysty Ludwika Fuhrmanna. Podczas pobytu Radziwiłłów w Poznaniu, sama z własnej woli przychodziła na lekcje udzielane dla swoich braci, Bogusława i Władysława, przez nauczyciela gimnazjalnego Jana Mottego, by doskonalić się z ortografii francuskiej. Do historii przeszła jako tragiczna postać z wielkiej miłości przyszłego cesarza niemieckiego Wilhelma I. Oboje byli niedalekimi kuzynami, znali się od dzieciństwa, m.in. w 1815 roku tańczyli razem na balu dworskim. Ich romantyczna miłość datuje się od 1817 roku, kiedy Eliza miała lat 14 a Wilhelm liczył sobie 20. Do 1826 roku ich związek uczuciowy przechodził okresy wzlotów, nadziei i zwątpienia. Młodociane uczucia Wilhelma i Elizy budziły sympatie rodzinne, wszyscy początkowo chcieli tego małżeństwa. W 1821 roku oboje wystąpili w przedstawieniu dworskim żywych obrazów według sztuki Tomasza Moore «Raj i Peri». Osiemnastoletnia wówczas Eliza, grająca tytułową rolę, została uznana za jedną z najpiękniejszych dam dworu pruskiego.

Foto 9. Księżniczka Eliza
Radziwiłłówna

Wilhelm, właściwie Fryderyk Ludwik, był drugim z kolei synem króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma III. Następcą tronu, «kronprinzem», zgodnie z ówczesnym prawem, był starszy syn Fryderyk Wilhelm (IV). Siostra obydwu, młodsza o rok od Wilhelma, Charlotta w 1817 roku wyszła za mąż za Mikołaja Romanowa, brata cara Aleksandra I i przyjęła imię Aleksandry Fiodorowny. W 1825 roku carewicz został kolejnym carem rosyjskim jako Mikołaj I a siostra Wilhelma carycą. Starszy brat Mikołaja, książę Konstanty, wódz naczelny wojska polskiego w Królestwie Polskim, ożeniony z Joanną Grudzińską, musiał zrezygnować z tronu rosyjskiego na rzecz

młodsze go brata właśnie z powodu małżeństwa z Polką nie pochodzącą z odpowiedniego, jak na żonę cara, rodu. Fryderyk Wilhelm ożenił się w 1823 roku z księżniczką bawarską, Elżbietą. Małżeństwo pruskiego następcy było jednak bezdzietne. Wszystko wskazywało więc na to, że na Wilhelma spadnie obowiązek zachowania ciągłości dynastii Hohenzollernów i w tej

sytuacji jego małżeństwo stawało się sprawą pierwszorzędnej wagi państwowej. Problem tkwił w tym, że Wilhelm nie chciał zrezygnować z prawa do tronu pruskiego, co również było po myśli ojca, który w nim upatrywał swojego następcę.

Foto 10. *Księżę Wilhelm Hohenzollern* Fryderyk Wilhelm III nie był przeciwny małżeństwu syna z Elizą, należało jednak rozwiązać problem tzw. równorzędnosci urodzenia. Tkwił on w tym, że Radziwiłłówna nie pochodziła z domu panującego. Jej rodzina należała co prawda do starych rodów arystokratycznych, spokrewnionych z wieloma dynastiami europejskimi, ponadto była bogatsza od niejednej z nich, zwłaszcza od książąt niemieckich, ale to nie wystarczało, w świetle prawa pruskiego, do zawarcia związku. W XVII wieku córka Bogusława Radziwiłła, negatywnego bohatera «potopu» szwedzkiego, Ludwika Karolina, wyszła za mąż za brata elektora brandenburskiego Ludwika Hohenzollerna, istniał więc w stosunkach obu rodów odpowiedni precedens. Zamówione przez króla ekspertyzy wypadły pozytywnie, ale król spotkał się ze sprzeciwem niechętnych księciu Antoniemu Radziwiłłowi członków rządu pruskiego oraz oporem dworów w Petersburgu i Weimarze, które kierowały się swoimi planami dynastycznymi. W 1824 roku pruski monarcha nie rezygnując jeszcze ze swoich planów, zwrócił się do cara Aleksandra I z prośbą o zaadoptowanie przez niego Elizy. Ten jednakże odmówił jej spełnienia, obawiając się precedensu, z powodu wcześniej wspomnianego już związku swojego brata Konstantego z Joanną Grudzińską. Był to okres, gdy Prusy nie chciały zadrażniać swoich stosunków z Rosją. Jeszcze w następnym roku król pruski próbował podobnego rozwiązania z wujem Radziwiłłówny, księciem Augustem. Komisja powołana w tym celu doszła jednak do wniosku, że nie doprowadzi to do «zmiany krwi». Przeciągający się stan kawalerski Wilhelma wykorzystany został przez jego młodszego brata Karola, w którego kontrakcie ślubnym z księżniczką saksońsko-weimarską Marią, zagwarantowano pierwszeństwo do tronu jego dzieciom, w przypadku dojścia do skutku związku Elizy i Wilhelma.

22 czerwca 1826 roku król Fryderyk Wilhelm III wezwał do siebie Wilhelma i zażądał od niego rezygnacji z planów zawarcia związku

małżeńskiego z Elizą Radziwiłłówną. Ten podporządkował się woli ojca i w oficjalnie wystosowanym do niego liście, zrezygnował z takiego zamiaru. Zwyciężyła polityka dynastyczna i racja stanu państwa pruskiego. Wilhelm, zakochany w Elizie, nie myślał jednak żenić się z kimś innym i trwał dalej w stanie kawalerskim. Radziwiłłom umknęła okazja zdecydowanego umocnienia swojej pozycji w Prusach, stosunki księcia Antoniego z dworem pruskim ochłodziły jeszcze bardziej. Do 1830 roku cała rodzina nie bywała w stolicy, mieszkała w Poznaniu, latem i jesienią w Ciszycy – swojej rezydencji położonej na Dolnym Śląsku. Powracając do Poznania zatrzymywała się w Antoninie. Pod koniec lipca 1826 roku Radziwiłłowie przybyli tu po raz pierwszy na dłuższy okres i przebywali aż do połowy grudnia. Pałac nie był jeszcze przystosowany do pełnienia roli rezydencji rodzinnej, jak ten w Ciszycy, ale po tym co się stało, było tu spokojniej. Księżniczka po przyjeździe do Antonia przez dłuższy okres była pogrążona w głębokiej depresji psychicznej. Dopiero we wrześniu doszła do siebie. W następnym roku Radziwiłłowie spędzili tu dwa letnie miesiące, powrócili jeszcze jesienią i przebywali aż do kwietnia 1828 roku.

Przeżycia związane z tymi wydarzeniami doprowadziły Elizę do bliższego zainteresowania się sprawami i kulturą polską, stąd zapoznanie się m.in. z twórczością Adama Mickiewicza i Fryderyka Chopina. Jej zainteresowania artystyczne były dość rozległe. W Poznaniu w siedzibie namiestnikowskiej ojca, mieszczącej się w budynku dawnego kolegium jezuickiego, założyła prawdziwe atelier malarskie. Zimą, podczas karnawałów, na dworze księcia Antoniego odbywały się bale kostiumowe, na których przedstawiano żywe obrazy z historii Polski. Eliza pomagała ojcu w wyszukiwaniu na dawnych obrazach i rycinach wzorów do przedstawień. Pozostał po niej dość oryginalny sztambuch, a właściwie szkicownik, znajdujący się obecnie w Warszawie w Towarzystwie im. Fryderyka Chopina, zawierający kilkadziesiąt rysunków wykonanych w latach 1826-1831. Wśród nich znajduje się jeden portret Niccolo Paganiniego i dwa Chopina. Podczas pobytu w Antoninie uczył ją muzyki Franciszek Klinghor nauczyciel muzyki w domu Radziwiłłów. Brała wtedy również udział w rodzinnym muzykowaniu, do którego dołączali zapraszani przez księcia Antoniego goście, wśród nich w 1829 roku Chopin.

W 1831 roku rodzina Radziwiłłów przebywała w Berlinie, w obawie przed epidemią cholery wyjechała jednak ze stolicy do Ciszycy. Podczas pobytu w tej miejscowości o względy Elizy zaczął się ubiegać ekscentryczny książę Fryderyk Schwarzenberg, syn austriackiego feldmarszałka. Szybko jednak ze starań zrezygnował. Eliza w tym czasie była już poważnie chora. Współcześni jej pamiętnikarze podkreślali urodę i wdzięk Elizy

Radziwiłłówny, nazywali ją «białą różą» i «aniołem». Chora na gruźlicę, którą zaraziła się prawdopodobnie od brata Władysława, była u kresu swojego krótkiego życia świadkiem ważnych wydarzeń rodzinnych. Gdy powoli żegnała świat, jej rodzeństwo rozpoczynało nowe życie. W 1832 roku ożenił się po raz drugi brat Wilhelm, następnie Bogusław, za mąż wyszła także siostra Wanda. W 1833 odszedł ojciec. Skoligacona z Radziwiłłami Gabriela Puzynina w swoich wspomnieniach tak opisywała to ostatnie wydarzenie: *Księżna Ludwika była męczennicą, bo swą boleść ze straty ukochanego i młodszego od niej męża musiała pokrywać uśmiechem i szatami jasnymi, idąc do córki, ta zaś czując woń kadzidła, pytała zdziwiona wracających z pogrzebu: Co za zapach śmierci mi przynosicie?*⁴⁶. W innym miejscu XIX-wieczna pamiętnikarka, zanotowała: *Profil najstarszej ich córki Elizy zapowiadał niepospolitą piękność, lecz młodość tej księżniczki, na samym rozkwicie zwarzona, miała się zakończyć w lat kilka suchotami ... Smutna jej historia może służyć za treść do powieści*⁴⁷. Eliza Radziwiłłówna zmarła 27 września 1834 roku we Freienwalde pod Berlinem, w 1838 roku spoczęła w podziemiach rodzinnego mauzoleum w Antoninie.

Z Wilhelmem ostatni raz spotkała się w 1829 roku, w którym to ożenił się z młodszą od siebie o 14 lat księżniczką Augustą von Sachsen-Weimar. Doczekał się z nią syna Fryderyka Wilhelma, przyszłego następcę tronu, i córki Ludwiki. W 1858 roku, z powodu choroby umysłowej starszego brata został regentem pruskim, a po jego śmierci wstąpił w 1861 roku na tron. Po zjednoczeniu Niemiec został w 1871 roku cesarzem niemieckim. Na cesarskim biurku zawsze znajdował się portret Elizy. Jej bratanek, Antoniego Wilhelma, uczynił swoim adiutantem, opiekował się również pozostałymi kuzynami Radziwiłłami. Swoją nieszczęśliwą, młodzieńczą miłość wspominał jeszcze kilka lat przed śmiercią. Zmarł 9 marca 1888 roku w Berlinie.

Historia wielkiej, romantycznej, miłości Wilhelma i Elizy została uwieczniona w XIX i XX-wiecznej literaturze niemieckiej, napisano o niej wiele książek. W Polsce wydano tylko dwie, jedną sto lat temu i drugą w 1914 roku. Niezwykła historia stała się tematem nakręconego w Niemczech w 1938 roku filmu, którego wyświetlanie zostało zakazane po napaści na Polskę w roku 1939. Po wojnie wyświetlano go ponownie w Niemczech Zachodnich w 1950 roku⁴⁸. W Polsce do dziś film pozostał nieznany, choć 12 września 2007 roku został wyświetlony w Ostrowie Wlkp.

⁴⁶ Pamiętnik Gabrijeli z Güntherów Puzyniny. W Wilnie i dworach litewskich 1815–1843. Kraków, 1990. S. 172.

⁴⁷ Tamże. S. 66.

⁴⁸ E. Radziszewski. Historia romantycznej miłości Elizy Radziwiłłówny. w: *Radziwiłłowie na Przygodzicach*. S. 18–24; Więcej: T. Wodzicka z Potockich. Eliza Radziwiłłówna i Wilhelm I. Kraków,

Radziwiłłowie i Czartoryscy

Radziwiłłowie zawierali związki małżeńskie z różnymi rodami arystokratycznymi z Rzeczypospolitej, ale także spoza niej. W przypadku Radziwiłłów «antonińskich» szczególnie interesujące były ich związki z Czartoryskimi. Ród ten, w przeciwieństwie do Radziwiłłów, wywodzi się z dynastii panującej i od samego początku używał tytułu książęcego, którego Radziwiłłowie «dorobili» się dopiero w XVI w. Czartoryscy używający herbu Pogoń Litewska wywodzą się od Konstantego Olgierdowicza - brata Władysława Jagiełły. Dopiero w XVI wieku przeszli z prawosławia na katolicyzm, do większego znaczenia, m.in. poprzez małżeństwa z innymi rodami, jedna z gałęzi doszła dopiero w XVIII w.

Do pierwszego związku małżeńskiego Radziwiłłów z Czartoryskimi doszło przypadkowo. Rodzice księcia Antoniego, Michał Hieronim i Helena z Przeździeckich, mieli bardzo ambitne plany co do małżeństw swoich dzieci. Nie wszystkie dzieci dały sobą pokierować tak, jak księżę Antoni. Kolejny problem w planach małżeńskich powstał z córką Anielą (1781–1808). Gdy miała lat 17 poznała, podczas pobytu u wód na Dolnym Śląsku, młodego księcia Leopolda Henryka Clary et Aldringen. Radziwiłłowie przebywali w Cieplicach a rodzina kawalera miała w pobliżu swoje dobra. Młodzi przypadli sobie do serca, zakochali się i szybko zaręczyli. Helena Radziwiłłowa była z tego stanu rzeczy zadowolona, związek z kolejną niemiecką rodziną arystokratyczną satysfakcjonował ją. Do akcji wkroczył jednak ojciec narzeczonej księżę Michał Hieronim, który nie był zadowolony z tego stanu rzeczy. Był znany z wielkiego skąpstwa i być może to było powodem jego zachowania. Oświadczył ojcu pana młodego, że Anieli otrzyma niewielki posag. Okazało się, że ojciec pana młodego tak polubił uroczą pannę, że nie miało to dla niego większego znaczenia. W tej sytuacji Michał Hieronim Radziwiłł zaczął grać na czas i w końcu posunął się do wielkiego afrontu wobec Clarych – cofnął obietnicę przyrzeczonego wcześniej posagu i zaoferował tylko niewielką wyprawę zasłaniając się ruiną majątku i narzekając na ciężkie czasy, gdy tymczasem uchodził za jednego z najbogatszych magnatów polskich. Ojciec pana młodego nie miał innego wyjścia, jak polecić synowi zwrócenie pannie młodej danego słowa⁴⁹. To zerwanie Anieli mocno przeżywała, toteż matka woziła ją ze sobą po

1896; A. Czartkowski. Biedna Eliza. w: *Obląkanie serdeczne. Kilka historyj miłosnych z przeszłości wydobytych* (S. 178–256). Lwów, 1927; D. Wawrzykowska-Wierciochowa. Prawdziwie romantyczna, nieszczęśliwa miłość Elizy Radziwiłłówny i następcy tronu ks. Wilhelma Hohenzollerna. w: *Kochanki pierwszych dni. Opowieści o dziejach nieszczęśliwych miłości sławnych ludzi*. Warszawa, 1988.

⁴⁹ B. Wernichowska. Para z «Krainy Szczęścia». Konstanty Adam Czartoryski i Anieli Maria Radziwiłłówna. w: *Historie z obrączką czyli pamiętne śluby*. Warszawa, 1990. S. 35–37.

rezydencjach magnackich, by nie miała zbyt dużo czasu na rozmyślania. Podczas tych podróży doszło do zbliżenia z rodziną Adama Kazimierza i Izabelli Czartoryskich. Ci zaś do spraw majątkowych nie przywiązywali aż tak wielkiej wagi jak skąpy Michał Hieronim a koligacja z Radziwiłłami odpowiadała ich ambicjom. Szybko wyrazili więc zgodę na zaręczyny Anieli ze swoim młodszym synem Konstantym Adamem.

16 lipca 1802 roku w Nieborowie odbył się ślub 21-letniej Anieli Radziwiłłówny z 29-letnim Konstantym Adamem Czartoryskim. O weselu można powiedzieć, że należało do jednego z najświetniejszych w owych czasach, trwało tydzień z balami, żywymi teatrami itp. Kunszt artystyczny księżnej Heleny został wykorzystany do końca, miała ona wyjątkową okazję do pokazania swoich ambicji i talentów artystycznych. Państwo młodzi zamieszkali w Międzyrzeczu (ordynacja międzyrzecka). Szczęście opuściło jednak ich bardzo szybko. Po urodzeniu córki Eudoksji, która szybko zmarła, Aniela zaczęła chorować. Na świat przyszedł następnie, 24 czerwca 1804 r. w Warszawie, Adam Konstanty, ale Aniela była coraz słabsza, chorowała na nieuleczalną wówczas gruźlicę. Nie pomógł jej pobyt na południu Francji. Zmarła 16 września 1808 roku w Wiedniu, w drodze do Polski. Pochowana została w Nieborowie⁵⁰. Książę Konstanty Adam Czartoryski ożenił się dwa lata później z Marią Dzierżanowską, z którą doczekał się 3 synów i 2 córek. Podczas wojen napoleońskich był adiutantem Napoleona, w Królestwie Polskim został generałem. Zmarł w 1860 roku.

Wanda Radziwiłłówna urodziła się 29 stycznia 1813 roku w Berlinie jako najmłodsze dziecko księcia Antoniego i Luizy Radziwiłłów. Była jedną z 4 córek i miała 4 braci. Duża śmiertelność nie oszczędzała jednak dzieci książęcej rodziny. Wychowywała się u boku starszego rodzeństwa: Wilhelma, Ferdynanda (zmarł, gdy miała 14 lat), Władysława (zmarł, gdy miała 18 lat), Elizy (zmarła, gdy Wanda miała 21 lat) i Bogusława.

12 grudnia 1832 roku Wanda wyszła za mąż za swojego krewnego Adama Konstantego Czartoryskiego – syna ciotki Anieli z Radziwiłłów Czartoryskiej, o której była mowa wcześniej. Nie było to w tym czasie czymś nadzwyczajnym, najstarszy brat Wandy – Wilhelm także ożenił się ze swoją siostrą stryjeczną Heleną.

Wanda i Adam Konstanty Czartoryscy doczekali się 3 dzieci: Anieli Ludwiki urodzonej 12 grudnia 1837 roku, Romana urodzonego 23 listopada 1839 roku i Adama urodzonego 2 stycznia 1845 roku. Kilka miesięcy po urodzeniu ostatniego syna Wanda zmarła na gruźlicę. Miało to miejsce

⁵⁰ Tamże. S. 37–40.

16 września w Ciszycy (Ruhberg) na Śląsku⁵¹. Spoczęła w kaplicy antonińskiej, obok siostry Elizy i rodziców. Jej mąż powtórnie ożenił się w 1848 roku z Elżbietą Działyńską, z którą miał 2 córki i 2 synów. Zmarł w 1880 roku. Z Wandą Czartoryską wiąże się ciekawa historia świadcząca o jej niezwyklej wrażliwości na los zwykłych ludzi. Książę Antoni Henryk Radziwiłł zakupił od rodziny pruskiego namiestnika Śląska von Hoyma w 1824 roku mały folwark w Ciszycy z niewielkim pałacem wraz z otaczającym go parkiem i romantycznym zameczkiem myśliwskim zbudowanym w formie pseudoruiny na pobliskim wzgórzu, zwanym obecnie Radziwiłłówką. Tu odbył się ślub Wandy z Adamem Konstantym Czartoryskim. Rezydencja była przeznaczona dla Elizy, ale po jej śmierci otrzymała ją Wanda, wówczas już żona księcia Adama Konstantego Czartoryskiego. W rękach Czartoryskich Ciszycyca pozostawała do roku 1927, kiedy została sprzedana niemieckiemu baronowi von Stein-Ecker.

Powrót Radziwiłłów do korzeni

W literaturze poświęconej Radziwiłłom związanym w XIX wieku z dworem pruskim spotkać możemy się z opiniami, że ta gałąź wielkiego rodu była mocno zniemczona, czy też zgermanizowana. Jak zauważył A. Kwilecki *proces germanizacyjny, nazywany niegdyś «niemczeniem się» lub «sprusaczeniem» Radziwiłłów berlińsko-antonińskich rzeczywiście wystąpił w tej rodzinie. Dotknął sfery stosunków rodzinnych, języka domowego, stosunku do polityki i służby wojskowej. Charakteryzował się bezwzględną lojalnością wobec dynastii Hohenzollernów i państwa pruskiego*⁵². Jeśli nawet przez jakiś czas tak było, to należy po uważnym przyjrzeniu się losom kolejnych pokoleń książęcego rodu, stwierdzić jednak, że do polskości Radziwiłłowie powrócili. Problem był bardzo skomplikowany, jak u wielu rodów arystokratycznych w całej Europie, bo związki i koligacje, w które wchodził, dawały możliwość wyboru różnej tożsamości narodowej, jak i kulturowej. Często arystokraci, w tym polscy czy też polskiego pochodzenia, zachowywali się jak kosmopolici. Nie wykazywali się przywiązaniem do żadnej ojczyzny, a jeśli «więzami krwi» przynależeli do kilku narodów, to mogli czuć się «Europejczykami». Problem świadomości i tożsamości narodowej bywa i dziś bardzo skomplikowany na obszarach, gdzie mieszka wiele narodów i oddziałują na siebie różne kultury. Historia Rzeczypospolitej może być tego najlepszym przykładem.

⁵¹ Zapisła się w okolicy Kowar jako osoba bardzo wrażliwa na niedolę biednych ludzi, prowadziła szeroko zakrojoną działalność charytatywną. Za jej pośrednictwem Poznańskie Towarzystwo Biblijne przesłało około 400 egzemplarzy biblij w języku polskim na Górny Śląsk, patrz: R. Kincel. Opiekunka karkonoskich dzieci – Wanda Czartoryska. *Nowiny Jeleniogórskie*. № 36 z 3 września 1970.

⁵² A. Kwilecki. Radziwiłłowie. S. 406.

Radziwiłłowie mieli głęboko zakorzenioną świadomość swojego pochodzenia i związków z Litwą. Od unii lubelskiej w 1569 roku stali się jednak obywatelami wspólnego państwa Obojga Narodów, czyli Rzeczypospolitej. Obowiązywał w niej co prawda podział na Koronę i Wielkie Księstwo Litewskie, ale z drugiej strony polonizacja szlachty ruskiej i litewskiej sprzyjała głębszej identyfikacji z Rzeczpospolitą niż z jej dzielnicami. Stąd podczas «potopu» szwedzkiego Janusz i Bogusław Radziwiłłowie, którym marzyło się władanie Litwą zamiast królów polskich, większego poparcia ani zrozumienia u szlachty litewskiej nie znaleźli. Gdy Rzeczpospolita upadała w XVIII wieku, szlachta mimo poczucia odrębności dzielnicowych, była przede wszystkim jej obywatelami. Problem tożsamości nie był aż tak istotny, dopóki istniało wspólne państwo – Rzeczpospolita.

W przypadku «pruskich» Radziwiłłów problem zaczyna się od księcia Antoniego Henryka, właściciela dóbr przygodzickich i twórcy Antonina. Był on szczególnie faworyzowanym synem Michała Hieronima i Heleny z Przeździeckich i miał zaspokoić wielkie ambicje swoich rodziców. Owe ambicje doprowadziły do zawarcia związku małżeńskiego przez księcia Antoniego w 1796 roku z księżniczką Luizą Hohenzollerna. Tu jednakże ambicje rodziców się nie kończyły, raczej jeszcze rosły. Związek miał umożliwić dalsze kroki, które tą gałąź Radziwiłłów miały jeszcze bardziej umocnić w hierarchii arystokratycznej ówczesnej Europy. Michał Hieronim dla swojego młodszego syna uzyskał jeszcze w 1814 roku dziedzictwo ordynacji nieświeskiej i ołyckiej, które odebrał przy pomocy dworu w Petersburgu swoim dalszym krewnym. Po Kongresie Wiedeńskim Antoni Henryk wszedł do pruskiej Rady Państwa i został namiestnikiem Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Karierę polityczną zakończył, gdy w Królestwie Polskim wybuchło powstanie listopadowe w 1830 roku, a młodszy brat Michał Gedeon (1778–1850) został na krótko naczelnym wodzem wojsk powstańczych.

Książę Antoni uważał się za Polaka, Rzeczypospolitej już nie było, i świadomość narodową chciał przekazać swoim dzieciom. Uczyły się one w związku z tym języka polskiego. Z ośmiorga dzieci tylko synowie: Wilhelm (1797–1870)⁵³ i Bogusław (1809–1873)⁵⁴ dożyli sędziwego wieku. I to oni mieli kontynuować linię «pruską» Radziwiłłów. Bracia ożenili się z siostrami księżniczkami Matyldą i Leontyną Clary et Aldringen⁵⁵. Będąc po matce Prusakami związki małżeńskie zawarli z Niemkami. Wilhelm zrobił karierę

⁵³ A. Galos i Z. Zacharewicz. Radziwiłł Wilhelm (1797–1870). *PSB*. T. XXX. S. 375–376.

⁵⁴ A. Galos. Radziwiłł Bogusław Fryderyk (1809–1873). *PSB*. T. XXX. S. 173.

⁵⁵ E. Radziszewski. Dwaj zgodni bracia. Wilhelm i Bogusław. w: *Radziwiłłowie na Przygodzicach*. S. 24–31.

w armii pruskiej. Za zasługi, jakie położył dla tej armii, jeden z batalionów nosił do 1918 roku nazwę «Fürst Radziwill». Polityką się Wilhelm nie zajmował, ale próbował kontynuować dzieło ojca, który dążył do zbliżenia Polaków z zaboru pruskiego do dynastii pruskiej. ... *po ojcu wziął w dziedzictwie nie tylko wielkie podobieństwo zewnętrzne, też samą niemal twarz, otyłą postawę i powagę, lecz i gorliwą przynależność do Kościoła katolickiego, przy tym pewne sympatie polskie. Mówił po polsku, chociaż powoli i nieco z trudnością* ...⁵⁶ – tak wspominał go Marcelli Motty. Niektórzy historycy uważają, że związki młodszego brata Bogusława z polskością były słabe, choć czuł się Polakiem. Jego wnuczka Małgorzata, córka Ferdynanda a siostra Michała, ostatniego właściciela ordynacji przygodzickiej, krytycznie oceniała swojego dziadka, gdy wspominała, że Wilhelm *miał w sobie dużo więcej polskości i uczuć patriotycznych niż jego młodszy brat*⁵⁷.

Bracia całe życie mieszkali razem ze swoimi rodzinami i licznym potomstwem w pałacu «Hotel Radziwill» w Berlinie. Prowadzili wspólne gospodarstwo domowe i wspólnie zarządzali majątkami bez przeprowadzenia ich podziału. Stosunki w rodzinie były patriarchalne i oparte na surowej pruskiej dyscyplinie, która obowiązywała nie tylko dzieci, ale i żony. W życiu rodzinnym posługiwano się językiem niemieckim, odstępstwem od owego pruskiego modelu było pozostawanie przy katolicyzmie. Żony języka polskiego raczej nie znały. Bracia uznawali swoje polskie pochodzenie, ale w kraju prawie nie bywali. Lato 1843 roku rodzina Bogusława spędzała w Antoninie. Pobyt zakończył się tragicznie, gdyż dzieci zachorowały na dyzenterię, a 6-letnia Maria zmarła. Po tym wypadku Radziwiłłowie długi czas od Antonina stronili. Ich posiadłości w zaborze rosyjskim zostały tak zaniedbane, że zamek w Ołyce popadł w ruinę a i w Nieświeżu też znajdował się w stanie opłakanym. Więcej zainteresowania wykazywali Wielkopolską, m.in. w 1838 roku zostali udziałowcami polskiego przedsięwzięcia patriotycznego, czyli poznańskiego Bazaru. Mieli także swój udział w budowie Gimnazjum Ostrowskiego

Sprawy majątkowe uregulowali między sobą już ich synowie po śmierci Wilhelma w 1870 roku i Bogusława w 1873. Ordynację nieświeską otrzymał Antoni Wilhelm (1833–1904), najstarszy syn Wilhelma, a ołycką Ferdynand (1834–1926) najstarszy syn Bogusława, który przejął też dobra przygodzickie (hrabstwo) z zaleceniem, aby utworzyć z nich ordynację (majorat), co też i uczynił. Pałac w Berlinie został sprzedany.

⁵⁶ M. Motty. *Przechadzki po mieście*. T. II. Poznań, 1957. S. 245.

⁵⁷ M. Potocka z Radziwiłłów. *Z moich wspomnień (Pamiętnik)*. London, 1983. S. 23.

Zainteresowanie polskością kolejnego pokolenia Radziwiłłów było teraz żywsze niż poprzedniego. Następował więc «powrót do korzeni», chociaż nie jest to może najtrafniejsze określenie. Czasem były to powroty dość zaskakujące. Żoną Antoniego Wilhelma, ordynata nieświeskiego i kleckiego, została Maria Dorota Castellane ze starego rodu prowansalskiego. Wskutek jej zabiegów rezydencja w Nieświeżu odzyskała dawny blask. I mimo, że cesarz Wilhelm II nazywał Antoniego Wilhelma Radziwiłła *najbardziej pruskim ze wszystkich Prusaków*⁵⁸ i wszystkie jego dzieci utrzymywały zażyłe stosunki z Hohenzollernami, to jednak nastąpił ich powrót do polskości. Wszystkie, a było ich czworo, za partnerów życiowych miały już tylko Polaków. Najmłodszy syn Stanisław Wilhelm (1880–1920) był adiutantem Józefa Piłsudskiego, ale podczas wojny polsko-bolszewickiej wołał wybrać służbę na froncie, gdzie poległ⁵⁹.

Podobnie było z potomkami Bogusława. Ferdynand związany z Antoninem ożenił się z Pelagią z Sapiehów, która polskie tradycje patriotyczne pielęgnowała szczególnie pieczołowicie. W przypadku syna Michała (1870–1954) – ostatniego ordynata przygodzickiego wychowanie patriotyczne pożądanym efektów nie przyniosło, ale o pozostałych dzieciach można w tym względzie wyrażać się tylko pozytywnie. Książę Ferdynand przez ponad 40 lat zasiadał w parlamencie Rzeszy, a przez większą część tego okresu kierował w nim Kołem Polskim. Wielokrotnie stawał w obronie Polaków i Kościoła katolickiego. Jak najstarszy wiekiem parlamentarzysta otwierał pierwszy Sejm w II Rzeczypospolitej.

Brat Ferdynanda – Edmund Fryderyk (1842–1895) został księdzem, doświadczył różnych represji ze strony władz pruskich, m.in. za to że jako katecheta szkolny w Ostrowie odmówił nauczania dzieci polskich religii w języku niemieckim. Był także jednym z najbliższych współpracowników kardynała Mieczysława Ledóchowskiego. Z powodu swojej postawy nie uzyskał aprobaty władz niemieckich na mianowanie na biskupa.

Z «powrotami do korzeni» bywało u Radziwiłłów, mimo wszystko, różnie. Najdalej zaanagażował się w ów «powrót» jeden z prawnuków księcia Antoniego Henryka – Mikołaj (1880–1914), zarazem wnuk Wilhelma i syn Wilhelma Adama i Katarzyny z Rzewuskich. Był on oficerem w carskiej armii, zyskał miano «awanturnika w wielkim stylu». Walczył w wojnie burskiej (1899–1902) w Afryce Południowej, wojnie rosyjsko-japońskiej, na Bałkanach, a poległ na początku I wojny światowej. Był on chłopomanem uważającym się już za Białorusina pochodzenia

⁵⁸ A. Galos. Radziwiłł Antoni Wilhelm (1833–1904). *PSB*. T. XXX. S. 161.

⁵⁹ E. Radziszewski. Stanisław Wilhelm Radziwiłł (1880–1920). *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 24–27.

litewskiego. Ożenił się ze starszą o siebie o 19 lat Marią z Zawiszów, która też uległa tej chłopomańskiej modzie i do końca swojego życia (zm. w 1945 r.) popierała i finansowała białoruski ruch narodowy.

Ferdynand (1834–1926)

Ferdynand Fryderyk urodził się 19 października 1834 roku w Berlinie jako najstarsze drugie z 10 dzieci w rodzinie Bogusława i Leontyny Radziwiłłów⁶⁰. W Berlinie uczęszczał najpierw do gimnazjum francuskiego, następnie studiował prawo na uniwersytecie. Przez pewien czas pracował w sądzie i w rejencji w Poczdamie. Służbę wojskową, trwającą jeden rok, odbył w 3 Brandenburskim Pułku Ułanów. Wziął udział, jak pozostali bracia, w wojnie francusko-pruskiej i został nawet ranny. Kula trafiła go w udo a koń, na którym siedział, został zabity. Po opuszczeniu wojska w stopniu podpułkownika rozpoczął działalność polityczną trwającą 50 lat. Wielki wpływ na ową działalność wywarł Roman Czartoryski, syn ciotki Wandy Adamowej Czartoryskiej. W okresie 1874–1918 był stale wybierany do parlamentu niemieckiego – Reichstagu, z okręgu odolanowsko-ostrowsko-kepiałńskiego. Po śmierci ojca przypadło też jemu dziedziczne miejsce w Izbie Panów. Przez ponad 30 lat był jednocześnie prezesem Koła Polskiego w Berlinie. 19 lipca 1864 roku wziął ślub z Pelagią Sapieżanką (1844–1929). Córka Ferdynanda – Małgorzata przywołując wspomnienia matki z owego okresu pisała: *Moja matka opowiadała mi często, że gdy pierwszy raz przestąpiła próg tego Radziwiłłowskiego domu, miała z początku wrażenie, że jest w kompletnie niemieckiej rodzinie. Rodzeństwo z powodu matek mówiło między sobą po niemiecku. Z jedynym panem Podlewskim mówiło się po polsku*⁶¹.

Po śmierci Bogusława w 1873 r. najstarsi bracia stryjeczni: Antoni (1833–1904) syn Wilhelma i Ferdynand przystąpili do działów rodzinnych. Antoni wybrał ordynację nieświeską i ołycką. Ferdynand w tej sytuacji zgodził się na dobra przygodzickie i pałac w Berlinie. Po długich pertraktacjach pałac postanowiono jednak sprzedać i dochód podzielić między młodsze rodzeństwo, a jako odszkodowanie Antoni odstąpił ordynację ołycką Ferdynandowi. W związku z tą sytuacją książę Ferdynand wynajął w Berlinie obszerne mieszkanie w domu przy Alsenstrasse 9, potem Behrestrasse 46, Vosstrasse i w końcu Wilhelmstrasse 66, które to mieszkanie Radziwiłłowie opuścili dopiero w 1920 roku. Sporo czasu spędzali teraz w Antoninie. *W Antoninie moja matka wybrała dla siebie jeden z pokoi gościnnych tylko dlatego, że w pokojach mojej prababki i babki*

⁶⁰ A. Galos. Radziwiłł Ferdynand Fryderyk (1834–1926). *PSB*. T. XXX. S.181–183; E. Radziszewski. Ferdynand (1834–1926). w: *Radziwiłłowie na Przygodzicach*. S. 31–37.

⁶¹ M. Potocka z Radziwiłłów. S. 38.

*nie wolno było nic ruszać ani dodać. Dzięki temu wszystkie pamiątki i pamiąteczki po dawnych generacjach zostały nietknięte i z czasem stworzyły bardzo ciekawe i nawet cenne muzeum*⁶². Książę Ferdynand lubił jazdę konną i polowania, przebywając w Antoninie dużo czasu poświęcał tym zajęciom.

Długie posłowanie do obu izb parlamentarnych uczyniło z Ferdynanda doświadczonego parlamentarzystę. Do 1885 roku najczęściej występował w obronie Kościoła, przeciw obowiązującym jeszcze ustawom z okresu Kulturkampf. Występował także w sprawach polskich, zabierał głos w sprawie rugów, zwalczał projekt utworzenia Komisji Kolonizacyjnej, jeszcze później występował przeciw polityce kolonizacyjnej. W 1902 roku składał interpelację w sprawie wydarzeń we Wrześni. W 1908 roku występował w Izbie Panów przeciwko wywłaszczaniu Polaków. Uchodził za reprezentanta polityki ugodowej, miał szersze kontakty z politykami niemieckimi niż inni politycy polscy. Wpływ na jego postępowanie wywierała również patriotycznie usposobiona żona. Historycy uważają, że w poglądach i działalności odbiegał od tradycji «berlińskich» Radziwiłłów, gdyż bardziej należał do środowiska polskiego, choć z drugiej strony separował się od berlińskiej Polonii. Angażował się mocno w życie Wielkopolan, był prezesem Towarzystwa Gospodarczego Pleszewsko-Odolanowskiego. W 1876 roku żegnał w imieniu Wielkopolski kardynała Mieczysława Ledóchowskiego, gdy ten został skazany na banicję. W czasie Kulturkampf udzielał w Antoninie schronienia dla tzw. księży majowych, którzy potajemnie wykonywali swoje obowiązki, przez co byli ścigani przez władze pruskie. W 1876 r. założył w Ludwikowie cmentarz i wybudował na nim kaplicę. W latach 1904–1906 przyczynił się do budowy Kościoła św. Stanisława w Ostrowie. Po śmierci arcybiskupa Floriana Stablewskiego brał udział w pertraktacjach w sprawie nominacji jego następcy, na którego miejscu władze pruskie chciały widzieć tylko Niemca. Wobec oporu duchowieństwa polskiego stanowisko to przydzielono biskupowi Edwardowi Likowskiemu dopiero w 1914 roku.

Gdy wybuchła I wojna światowa książę Ferdynand przebywał w ordynacji ołyckiej znajdującej się w Rosji, czyli u przeciwnika Niemiec. Następnie musiał udać się do córki mieszkającej w Peczarze na Podolu i dopiero jesienią 1916 roku po długich staraniach mógł powrócić, przez Szwecję, do Berlina. Liczył na to, że polityka pruska wobec Polaków zmieni się i będzie łagodniejsza. Wystąpił w marcu 1917 roku z deklaracją popierającą władze pruskie, ale spotkała się ona ze sprzeciwem Koła Polskiego.

⁶² Tamże. S. 37.

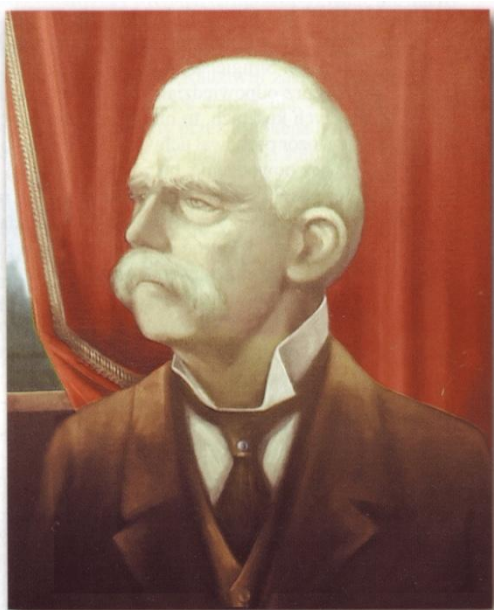

Foto 11. *Książę Ferdynand
Radziwiłł*

Dalsze poczynania władz w sprawach polskich doprowadziły go do rezygnacji z przewodzenia Kołu Polskiemu w czerwcu 1918 roku, gdyż stwierdził, że nie będzie w stanie dotrzymać słowa danego Polakom. Po zakończeniu działań wojennych i kapitulacji Niemiec udał się do Poznania, gdzie uczestniczył od 3 do 5 grudnia w Polskim Sejmie Dzielnicowym. Wkrótce znalazł się w grupie posłów z zaboru pruskiego, którzy bez wyborów, na mocy dekretu rządu polskiego, weszli w skład Sejmu Ustawodawczego w II Rzeczypospolitej. Zasiadał w nim od 10 lutego do 1 czerwca 1919 roku. Jako najstarszemu

posłowi przypadła jemu laska marszałkowska i zaszczyt otwarcia Sejmu. W marcu 1920 roku udzielił w swoim domu w Berlinie gościny na kilka tygodni ambasadorowi polskiemu. W 1920 roku był jednym z założycieli Związku Polskich Kawalerów Maltańskich, został obrany jego prezesem i funkcję tę pełnił do śmierci. W 1924 roku w Antoninie odbyły się bardzo uroczyste obchody 60-tej rocznicy ślubu książąt Ferdynanda i Pelagii z Sapiehów oraz 90 rocznicy urodzin księcia. Jubilat posadził wtedy 90 czerwonych dębów, z których do dziś przetrwała tylko część. W 1925 roku był marszałkiem honorowym I Walnego Zjazdu Zrzeszonego Ziemianstwa Polski w Warszawie. Co roku wyjeżdżał do swojej willi w Rzymie. Podczas ostatniego wyjazdu przeziębził się, dostał zapalenia płuc i zmarł.

Książę Ferdynand Radziwiłł będąc poddanym pruskim posiadał ordynacje w dwóch państwach: przygodzicką w Prusach i ołycką w Rosji. Swoimi majątkami musiał obdzielić w przyszłości trzech synów: Michała, Karola i Janusza oraz córkę Małgorzatę. Sprawa podziału nie była prosta. W 1876 r. kupił od Biernackich pod Ostrowem majątek z pałacykiem w Bagateli, który jednakże odsprzedał po kilku latach swojemu młodszemu bratu Karolowi Janowi. Po roku 1890 w Rosji wyszedł ukaz zabraniający obcym poddanym (nie rosyjskim) dziedziczenia majątków ziemskich. W tej sytuacji jeden z synów musiał przyjąć poddaństwo rosyjskie. Miał to być młodszy syn Karol, gdyż Michałowi jako starszemu przypadała ordynacja przygodzicka. Ten uprosił jednak ojca, by jemu przeznaczył Ołykę w zamian za Przygodzicę. Ojciec się zgodził i Michał podpisał u notariusza akt zrzeczenia się Przygodzic. By stać się poddanym rosyjskim trzeba było przez

5 lat mieszkać w Rosji. Michał udał się tam i po kilku latach je otrzymał. Takie rozwiązanie, jak okazać miało się w przyszłości, nie będzie respektowane przez Michała. Tymczasem dalszy krewny Michał Piotr Radziwiłł z Nieborowa nie mając dzieci wybrał na swojego spadkobiercę najmłodszego z synów Ferdynanda – Janusza, który musiał postarać się również o poddaństwo rosyjskie, otrzymał je w 1905 roku. Oprócz Nieborowa otrzymał jeszcze majątek Szpanów pod Równem na Wołyniu. Książę Ferdynand nie chcąc by Ołyka i Przygodzice znalazły się w jednym ręku zmienił testament i pozostawił Ołykę Januszowi, co uczynił w 1916 roku jeszcze przed wyjazdem z Rosji. W ten sposób Janusz wszedł w posiadanie ordynacji ołyckiej jeszcze za życia ojca a Michałowi miała przyspaść przygodzicka. Po przedwczesnej śmierci Antoniego Radziwiłła w 1920 roku (syna Michała – ostatniego właściciela majątku przygodzickiego) najbliższym następcą po Michale miał zostać Michał Karol (1907–1974) syn Karola. Żeby Michał Karol nie pozostał bez własnego majątku podczas oczekiwania na ordynację przygodzicką, a jego stryj cieszył się dobrym zdrowiem, książę Ferdynand przekazał swojemu wnukowi Nagłowice i majątek koło Oksy, który pierwotnie był przeznaczony dla córki.

„Złote wesele” Ferdynandostwa Radziwiłłów. **Stoją od lewej:** Carlos Clary, Janusz Radziwiłł, Aga Potocka, Franciszek Potocki. **Siedzą od lewej:** Maria z Sapiehów Władysławowa Brannicka z Białocerkwi, Ferdynand Radziwiłł, Pelagia Radziwiłłowa oraz dzieci (od lewej): Ferdynand Radziwiłł, Konstanty Potocki i Edmund Radziwiłł oraz Ignacy Potocki (widoczne głowy). Ołyka, lato 1914 r.

Foto 12. Złote gody księcia Ferdynanda i Pelagii w Ołyce w 1914 roku

Książę Ferdynand zmarł 28 lutego 1926 roku, w wieku 92 lat, w Rzymie, przewieziony został do Antonina, gdzie spoczął 24 czerwca tegoż roku. Uroczystości opóźniły się o miesiąc z powodu zamieszania, jakie nastąpiło w kraju po zamachu majowym. W pogrzebie udział wzięli przedstawiciele władz państwowych, m.in. wojewoda poznański Adolf Bniński, starostowie z Ostrowa, Odolanowa i Ostrzeszowa, burmistrz ostrowski, rodzina, okoliczne ziemiaństwo, duchowieństwo.

Z małżeństwa z Pelagią z Sapiechów miał 6 dzieci: Leontynę (1865–1869), Michała (1870–1955), Zygmunta (1871–1873), Karola (1874–1806), Małgorzatę (1875–1962) i Janusza (1880–1967).

Michał Radziwiłł (1870–1954)

Karol Jan Alojzy Wilhelm Edmund Robert Władysław Michał (tyle imion otrzymał na chrzcie) urodził 8 lutego 1870 roku w Berlinie w rodzinie Ferdynanda i Pelagii z Sapiechów Radziwiłłów jako drugie z siedmiorga

Foto 13. Książę Michał Radziwiłł

dzieci⁶³. Był postacią kontrowersyjną, rodzinie sprawiał wiele kłopotów a do historii przeszedł jako postać postrzegana często negatywnie. Przyczyn, które spowodowały, że w dorosłym życiu miał bardzo trudny charakter, możemy dopatrywać się w jego dzieciństwie⁶⁴. Babka Michała Leontyna Radziwiłłowa, z domu Clary i Aldringen, nie знаła języka polskiego i z wnukiem porozumiewała się w języku niemieckim. Pelagia Radziwiłłowa nie miała siły przeciwstawić się jej sposobowi wychowania syna. Nie dość że Michał miał usposobienie niezwykle trudne, bo przekorne i drażniące, to jakby

⁶³ E. Radziszewski. Ostatni ordynat. Michał (1870–1955). w: *Radziwiłłowie na Przygodzicach*. S. 37–42; tenże: Michał Radziwiłł (1870–1955). *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 27–28.

⁶⁴ W 1865 r. urodziło się pierwsze dziecko Ferdynanda i Pelagii – Leontyna. Latem 1869 roku Pelagia Radziwiłłowa przebywała z córką nad Morzem Północnym w Scheveningen w Holandii. Dziecko zachorowało na nieuleczalny wówczas dyfteryt i zmarło. W tym miejscu nawiążę do wspomnień drugiej córki, bo odnoszą się one także do ostatniego właściciela majątku przygodzickiego. *Nie chciałam nigdy pytać mamę o te bolesne przejęcia, choć często mi mówiła o mojej siostrzyczce, ale wiem, że to nieszczęście zaważyło bardzo na niej a także na późniejszych losach życia dziecka, które wówczas nosiła w swym łonie, był to mój brat Michał* i w innym miejscu: *Moja matka jeszcze jedno dziecko straciła, małego Zygmunta, który umarł w Sannikach u mego dziadka Leona Sapiehy. Z powodu tych smutnych wypadków obawiano się bardzo o zdrowie Michała (Minia)...* M. Potocka z Radziwiłłów. S. 75.

na złość mówił i czynił rzeczy, które do pasji doprowadzały rodziców, a zwłaszcza matkę i jej uczucia patriotyczne. Dyskusje zazwyczaj kończyły się gwałtownymi wymówkami ze strony rodziców i jego płaczem. Wtedy Michał stwierdzał, że matka go nie kocha, a jedyną osobą która go rozumie, jest babka. Siostra określiła ten stan rzeczy jako wypaczenie osobowości u kilkunastoletniego chłopca. Uczęszczał do gimnazjum w Berlinie, którego nie zdążył ukończyć. Naukę w nim przerwał jego ojciec – książę Ferdynand, gdy Michał odwiedził Bismarcka i złożył jemu hołd. Naukę dokończył w Westfalii w Osnabrück w gimnazjum katolickim. Po jego ukończeniu studiował prawo na uniwersytecie rosyjskim w Dorpacie⁶⁵. Uniwersytet mimo, że znajdował się w Rosji, miał charakter niemiecki, wysoki poziom i panowała na nim europejska atmosfera. Studiowali na nim Niemcy bałtyccy i wielu Polaków z imperium rosyjskiego. Wysłano na tę uczelnię Michała z kilku powodów, z których najważniejszy dotyczył spraw majątkowych. Przy okazji chciano Michała oderwać od wpływów, jakie wywierało na niego środowisko berlińskie. W Rosji w tym czasie wyszedł ukaz zabraniający obcym poddanym (nie rosyjskim) dziedziczenia majątków ziemskich. By stać się poddanym rosyjskim trzeba było przez 5 lat mieszkać w Rosji. W tej sytuacji jeden z synów Ferdynanda musiał przyjąć poddaństwo rosyjskie. Miał to być młodszy syn Karol, gdyż Michałowi jako starszemu przypadała ordynacja przygodzicka. Ten uprosił jednak ojca, by jemu przeznaczył Ołykę w zamian za Przygodzice. W ordynacji ołyckiej znajdowały się wspaniałe, dobrze zagospodarowane lasy, niezwykle urodzajne ziemie lessowe, rozwinięta była hodowla bydła, owiec oraz koni. Ojciec przystał na to i Michał podpisał u notariusza akt zrzeczenia się Przygodzic. Następnie udał się do Rosji i po kilku latach pobytu, w tym odbytych studiów prawniczych na uniwersytecie w Dorpacie, otrzymał poddaństwo rosyjskie. Dzięki dobrym stosunkom rodziców z dworem w Petersburgu wstąpił do rosyjskiej służby dyplomatycznej i przydzielony został do poselstwa rosyjskiego w Londynie, gdzie objął stanowisko sekretarza ambasady. W Anglii przebywał przez kilkanaście lat, zaprzyjaźnił się tam m.in. z królem Jerzym V. Podczas wyjazdów na kontynent poznał w Biarritz na francuskiej Riwierze panie Bernardaky, matkę i córkę. Po niedługiej znajomości z młodszą z nich, Marią (1866–1949), o 4 lata starszą od siebie, postanowił się ożenić⁶⁶. Napisał o tym z Londynu list do matki, po którym książę Ferdynand pojechał do niego

⁶⁵ Dziś Tartu w Estonii.

⁶⁶ Szerzej o okolicznościach zawarcia tego małżeństwa: E. Wanke. Mezaliany u Radziwiłłów, czyli pierwsze małżeństwo Michała Radziwiłła i jego skutki. *Przygodzickie Wieści Gminne*. № 4 z 2007. S. 3–5.

i próbował go od tego zamiaru odwieść. Michał pozornie z zamiaru zrezygnował, ale wkrótce jak grom z nieba, dotarła do rodziny wiadomość o ślubie, który za dwa dni miał się odbyć w Petersburgu. Pochodziła ona od ambasadora niemieckiego w Petersburgu, który przysłał ją telegraficznie do rodziców. Na interwencję było już za późno. Telegram rodziców do ambasadora niemieckiego w Petersburgu i do ministra spraw zagranicznych Murawiewa, zwierzchnika Michała, nie były już małżeństwu, uważanemu za skandaliczne, w stanie zapobiec. Młodszy brat Michała Karol wyruszył z listami rodziców do Petersburga, ale młoda para po ślubie zawartym 2 września 1898 roku w cerkwi prawosławnej i tajnym ślubie katolickim zdążyła Petersburg opuścić. Ślub został zawarty w taki sposób dlatego, że pani młoda jako Greczynka z pochodzenia była wyznania prawosławnego. Był to skandal towarzyski, który głośnym echem odbił się w całej Europie, gdyż Michał Radziwiłł pochodzący z jednego z najznamienitszych arystokratycznych rodów europejskich ożenił się z córką kupca, w dodatku zamieszanego w afery finansowe. Ów mezalians przyczynił się do zerwania i tak nie najlepszych stosunków Michała z pozostałą rodziną. Sytuacja, w której się teraz znalazł, wpłynęła na skomplikowanie się spraw majątkowych. W rodzinie zapadła decyzja, że Ołyka przypadnie młodszemu Karolowi, ale musiał się on teraz starać o poddaństwo rosyjskie, więc osiadł w Oksie, majątku, który w posagu wniosła Radziwiłłom Pelagia Sapieżanka. Przebywał tam wymagane 5 lat, w 1906 roku ożenił się z Marią Zamoyską. Po czterech miesiącach zmarł na szkarlatynę. W następnym roku na świat przyszedł jego syn Michał Karol (19.04.1907 r.). Tymczasem Michał doczekał się dwojga dzieci: syna Antoniego (ur. 26.09.1899 r. w Paryżu) i córki Leontyny (ur. 26.09.1904 r. w Petersburgu) Syn został ochrzczony przez popa, mimo interwencji księcia Ferdynanda. Leontyna została najpierw ochrzczona po katolicku, ale po kilku latach pop ambasady rosyjskiej w Paryżu także dokonał chrztu prawosławnego. Tymczasem dalszy krewny Michał Piotr Radziwiłł z Nieborowa (zm. w 1903 r.) nie mając dzieci wybrał na swojego spadkobiercę najmłodszego z synów Ferdynanda – Janusza, który musiał postarać się również o poddaństwo rosyjskie, otrzymał je w 1905 roku. Bezskutecznie próbował jemu w tym przeszkodzić Michał. Oprócz Nieborowa Janusz otrzymał jeszcze majątek Szpanów pod Równem na Wołyniu.

Księżę Ferdynand tymczasem bezskutecznie próbował przekonać Michała, by opuścił Rosję i dzieci wychowywał po katolicku. Jak złe były stosunki między ojcem a najstarszym synem, może świadczyć chociażby to, że Michał procesował się z ojcem, zarzucając jemu, że w hrabstwie

przygodzickim wyciął za dużo lasu, w innym z kolei procesie - że za małą wyznaczył jemu pensję. Michał prowadząc rozrzutny tryb życia zadłużył się po uszy, opuścił żonę i dzieci i wkrótce związał się z bogatą wdową – Hiszpanką Joanną Marią Henriettą de Medinilla (1866–1947)⁶⁷. W końcu 2 marca 1915 roku w Bonn wziął rozwód z pierwszą żoną, a 27 lipca 1915 roku w Rzymie otrzymał nawet kościelny. W następnym roku, 15 listopada, ożenił się z Hiszpanką.

W tej sytuacji księżę Ferdynand wziął wychowanie dzieci Michała w swoje ręce, wynajął dla nich i ich matki willę pod Bonn, wziął guwernera katolika i wnuki otrzymały staranne wychowanie, zostały przywrócone rodzinie. Mimo że ich matka po rozwodzie straciła prawo do tytułowania się księżną Radziwiłłową, stała się gorliwą katoliczką i w przyszłości zamieszkała z córką. Jedyne dziecko Michała zmarło w młodym wieku, zginęło śmiercią tragiczną podczas wojkowego lotu ćwiczebnego nad Krakowem (9.07.1920 r.).

Michał rozwiódł się i z drugą żoną. Miał się ożenić po raz trzeci z Sharlett Threwort (w Londynie w 1938 r.).

Po wybuchu drugiej wojny światowej ordynacja przygodzicka Michała Radziwiłła została zagarnięta, jeszcze w 1939 roku, a on został zmuszony do opuszczenia swojego majątku, którego konfiskatę planował niemiecki namiestnik Wielkopolski – Artur Greiser. Sprawa księcia sprawiała jednak dla władz III Rzeszy sporo kłopotów, ponieważ posiadał on oprócz obywatelstwa polskiego także obywatelstwo niemieckie. W styczniu 1940 roku księżę otrzymał zgodę na powrót do Antonina. Gdy tylko do niego przybył, został zatrzymany i zastosowano wobec niego areszt ochronny w Ostrowie. Następnie zmuszono go do wyjazdu w głąb Rzeszy i trafił wtedy do Berlina. Władze niemieckie w tym okresie nie potrafiły jeszcze zająć stanowiska w sprawie Michała Radziwiłła – polskiego arystokraty mającego powiązania rodzinne z arystokracją niemiecką. Jego niemieckie obywatelstwo zostało zakwestionowane dopiero w końcu 1941 roku. Cały czas Niemcom chodziło o konfiskatę majątku. W tej sytuacji Michał Radziwiłł, chcąc uzyskać za majątek rentę, postanowił podarować go Adolfowi Hitlerowi. Führer darowizny tej miał nie przyjąć z «prozaicznego» powodu, nie pozwalając na to kompromitujący styl życia arystokraty. Ordynacja przygodzicka została skonfiskowana i miała przejść na własność Państwowej Fundacji dla Niemieckich Badań Wschodnich (Reichsstiftung für die Deutsche Ostforschung) z której miał być m.in. utrzymywany niemiecki

⁶⁷ Szerzej o kolejnych romansach Michała Radziwiłła: D. Peśla. Romanse antonińskiego «maharadzy». *Przygodzickie Wieści Gminne*. № 1 z 2005. S. 9–10.

uniwersytet w Poznaniu. Sprawa z powodu posiadanego obywatelstwa niemieckiego przeciągała się. W tym czasie książę robił wszystko, by zostać przyjęty na niemiecką Volkslistę. Miał w tych działaniach wsparcie arystokracji niemieckiej, był przecież spokrewniony z kilkoma znaczącymi niemieckimi rodami arystokratycznymi, w tym z Hohenzollernami. Wspomniany trybunał uznał jednak księcia Michała Radziwiłła za niegodnego wpisania na Volkslistę jako «międzynarodowego oszusta matrymonialnego i szulera». Członkowie trybunału, któremu przewodniczył Heinrich Himmler, powoływali się na przedwojenne dochodzenia władz polskich w sprawie popełnienia przez niego bigamii i oszustw podatkowych. I do tego doszedł jeszcze ważny, zdaniem trybunału powód, że książę «utrzymywał liczne kontakty z Żydówkami».

Głównym powodem odmowy były jednak bardziej względy ekonomiczne niż polityczne. Michał Radziwiłł cały wspomniany okres błąkał się po Europie. Przygarnęła go w końcu druga żona i przyszło jemu swój żywot zakończyć w jej majątku w 1954 roku w Santa Cruz na Teneryfie.

Ocenę postawy Michała Radziwiłła przez członków niemieckiego trybunału trudno uznać za obiektywną, jeśli się zważy, że część z nich była w świetle prawa międzynarodowego zbrodniarzami wojennymi. Z drugiej jednak strony jego zachowanie do chlubnych zaliczyć raczej się nie da.

Ostatni ordynat przygodzicki zmarł 6 października 1954 roku w Santa Cruz na Teneryfie (Wyspy Kanaryjskie). Miał dwoje dzieci z pierwszego małżeństwa z Marią de Bernardaky: Antoniego, który zmarł bezpotomnie i Leontynę (1904–1995), która poślubiła (1927) hrabiego Zygmunta Skórzewskiego. Z tego ostatniego związku urodzili się Maria, Jadwiga i Leon, którzy zamieszkali poza Polską.

Losy ordynacji przygodzickiej po drugiej wojnie światowej

Po wojnie ordynacja przygodzicka została przejęta przez państwo polskie jako mienie ponemieckie. Na jej gruzach powstały nowe instytucje: gospodarstwo rybackie, szkoła rolnicza, spółdzielnie rolnicze i inne. Pałac przechodził różne koleje losu. Miał jednak dużo szczęścia, w przeciwieństwie do wielu innych podobnych obiektów przetrwał. Został odrestaurowany i pełni ważną rolę w życiu kulturalnym Południowej Wielkopolski.

Obecnie należy do Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu. W pałacu, nagrodzonym nagrodą «Europa Nostra' 94» odbywają się koncerty muzyczne, w tym wybitnych pianistów z całego świata, podczas corocznego festiwalu «Chopin w barwach jesieni». Przed pałacem znajduje się jego

pomnik z 1979 r. – rzeźba Mariana Owczarskiego a w pałacu izba pamięci. W przypałacowym parku z pomnikowymi dębami i innymi drzewami, na wysepce, znajduje się symboliczny nagrobek córek ks. A. Radziwiłła – Helenki (Fryderyki Heleny) i Lulu (Luizy) przeniesiony sprzed pałacu Radziwiłłów w Berlinie. Na północ od pałacu, na terenie Nadleśnictwa Antonin, zachowały się zabudowania gospodarcze z I poł. XIX w. a w nich m.in. izba edukacyjna i ośrodek edukacyjny. W dawnej leśniczówce z lat 1820. mieści się siedziba Nadleśnictwa. W lesie około 300 m na zachód od tartaku, za torami, obelisk z 1924 r. dla uczczenia ks. Ferdynanda Radziwiłła.

Potomkowie księcia Antoniego

23 Ostatnim potomkiem księcia Antoniego Radziwiłła, który posiadał Antonin był prawnuk **Michał, który** zmarł w 1954 roku. Michał Radziwiłł wiódł żywot skandaliczny i rodzinie przyniósł немало wstydu. Ożenił się, popełniając mezalians, z Marią de Bernardaky. Ślub unieważniony został w 1915 roku. W następnym, 15 listopada, ożenił po raz drugi. Tym razem jego wybranką była Maria Henrieta Joaquina Martinez de Medinilla. Jednak i ją porzucił, by ożenić się po raz trzeci, 23 maja 1938 roku, z Harriet Steward McNab⁶⁸. Z pierwszego małżeństwa doczekał się syna Fryderyka Wilhelma Aleksandra Alexisa Expeditusa Mikołaja Michała Ferdynanda Alojzego Marii Antoniego, który urodził się w Paryżu 26 września 1899 roku i córki Leontyny Fryderyki Wilhelminy Heleny Ludwiki Marii Elżbiety Jadwigi Elizy Gabrieli urodzonej w Sankt Petersburgu 26 września 1904 roku. Ich wychowaniem zajmowali się książę Fryderyk i jego żona Pelagia z Sapiehów. Dziadkom miały dzieci zawdzięczać pozostanie przy polskości. Jedyne potomki w linii męskiej - Michał zginął w wypadku lotniczym koło Krakowa 9 lipca 1920 roku. Leontyna wyszła 15 czerwca 1927 roku za mąż za hrabiego Zygmunta Skórzewskiego (ordynata na Radomicach-Czerniejewie). Leontyna zmarła 10 stycznia 1995 roku na Korsyce, gdzie też została pochowana. Z tego związku urodzili się w Czerniejewie: Maria (1928), Jadwiga (1930) i Leon (1933), po wojnie mieszkający poza Polską. Maria mieszkała na Korsyce, wyszła za mąż, miała dwóch synów i jedną córkę. Jadwiga mieszkała w Paryżu, doczekała się córki i 3 synów. Syn ożenił się z Niemką, zamieszkał w Australii i doczekał się syna Tomasza. Po ostatnim ordynacie przygodzickim, nie pozostał zatem żaden potomek w linii męskiej⁶⁹.

Powróćmy więc do księcia Antoniego i jego dzieci. Książę Antoni (1775–1833) ze związku zawartego w 1796 roku z księżną Ludwiką Fryderyką z Hohenzollernów (1770–1836) doczekał się 8 dzieci, w tym 4

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ E. Radziszewski. Potomkowie księcia Antoniego. *Zeszyty Przygodzickie*. № 6 z 2008. S. 38.

córek i 4 synów. Ferdynand Fryderyk (1798–1827) zmarł jako kawaler w wieku 29 lat i najmłodszy syn – Fryderyk Wilhelm (Władysław) również żył krótko (1811–1831). Linie męskie kontynuowali po księciu Antonim: Wilhelm Fryderyk (1797–1870) i Bogusław Fryderyk (1809–1873). Bracia ożenili się z siostrami Matyldą i Leontyną hrabiankami Clary et Aldringen. Obaj bracia doczekali się po 9-cioro potomstwa.

Na 9-cioro dzieci księżę Wilhelm doczekał się aż 6 córek. Najstarszym synem był Antoni Wilhelm (1833–1904), który z małżeństwa z Marią Dorotą de Castellane miał 4 dzieci, w tym 2 synów. Młodszy Janusz Fryderyk (1843–1923) ożenił się z Marią Mostowską, ale dzieci nie miał. Najmłodszy Wilhelm Adam (1845–1941) ożenił się z Katarzyną Rzewuską, miał 5-cioro dzieci, w tym 3 córki i dwóch synów: Mikołaja (1880–1914) ożenionego z Marią z Zawiszów Krasieńską i Michała Kazimierza (1888–1903). Pierwszy zmarł bezpotomnie, drugi zmarł w wieku 15 lat.

Linie księcia Wilhelma kontynuował więc tylko najstarszy syn Antoni Wilhelm, który miał 2 synów: Jerzego Fryderyka (1860–1914) i Stanisława Wilhelma (1880–1920). Starszy syn ożenił się z Marią Różą Branicką i miał 6-cioro dzieci, w tym 3 synów. Stanisław Wilhelm ożenił się ze swoją daleką krewną Dolores Konstancją Radziwiłł i miał tylko 1 córkę.

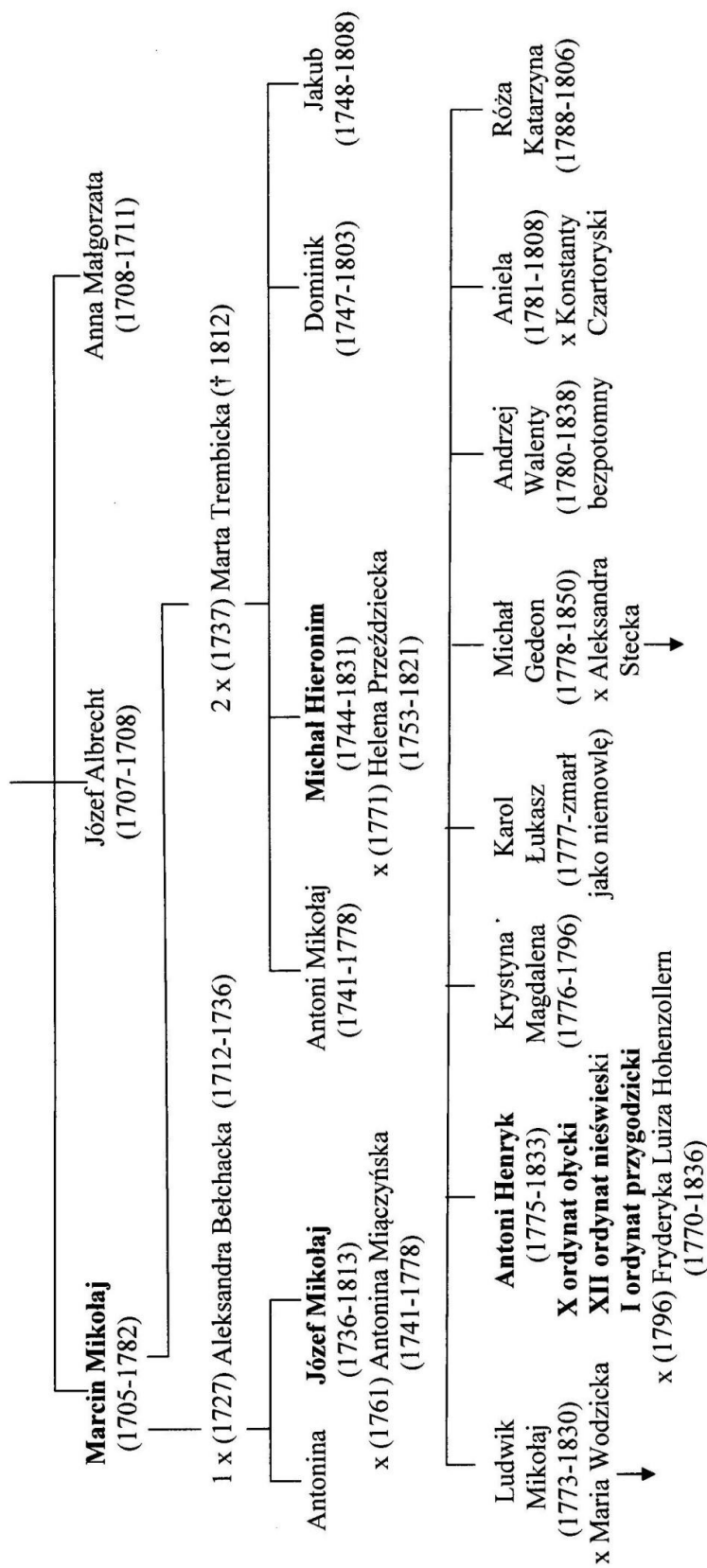
Najstarszy syn księcia Jerzego Fryderyka – Albrecht Antoni (1885–1935) pozostawił po sobie córkę, drugi syn Karol Mikołaj (1886–1966) także pozostawił tylko córkę. Najmłodszy syn – Leon Władysław (1888–1959) miał 2 synów: Antoniego Jerzego (1912–1967), który zmarł bezpotomnie i Jerzego Mikołaja (1921–2007), który pozostawił córkę Dianę Marię (ur. 1953 r.). Linia Wilhelma wygasła z chwilą śmierci Jerzego Mikołaja 7 kwietnia 2007 roku.

Młodszy brat Wilhelma także doczekał się 9-cioro dzieci, w tym 4 córek. Najstarszym synem był Ferdynand (1834–1926) związany z Antoninem, Władysław (1836–1922) został zakonnikiem-jezuitą, Karol Jan (1839–1907) ożeniony z Teresą Lubomirską miał tylko jednego syna Władysława Jerzego (1881–1963), który potomków się nie doczekał. Adoptował co prawda braci Oppersdorffów (przyjęli nazwisko Prinz Radziwiłł), ale nie są oni potomkami księcia Antoniego. Czwarty syn – Edmund Ferdynand (1842–1895) został księdzem i był przeorem benedyktynów w opactwie Beuron. Piąty syn – Bogusław (1844–1907) nie pozostawił potomków.

Linie męską kontynuowali więc tylko potomkowie księcia Ferdynanda. Księżę ożeniony z Pelagią Sapieżanką miał 6 dzieci. Najstarszym synem był Michał (1870–1954) – ostatni (IV) ordynat przygodzicki. Linia męska kontynuowana była tylko przez Karola Ferdynanda (1874–1906) i Janusza Franciszka (1880–1967).

Od Jana Mikołaja do Antoniego Henryka – I ordynata przygodzickiego

Jan Mikołaj (1681-1729) x (1704) Dorota Henryka Przebendowska (1682-1755)

x - zawarcie małżeństwa (w nawiasie rok)

† - data śmierci

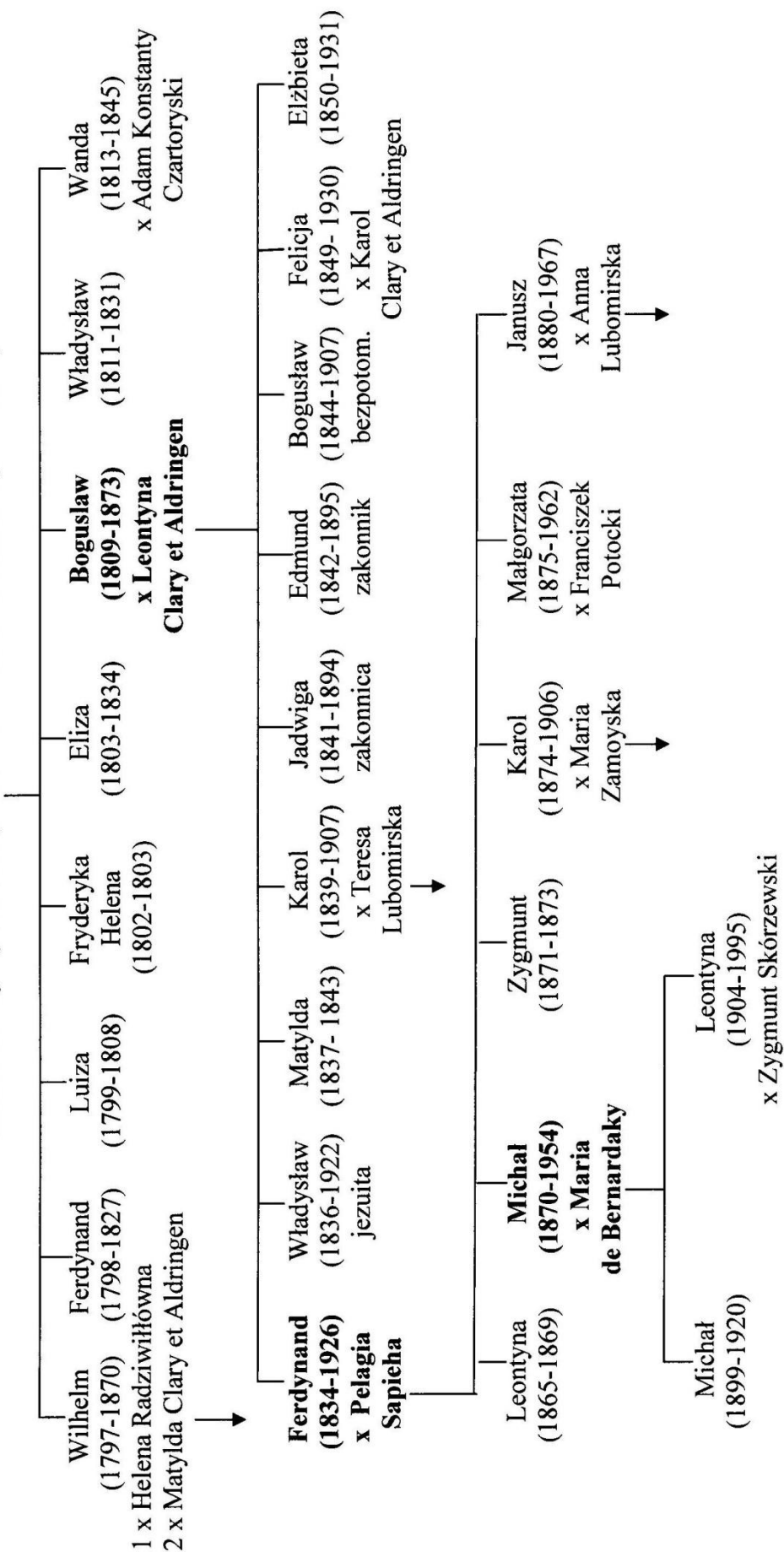
↓ - kontynuacja (potomkowie)

▼ **Właściciel małego przedsiębiorstwa (potemkowiec)**
wyłuszczonego przez drukarnię - właściciel dóbr przygodzickich

Antonińscy Radziwiłłowie

Drzewo genealogiczne – od Antoniego Henryka (I ordynata) do Michała (IV ordynata) na Przygodzicach

Antoni Henryk (1775-1833) x 1796 Luiza Hohenzollern (1770-1836)

СТАНІСЛАЎ ВІЛЬГЕЛЬМ РАДЗІВІЛ – АРДЫНАТ ДАВЫД-ГАРАДОЦКІ

Дакладна вядома аб датах стварэння і зацвярджэння першых трох ардынацый Радзівілаў: Нясвіжскай, Алыцкай і Клецкай. Таксама вядомы даты, калі была створана і зацверджана Пшыгодзіцкая ардынацыя Радзівілаў. Што датычыцца Давыд-Гарадоцкай ардынацыі, то гісторыкі падаюць розныя даты. Нягледзячы на вялікія памеры, гісторыя ардынацыі даволі цьмяная. Гэта звязана ў першую чаргу з тым, што яна на працягу стагоддзяў была трывала звязана з клецкай ардынацыяй і знаходзілася ў яе ценю.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ёсць цікавы дакумент «Тлумачэнне да тэстаментаў, падзелаў маёмасці, рашэнняў і іншых дакументаў кн. Радзівілаў у Небарове ў 1816 г. напісаная». У ім пэўная частка адведзена гісторыі Давыд-Гарадоцкай ардынацыі і падаецца дакладная дата яе стварэння 24 мая 1641 г., калі яна была вылучана для сына клецкага ардыната [24, с. 26 адв.]. Праз нядоўгі час гэтая галіна Радзівілаў знікла і Давыд-Гарадоцкая ардынацыя вярнулася да клецкіх ардынатаў як непасрэднае ўладанне, але засталася самастойнай адзінкай.

У 1870-х гг. XIX ст. бяздзетны ардынат клецкі і давыд-гарадоцкі Леў (Леан) Радзівіл перадаў кіраванне сваімі маёнткамі свайму родзічу Антонію Вільгельму Радзівілу – ардыната нясвіжскага. Леў Радзівіл атрымаў пенсію, якая давала магчымасць яму весці арыстакратычны лад апошніх гадоў свайго жыцця, а ў руках Антонія Вільгельма Радзівіла апынуліся тры агромністыя ардынацыі, тэрыторыі на сотні тысяч гектараў. Калі Клецкая і Нясвіжская ардынацыя знаходзіліся побач, то Давыд-Гарадоцкая ардынацыя ў самым гушчары Палесся. У гэты час праз Беларусь толькі пачалі пракладываць лініі чыгункі і нават проста дабрацца сюды было надзвычай складана. Жонка Антонія Вільгельма французжанка Марыя Дарота з роду Кастэлян зладзіла сапраўдную экспедыцыю для знаёмства са сваімі новымі палескімі ўладаннямі і красамоўна апісала іх у сваіх мемуарах.

«Палессе – дзіўная краіна! Мне здавалася, што я апынулася не ў Еўропе, але я знаходзілася на зямлі, невядомай нашаму пакаленню: там паўсюль заўважныя сляды старажытнай цывілізацыі, але, на жаль, там відавочныя поўная занябанасць і абыякавасць да насельніцтва з боку дзяржаўнай улады. Урад Расеі не робіць нічога: ні дарог, ніякай іншай

дапамогі, але ахвотна пераследуе нешматлікіх жыхароў гэтага краю без аніякай справядлівасці. Смутаку пануе ўсюды, і нават сялянскія песні выяўляюць душэўныя пакуты, якія так глыбока пранікаюць у душу кожнага народжанага ў гэтых краях. Вялікая паэзія разлітая ўсюды ў паветры, але гэта паэзія пакутнай, амаль у кожным слове адчуваецца боль» [12, с. 234–235].

Безумоўна, што экспедыцыя была зладжана не для этнаграфічных назіранняў. Было вырашана сфарміраваць новы цэнтр ардынацыі, і ў вёсцы Манькавічы, на беразе р. Гарынь, быў высаджаны парк, які тады закладвалі перад будаўніцтвам палаца, каб парк быў ужо амаль гатовы да часу яго пабудовы [12, с. 234].

Усё гэта рабілася ў сувязі з тым, што ў Марыі Дароты нарадзіўся другі сын Станіслаў Вільгельм Радзівіл. Ён быў малодшы на дваццаць гадоў за свайго старэйшага брата Ежы Фрыдэрыка, і можна сказаць, што як часта бывае з самымі малодшымі дзецьмі стаў улюбёнцам маці. Бацькі вырашылі вылучыць для яго Давыд-Гарадоцкую ардынацыю. (Іл. 1).

Іл. 1. Станіслаў Радзівіл у маленстве

Тут трэба зрабіць рэмарку, што нягледзячы на тое, што Радзівілы валодалі ардынацыямі, якія знаходзіліся на тэрыторыі Расійскай імперыі, яны былі падданымі Германскай імперыі. І большую частку свайго жыцця яны праводзілі там. Значная частка маленства Станіслава прайшла ў Кленіцах, у мясцовасці, якая тутэйшымі жыхарамі называлася «далінай Радзівілаў». Па загаду Марыі Дароты ў 1882 г. недалёка ад старой лукі ракі Одэр быў закладзены парк плошчай 7 га з алеямі платанаў, а ў 1884 г. пабудаваны так званы паляўнічы палац. Гэты

палац надзвычай падобны на той, які пазней быў пабудаваны ў Манькавічах – сталіцы Давыд-Гарадоцкай ардынацыі. На жаль, пабудаваны ў Манькавічах берлінскім дойлідам Венцэлем у 1905 г. палац быў спалены падчас Грамадзянскай вайны і нягледзячы на намаганні П давыд-гарадоцкага ардыната па аднаўленні палаца, адбудовай якога займаўся ў 1922 г. архітэктар Нагурскі, ён у Манькавічах не дайшоў да нашага часу, бо быў знішчаны напрыканцы Другой сусветнай вайны.

Аднак, як відаць па вершам Станіслава Радзівіла, частку лета ён праводзіў таксама ў Нясвіжы. Існавала надзвычай цікавая традыцыя: на дзень нараджэння бацькі – 31 ліпеня маленькі Станіслаў пісаў для яго верш-віншаванне, пазней гэта сталі ўрыўкі з гістарычных твораў, у якіх згадваліся Радзівілы: з твораў Адама Міцкевіча, Вінцэнта Поля і інш [21].

У часы маленства Станіслава яго сёстры выходзяць замуж за братоў графаў Рамана і Юзафа Патоцкіх, што прадвызначыла асаблівую блізкасць радоў Патоцкіх і Радзівілаў у канцы XIX – пачатку XX ст., а старэйшы брат Станіслава Ежы Фрыдэрык Радзівіл у 1883 г. у Парыжы ажаніўся з Марыяй-Ружай Браніцкай.

Сярэдняю адукацыю Станіслаў атрымаў у каралеўскай школе суседняга з Кленіцамі горада Сулехува. Там знаходзілася мужчынская навучальная ўстанова, у якой навучалася больш за трыста хлопчыкаў пераважна з арыстакратыі Германскай імперыі. Дзякуючы дзейнасці дырэктара Фрыдэрыка Рудольфа Ханаў у 1880 г. ў Сулехаве была скончана шырокамаштабная разбудова, што зрабіла школу адной з лепшых у Нямеччыне абсалютна самастойнай гімназіяй-інтэрнатам. Каля школы знаходзіліся сады, фермы з каровамі, свіннямі, птушкамі, пасека і рыбныя ставы, якія былі на балансе гімназіі і забяспечвалі студэнтаў усімі неабходнымі прадуктамі. З 1868 г. да пачатку XX ст. вялікую ўвагу ў навучальнай ўстанове звярталі на старажытныя мовы, таму можна сказаць, што гэта была па сваім статусе класічная гімназія. Станіслаў здаў ў 1899 г. школьныя выпускныя іспыты і абраў ваенную кар’еру. Ваенны шлях Станіслава быў шмат у чым прадвызначаны ваеннымі традыцыямі рода Радзівілаў. Яго бацька Антоні Вільгельм з’яўляўся ад’ютантам трох імператараў, а дзед Фрыдрых Вільгельм меў званне генерала інфантэрыі і адказваў за пабудову фартыфікацыйных умацаванняў у Прускім каралеўстве. Станіслаў, як і раней старэйшы брат Ежы Фрыдэрык, паступае на ваенную службу ва ўзброеныя сілы Германскай імперыі. Ён быў запісаны ў 17-ы рэгімент 1-га Гановерскага (№ 13) каралеўскага ўланскага палка Прускай арміі, у якой служыў у 1899–1900-х гг. Аднак у хуткім часе абставіны вымушаюць Станіслава сысці. Пад пагрозай канфіскацыі апынуліся расійскія

ўладанні Радзівілаў. Прававы статус замежных падданных быў пагоршаны ўказамі імператара Аляксандра III 1887, 1888 і 1892 гг. Расійскае заканадаўства забараніла замежным падданым валодаць зямельнай уласнасцю, таму Марыя Дарота, якая турбавалася за радзівілаўскія ўладанні, дамагаецца для сваіх дзяцей рускага падданства. Дзеля яго атрымання Станіслаў пераязжае на сталае жыхарства ў межы Расійскай імперыі.

6 чэрвеня 1902 г. у Берліне, князь Антоні Вільгельм Радзівіл складае тэстамент. Згодна з ім Станіслаў павінен быў атрымаць Дывыд-Гарадоцкую ардынацыю, карціну аўтарства якой прыпісвалася Рубенсу (з выявай двух хлопчыкаў, якія спяць), партрэты Генрыха IV і Барбары Радзівіл. Станіславу разам з братам неабходна было паклапаціцца пра рэнту для сваёй маці і выплаты пасага сёстрам ў памеры па 600 тысяч марак [18, с. 2–3]. 16 снежня 1904 г. Антоній Радзівіл памірае і Станіслаў Радзівіл робіцца ўладальнікам вялікіх маёнткаў на Палессі. Гэта былі старадаўнія лясны і бясконцыя балоты паміж рэкамі Прыпяць, Гарынь і Ствіга. Землі ардынацыі знаходзіліся ў Мазырскім і Пінскім паветах. У 1903–1904 гг. у склад ардынацыі ўваходзілі фальваркі Манькавічы, Столін, Дамброва, Вялікія Арлы, Давыд-Гарадок, Лізовічы, Дабрынь і Юзэфін [20, с. 51] (Іл. 2).

Іл. 2. *Мапа сталіцы Давыд-Гарадоцкай ардынацыі*

У гэты час Станіслаў Радзівіл спрычыніўся да вяртання ў Нясвіж часткі радзівілаўскіх калекцый з Санкт-Пецярбурга. Як згадвае ў сваіх мемуарах Канстанцін Скірмунт, у 1904 г. яны сустрэліся ў сталіцы з баронам Фёлькерзамам, які ў той час займаўся ўпарадкаваннем

калекцый Эрмітажа і быў кіраўніком аднаго з аддзелаў. Фёлькерзам паказаў скрыню, збітую з дошак з надпісам «З калекцыі бунтаўшчыка, кн. Радзівіла» [10, с. 98]. Гэта былі рэчы, вывезеныя з Нясвіжа ў 1812 г., падчас французска-расійскай вайны, у якой нясвіжскі ардынат Дамінік Радзівіл ваяваў на баку Напалеона. Станіслаў Радзівіл зрабіў вопіс тых рэчаў, шмат з якіх знаходзіліся нераспакаванымі ў Эрмітажы, а яго маці Марыя-Дарота ўжо ў хуткім часе здолела вярнуць у Нясвіж значную частку тых старадаўніх калекцый.

Амаль адразу пасля атрымання маёнткаў Станіслаў адпраўляецца валанцёрам на руска-японскую вайну. У ваенных дзеяннях ён удзельнічае ў складзе 1-га Нерчынскага казачага палка Забайкальскага казачага войска. Князь Станіслаў, які дабраахвотнікам пайшоў на вайну, ех пунс атрымаў афіцэрскае званне і дазвол на падданства. Дзякуючы гэтаму ён канчаткова ўступае ва ўладанне Давыд-Гарадоцкай ардынацыяй. За свой удзел у руска-японскай вайне ён атрымаў ордэн св. Станіслава III ступені [23].

У 1906 г. у Парыжы Станіслаў пабраўся шлюбам з Канстанцыяй Іаанай Марыяй Далорэс Радзівіл – прадстаўніцай Паланэчскай лініі роду. А праз год у Баліцах у Станіслава і Далорэс, ці Долі, як называлі яе блізкія, нарадзілася дачка Ганна-Марыя. Станіслаў з жонкай любілі гасцяваць тут. Гэты маёнтак належыў яе бацьку – Дамініку Радзівілу. Брат маладой Геранім Мікалай стаў хросным бацькам іх дачкі, а пляменнік Станіслава – наступны давыд-гарадоцкі ардынат князь Караль Радзівіл знайшоў сваё шчасце ў шлюбе з яе малодшай сястрой і сваёй кузынай – Ізабэлай (Іл. 3).

У гэты ж час Станіслаў Радзівіл і яго стрыечны брат Вацлаў Мікалай Радзівіл атрымалі рэпутацыю дзівакоў сярод арыстакратыі былых зямель Рэчы Паспалітай з-за свайго «хлопаманства». Вось, што піша ва сваіх успамінах Крыштаф Радзівіл аб Станіславе: «Яго прага да гераізма знайшла своеасаблівы выхад. Станіслаў Радзівіл з цягам часу стаў лічыць сабе беларусам і стараўся зблізіцца з суседзямі-пінчукамі, якія пазней у часы II Рэчы Паспалітай акрэслівалі сабе як тутэйшыя. З-за свайго замілавання беларускасцю Станіслаў Радзівіл стаў апалагетам федэрацыйнай ягелонскай ідэі» [7, с. 43]. А алыцкі ардынат Януш Радзівіл згадваў ў сваіх успамінах, што Станіслаў Радзівіл часта сядзеў безвылазна ў сваім «палескім каралеўстве». І, відаць, меў імпэт да беларускай мовы, бо патрабаваў ад дачкі яе вучыць, каб магла маліцца па-беларуску [2, с. 71]. Цікава, якім чынам сын французанкі, унук багемскай немкі і праўнук прускай прынцэсы ўсвядоміў такую ідэнтычнасць. Пры гэтым яго продкі Радзівілы амаль на працягу стагоддзя не жылі на беларускіх землях.

Іл. 3. *Станіслаў Радзівіл з дачкой Ганнай*

Пачатак Першай сусветнай вайны сям'я Марыі Дароты Радзівіл сустрэла раз'яднанай. Напярэдадні вайны, 22 студзеня 1914 г. у Венскай клініцы памірае пасля працяглай хваробы старэйшы брат Станіслава Ежы Фрыдэрык. А літаральна за некалькі дзён да пачатку вайны амаль усе Радзівілы з'ехаліся ў Алыку, дзе адбываліся святкаванні «залатога вяселля» алыцкага і пшыгодзіцкага ардыната Фердынанда Радзівіла і яго жонкі. 19 ліпеня 1914 г. у замку сабраліся дзясяткі прадстаўнікоў роду. Пасля святкаванняў Станіслаў разам з баліцкімі родзічамі з'язджае ў Манькавічы, каб паказаць палескія краявіды дзядзьку жонкі Канстанціну Радзівілу, які на працягу дзесяцігоддзяў не быў на Радзіме, бо ажаніўся з французжанкай і жыў у Францыі [5, с. 249]. Магчыма, менавіта Станіслаў паўплываў на яго сына Леана Канстанціна Радзівіла, які пісаў у 1907 г. у французскай прэсе, што на тэрыторыі Літвы, Бelay Русі і Жамойці землеўладальнікі ўсё яшчэ змагаюцца, таму што яны арыстакраты і, такім чынам, палякі, але народ, пра які ў часы Рэчы Паспалітай ніколі не клапаціліся, хіба што прыгняталі, усё ж такі абудзіўся і паўстае са сваёй мовай, рэлігіяй, звычаямі, якія ніякім чынам не польскія, але мясцовыя» [14, с. 72]. І згадвае, што расчараваўся ў польскай ідэі пасля вандроўкі на Літву і Беларусь: «Занадта часта я чуў на нашай роднай мове, сярод тых, хто мяне акружаў, у тым ліку маіх самых блізкіх сваякоў і сяброў, як некаторыя адмаўляюць, што яны палякі, і сцвярджаюць, што яны беларусы [14, с. 76]. Шляхціцы, якія за стагоддзі забыліся на мясцовую мову, не маюць болей ні гэткай жа рэлігіі, ні гэткіх жа ідэалаў, што іх

сяляне, пачынаюць паціху скарацца, раптам успамінаць сваё паходжанне, пісаць ва ўсялякім разе на мясцовым дыялекце» [14, с. 72].

Вяртаючыся да тэмы вайны, трэба дадаць, што маці Станіслава Марыя Дарота была інтэрнавана ў сваім маёнтку ў Кленіцах, дзе неўзабаве памірае. Пасля смерці маці Станіслаў павінен быў атрымаць па спадчыне Кленіцкі маёнтak, але з-за ваенных дзеянняў зрабіць гэтага не здолеў.

У хуткім часе становіцца зразумела, што пачалася вялікая вайна. Станіслаў падае рапарт аб адпраўцы на фронт, і ў верасні 1914 г. Станіслаў Радзівіл быў залічаны карнетам у склад Чаркескага палка Каўказскай туземнай коннай дывізіі (Дзікай дывізіі). Пасля заканчэння фарміравання яна была перакінутая на фронт, дзе вяла упартыя баі з войскамі Аўстра-Венгрыі.

Першая сусветная вайна сутыкнула паміж сабой прадстаўнікоў былой Рэчы Паспалітай, якія не парывалі свае адносіны і пасля таго, як апынуліся ў трох імперыях. Ваенныя фарміраванні палякаў у Аўстра-Венгрыі ўзначаліў Юзаф Пілсудскі. Станіслаў Радзівіл негатыўна ставіўся да гэтага чалавека, лічачы яго леваком і безданскім тэрарыстам, што ў хуткім часе стала вядома самому Ю. Пілсудскаму. Імкнучыся выкарыстаць польскае пытанне, улады Расійскай імперыі таксама ствараюць нацыянальныя ваенныя часткі. Прымаецца рашэнне аб фарміраванні польскага ўланскага дывізіёна з арыстакратыі былой Рэчы Паспалітай, куды Станіслаў і яго пляменнік Караль Радзівілы накіроўваюцца служыць. У будучым гэты ўланскі дывізіён павінен быў стаць ядром сапраўднай арміі Царства Польскага. З 1915 па 1917 гг. Станіслаў Радзівіл з'яўляецца сотнікам Казачага палка яго Вялікасці, хоць і амаль на год пры гэтым ён знаходзіўся ў камандзіроўцы ў Польскім уланскім дывізіёне. Паслужны спіс 1917 г. кажа нам пра тое, што ён становіцца пад'есаўлам лейб-гвардзейскага Казацкага палка [23].

У асноўным ваенныя дзеянні, у якіх удзельнічаў Станіслаў Радзівіл, адбываліся на тэрыторыі сучаснай Украіны: узяцце г. Станіславава, баі на рэках Днестр, Прут, Сан і змаганне за карпацкія перавалы. За гэтыя баі карнэт Станіслаў Антонавіч Радзівіл атрымлівае ордэн Св. Ганны 4-й ступені з надпісам «За храбрость» і ордэн св. Ганны з мечамі і бантамі [23]. А Нясвіжскі палац у гэты час стаў сапраўдным прытулкам для ўсёй шматлікай сям'і Радзівілаў. Далорэс з жонкай Антонія Альбрэхта амерыканкай Дораці Паркер Дзікан, Дамінік з сям'ёй і братам Канстанцінам, які напярэдадні вайны выехаў з Францыі на радзіму, і шматлікія іншыя госці знайшлі тут сабе месца ў віхурлівы час вайны. Як пісала Марыя-Малгажата з Радзівілаў Патоцкая «Нясвіж стаў тым, чым павінна была быць кожная ардынацыя – апорай і дапамогай

для младших галін роду» [5, с. 266–267]. У замку быў адкрыты вайсковы шпіталь, а жонкі князей Радзівілаў, у тым ліку і жонка Станіслава Далорэс, сталі медыцынскімі сёстрамі ў ім [16, с. 211]. Што цікава Радзівілы таксама траплялі на лячэнне ў гэты шпіталь. У Расійскім дзяржаўным ваенна-гістарычным архіве захоўваецца цікавы дакумент, які сведчыць, што пэўны час Станіслаў Радзівіл ляжаў у шпіталі ў якасці хворага на апендыцыт [Іл. 4].

4201. 149

(Възлы для офицерск.
чиновъ). На прибывшихъ.

Фамилия Князь Радзивиловъ
 Имя Станиславъ
 Отчество Витовтовичъ
 Чинъ Корунгей
 Военная часть Польская Уланская
Дивизіона
 Болень (чѣмъ) Воспаленіе червеобразна
виросійка сипной кишки.
 Ранень (куда) _____
 Время и мѣсто сраженія _____
 Название и подробный адресъ лазарета, сообщающаго
 свѣдѣнія (штампель) _____
Лазаретъ Кр. Князей Радзивиловъ
въ Пескицкескомъ замкѣ
Г. Пескицы - Минской губернии.
 Когда поступилъ въ лазаретъ 19 июля 1917г.

Іл. 4. Ліст нясвіжскага вайсковага шпіталя аб хваробе Станіслава Радзівіла

30 мая 1917 г. Станіслаў Радзівіл падаў рапарт: «Пасля двух з паловай гадоў франтавой службы нядаўна меў сур'ёзную аперацыю, здароўе маё моцна пахіснулася. Хадайнічаю аб звальненні ў адпачынак з-за хваробы альбо звальненні ў адстаўку». 15 верасня 1917 г. генерал-лейтэнт А. Архангельскі ў загадзе па казачым войску звольніў яго ад службы адпаведна з прашэннем [23].

Падчас Першай сусветнай вайны, рэвалюцый і савецка-польскай вайны становішча ардынацыі было настабільным, перавага знаходзілася то на адным, то на другім баку. Відаць, з гэтай прычыны князь Станіслаў, няўпэўнены ў будучыні, няшчадна эксплуатаваў лясны ардынацыі. Атрыманыя грошы ён браў авансам і ўкладаў у кіеўскія банкі, набываў нерухомасць у Кіеве і іншых гарадах. Падчас службы ў

войску Станіслаў Радзівіл на працягу 1916–1917 гг. заключае шэраг дагавораў на продаж драўніны на суму каля 10 млн рублёў [22, с. 34].

У выніку Лютаўскай рэвалюцыі Расійская імперыя спыніла сваё існаванне. Станіслаў Радзівіл падтрымаў Часовы ўрад. А ў кастрычніку 1917 г. стаў адным з заснавальнікаў і лідэраў нацыянальна-кансерватыўнай партыі, якая заклікала да супрацоўніцтва з Часовым урадам і кааліцыяй, але прызнавала рэгенцкую Раду як «адзіную законную ўладу Польшчы». Станіслаў Радзівіл з'яўляўся сакратаром нацыянальна-кансерватыўнай партыі ў Мінску і супрацоўнічаў з іншымі польскімі групамі. У склад яго кола ўваходзілі прадстаўнікі такіх вядомых на Беларусі радоў як О'Рурк, Булгак, Святаполк-Мірскі, Валадковіч і Ваньковіч [4, с. 239]. Аднак Кастрычніцкая рэвалюцыя большавікоў рэзка змяніла палітычную сітуацыю на землях былой Расійскай імперыі. Рух дэмакратычных партый быў прыпынены. Пачалося спаўзанне краіны да грамадзянскай вайны. У сувязі са звяржэннем улады імператара ў Германіі савецкае кіраўніцтва дэнасавала Брэст-Літоўскі дагавор з немцамі і разгарнула шырокамаштабнае наступленне на тэрыторыі Беларусі і Украіны. 10 снежня 1918 г. быў заняты Мінск, а на пачатку 1919 г. атрады чырвоных з'яўляюцца на тэрыторыі Давыд-Гарадоцкай ардынацыі. Пры гэтым, паводле дзённіка Касакоўскага упершыню Манькавічы былі разрабаваны яшчэ ў лістападзе 1917 г. [4, с. 280].

Вядома, што Станіслаў Радзівіл хадайнічаў аб пашырэнні беларускай асветы, пра што сведчыць тэлеграма на імя кіраўніка Беларускага нацыянальнага камітэта Рамана Скірмунта, апублікаваная ў газеце «Минский голос» у сакавіку 1917 года: «Шчыра вітаю беларускі камітэт, жадаючы плённай працы на карысць нашага роднага краю. Спадзяюся быць карысным. У памяць свабоды ствараю ў Століне рамесніцка-агранамічную школу, якая будзе перададзена беларускаму асветніцтву» [17, с. 9].

Аднак, час рамантычных настрояў, відаць, хутка скончыўся і пачаўся час «рэал палітык», калі выбар новай улады на беларускіх землях застаўся паміж Польшчай і Савецкай Расіяй. На фоне гэтых падзей у лютым Станіслаў Радзівіл ачоліў эскадрон зямлі мазавецкай у 3-м палку ўланаў у складзе беларуска-літоўскага фронту і быў афіцыйна залічаны ў польскае войска 5 сакавіка 1919 г., у складзе якога ўдзельнічаў у баях пад Лунінцом і Слуцкам, вызначыўся пад Валічамі, Ганцавічамі і асабліва пад Малькавічамі 7 ліпеня 1919 г. Аднак у хуткім часе давыд-гарадоцкага ардыната адклікаюць з фронту і 30 ліпеня 1919 г. ён у званні ротмістра прызначаецца ад'ютантам Юзафа Пілсудскага. Сучаснікамі гэты нечаканы факт тлумачыўся асаблівымі

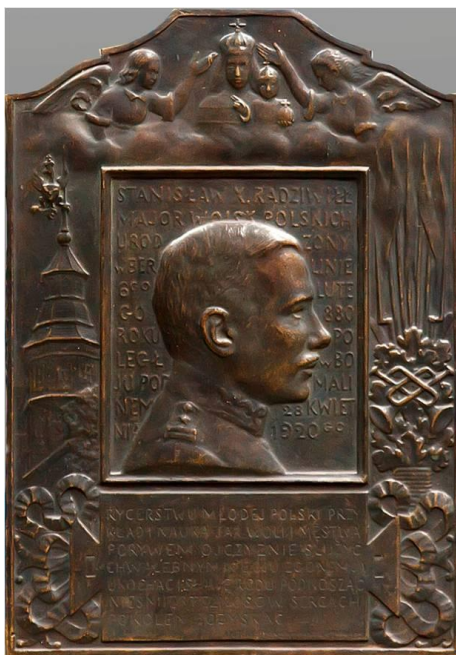
якасцямі харызмы Пілсудскага, які падчас асабістых сустрэч змяняў негатыўнае стаўленне людзей да яго. Верагодна, падчас знаёмства Пілсудскага і Радзівіла яны пранікліся даверам і сімпатыяй адзін да аднаго. На пасадзе ад'ютанта Станіславу прыходзіцца вырашаць шэраг дыпламатычных пытанняў. Згодна з загадам Станіслаў Радзівіл у Вільні спрабуе вырашыць польска-літоўскія супярэчнасці, а 21 лістапада 1919 г. разам з будучым прэм'ер-міністрам П Рэчы Паспалітай Валерыем Славекам адпраўляецца ў Рыгу на польска- латышскія перамовы. Падчас сустрэч з Галоўнакамандуючым Арміі Латвіі і міністрам замежных спраў былі агавораны шматлікія спрэчныя пытанні і 23 лістапада ў якасці першых замежных прадстаўнікоў Слабек і Радзівіл ўсклалі кветкі на труны латышскіх жаўнераў на Рыжскіх брацкіх могілках [3, с. 63].

Таксама Станіслаў Радзівіл улагоджваў пытанне арміі Брэдава, якая шукала паратунку, узятая ў аблогу большавікамі. Станіслаў Радзівіл ад польскага боку веў перамовы, што надзвычай цікава апісаў генерал Штэйфан. Ён дае шмат цытат, відаць падчас сустрэч вялося штосці кшталту стэнаграм. Дамовіцца атрымалася, дзякуючы разважліваму падыходу Радзівіла “Мы не звязаныя фармальнымі дамовамі, – але ў нас агульны вораг – большавікі.” Штэйфан з нечакана вялікай сімпатыяй узгадвае Станіслава Радзівіла і ставіць яго значна вышэй іншых больш позніх перамоўшчыкаў з польскага боку [25]. Таксама аналізуючы дакументы з архіва Пілсудскага, трэба зазначыць, што Станіслаў Радзівіл адказваў за фінансавыя аперацыі і транспарціроўку гіганцкіх сум грошай у маладой польскай дзяржаве. Напрыканцы года Станіслаў разам з палкоўнікам Юліянам Стахевічам і яшчэ адным ад'ютантам Пілсудскага Баляславам Венява-Длугашоўскім займаўся планаваннем наступлення польскіх войск вясной 1920 г. Польскае кіраўніцтва схілялася да паўднёвага напрамку актыўных баявых дзеянняў. Канчаткова Кіеў як месца галоўнага ўдара было выбрана пасля зрыву савецка-польскіх перамоў у снежні 1919 г. Лічылася, што савецкія ўлады не збіраюцца выконваць мірнае пагадненне, а імкнуцца да перамогі ў грамадзянскай вайне, каб потым прынесці камунізм у еўрапейскія краіны.

8 красавіка 1920 г. на берагах Прыпяці пад Давыд-Гарадком скончыла сваё фарміраванне VII брыгада кавалерыі – апошняе вайсковае падраздзяленне, з якім злучыў лёс Станіслава Радзівіла. Ардынат напісаў рапарт аб неабходнасці адпраўкі яго на фронт і сышоў з пасады ад'ютанта Пілсудскага, каб стаць начальнікам штаба новай брыгады, якая складалася з 1-га палка лёгкай кавалерыі (шваляжэры), 17-га палка ўланаў, палка ўланаў татарскіх, дзвюх батарэй 7-га дывізіёна коннай

артылерыі, палявога шпіталя №906, палявой пошты №55 і штабной каманды. 25 красавіка пачалася Кіеўская аперацыя польскіх войск. Галоўны ўдар быў накіраваны на 12-ю савецкую армію. Абстаноўка для гэтай арміі склалася вельмі неспрыяльная, бо менавіта ў той момант успыхнулі антыбальшавіцкія паўстанні ў войску. Асноўныя сілы 12-й арміі давалася кінуць супраць паўстанцаў. Паслабленнем сіл на жытомірскім кірунку скарысталася польскае камандаванне, якое арганізавала наступ па ўсім фронце. VII брыгада кавалерыі ў складзе групы палкоўніка Юзафа Рыбака наступала з Палесся з мэтай перарэзаць камунікацыі для адступаючай Чырвонай Арміі. Станіслаў Радзівіл паставіў перад 17-м палком уланаў задачу ўзяць пад свой кантроль горад Малін і мост праз раку Цяцераў. Што цікава, гэты горад у XIX ст. уваходзіў у склад маёнткаў Радзівілаў, а Цэцылія Радзівіл прафундавала тут стварэнне касцёла Св. Ганны. У 1920 г. ён з'яўляўся стратэгічна неабходным для ўзяцця Кіева пунктам з чыгуначнымі мастамі праз рэкі Цяцераў і Ірша. У гэты час з захаду да Кіева прабівалася некалькі савецкіх дывізій, якія не маглі абмінуць яго на сваім шляху. Асноўны контрудар нанесла 7-я стралковая дывізія пад кіраўніцтвам А. Р. Голікава. Кінуўшы у бой тры бронецягнікі, дывізія здолела адцясніць часткі VII брыгады на поўнач ад горада. Падчас гэтых баёў князь Станіслаў Радзівіл быў моцна паранены. З-за немагчымасці эвакуацыі ён быў пакінуты ў адной з хат. Кум Станіслава князь Геранім Радзівіл адправіўся на яго пошукі, але знайшоў толькі сколатае штыкамі і страшна збітае прыкладамі цела [15, с. 314]. Афіцыйнае пахаванне, згодна з жаданнем жонкі Станіслава Далорэс, прайшло ў касцёле Святога Крыжа ў Варшаве. Каля труны ў Варшаве былі князі Леан, Геранім і Януш (сын Караля) Радзівілы, у цырымоніі прыняў удзел Пілсудскі, які лічыў Станіслава Радзівіла чалавекам гонару. У лісце да сваёй жонкі ад 1 мая 1920 г. польскі лідар пісаў, што яго смерць стала самай вялікай стратай і горам падчас савецка-польскай вайны (Іл. 5).

Пасля вайны цела Станіслава было перанесена ў родавы склеп княскай сям'і ў Нясвіжы. 27 кастрычніка 1926 г. Пілсудскі прыехаў ў Нясвіж дзеля таго, каб асабіста ўдэкарыраваць труну крыжам *Virtuti Militari* [1, с. 273]. Гэтая падзея стала нагодай для сустрэчы арыстакратыі Заходняй Беларусі з Пілсудскім у Нясвіжскім замку. Дзякуючы гэтаму жэсту Пілсудскі здолеў прыцягнуць Радзівілаў да сваёй палітыкі санацыі. Візіт, згодна з меркаваннем як сучаснікаў, так і гісторыкаў, стаў крокам да палітычнага збліжэння паміж маршалам і кансерватарамі (Іл. 6).

Іл. 5. *Плакетка з выявай Станіслава Радзівіла. Аўтар А. Мадэўскі, 1921 г. Приватная калекцыя Мацея Радзівіла*

Постаць Станіслава Радзівіла прываблівае ўвагу па шэрагу прычын. Як своеасаблівы “Кароль Палесся” напачатку XX стагоддзя ён з’яўляўся адным з буйнейшых арыстакратаў Паўночна-Заходняга края Расійскай імперыі. Маёнткі яго і асабліва гандаль дрэвам з яго лясных дач змянілі інфраструктуру рэгіёна: з’явіліся рэгулярныя шляхі зносін, якія інтэгралі Палессе ў эканамічныя рэаліі напачатку XX ст. У Манькавічах, дзякуючы яму сфарміравалася палацава-паркавая прастора і інтэлектуальнае кола, культурная спадчына якіх, нажаль дагэтуль не ацэнена. Радзівілы абавязаны яму вяртаннем шматлікіх збораў, якія сталі асновай знакамітых калекцый. Да канца не праследжана яго актыўнасць у межах дзейнасці так званых краёўцаў, частку з якіх можна лічыць у нейкай ступені аднымі з заснавальнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі: Марыя Магдалена з мужам Вацлавам Мікалаем Радзівілам, фундатар Чырвонага касцёла ў Мінску Эдвард Вайніловіч, які дарэчы напачатку XX ст. з’яўляўся апекуном Нясвіжскай ардынацыі Радзівілаў, і Раман Скірмунт, які ўзначальваў Беларускі нацыянальны камітэт. Верагодна, што гэта былі якраз тыя прадстаўнікі старадаўняй арыстакратыі на беларускіх землях пра якіх пісаў Леан Канстанцін Радзівіл у французскай прэсе.

Нарэшце, Станіслаў Радзівіл з’яўляўся даволі важным акторам падчас савецка-польскай вайны, калі змагаўся за ідэі ягелонскага федэралізма. Асновы дыпламатычных адносін з Літвой, Латвіяй, супрацоўніцтва з ваеннымі сіламі белых (гісторыя арміі Брэдава) былі закладзены менавіта ім.

Між тым не будзем перабольшваць ролі Станіслава: ён ніколі не займаў высокіх ваенных і палітычных пасадаў, загінуў у самым пачатку фарміравання польскай дзяржавы і яго постаць і ўчынкі былі хутка адкінуты на другі план падчас фундаментальнай Варшаўскай бітвы.

Іл. 6. Ю. Пілсудскі і II давід-гарадоцкі ардынат князь Караль Радзівіл у Радзівілаўскай крыпце касцёла Божага цела каля труны Станіслава Радзівіла

Падсумоўваючы, спадзяемся, што ў будучым будуць уведзены ў навуковы зварот эга-дакументы Станіслава Радзівіла: яго ліставанне з сваякамі і іншыя тэксты прыватнага характару, якія як падаецца дадуць магчымасць зусім па-новаму зірнуць на гісторыю рода Радзівілаў напачатку XX стагоддзя на беларускіх землях.

Крыніцы і літаратура

1. Jankowiak K. Jerzy Potocki o Józefie Piłsudskim w listach do matki. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 2002. № 2. S. 267–279.
2. Jaruzelski J. Książe Janusz, 1880–1967: Szkice. Wspomnienia Janusza Radziwiłła. Warszawa: DiG, 2001. 160 s.
3. Jekabsons E. Piesardzīga draudzība. Latvijas un Polijas attiecības 1919–1920. Rīga, 2007. 244 s.
4. Kossakowski M.-S. Diariusz. T. 2–3. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016
5. Potocka M.-M. Z moich wspomnień: (Pamiętnik)/Maria Małgorzata z Radziwiłłów Franciszkowa Potocka. London: Veritas, 1983. 510 s.
6. Potocki A.-A. Master of Lancut/the memoirs of Count Alfred Potocki. London: W. H. Allen, 1959. 336 s.
7. Radziwiłł K. Pamiętniki: od feudalizmu do socjalizmu bezpośrednio. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000. 367 s.
8. Roszkowski W. Stanisław Wilhelm Radziwiłł. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. 2014. URL: Tryb dostępu: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/index.php/a/stanislaw-wilhelm-radziwill>. (Data dostępu: 02.05.2015).

9. Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. Warszawa, 1981. 285 s.
10. Skirmunt K. Moje wspomnienia 1866–1945. Rzeszów: Wydaw. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. 243 s.
11. Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej oraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na froncie wschodnim w przededniu «wyprawy kijowskiej» 1920 r. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2005. T. 2. S. 217–258.
12. Быль В. Французанка пры прускім двары. Успаміны княгіні Радзівіл з роду Кастэлян, 1843–1873 гг. *Acta anniversaria*. Т. 2: зборнік навуковых прац Нацыянальнага гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Нясвіж». Нясвіж, 2016. С. 208–236.
13. Бабішчэвіч А. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя Радзівілаў у 1921–1939 гг. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2015. № 10. С. 20–32.
14. Варабей Т. «Premiere defaite polonaise»: польскі і беларускі нацыянальныя рухі пачатку хх ст. вачыма французскага арыстакрата Леона Радзівіла. *Acta anniversaria*. Т. 2: зборнік навуковых прац Нацыянальнага гісторыка-культурнага музея-запаведніка «Нясвіж». Нясвіж, 2016. С. 58–236.
15. Войнилович Э. Воспоминания: пер. с пол. Минск, 2007. 380 с.
16. Волкава В. Лазарэт чырвонага крыжа князёў Радзівілаў у Нясвіжскім замку ў гады першай сусветнай вайны. *Прыватнаўласніцкія гарады Вялікага княства Літоўскага: лёс праз стагоддзі*: зб. Матэрыялаў міжнар. навук.-практ. канф. (Нясвіж, 23-24 красавіка 2014 г.). Мінск, 2014. С. 205–214.
17. Гужалоўскі А. Фарміраванне структур грамадзянскай супольнасці ў Беларусі ў 1917 г. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2017. № 6. С. 3–12.
18. Копия духовного завещания князя Фридриха-Вильгельма-Антоня Радзивилла. *ННІАБ*. Ф. 694. Оп. 1. Д. 142.
19. Кохнович В. Хозяйство в имениях на Полесье в 1861–1914 гг. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. 356 с.
20. Кохнович В. Хозяйство и доходы Радзивиллов в XIX – начале XX ст. *КЛИО*. 2012. № 4. С. 46–54.
21. Лісты Станіслава Вільгельма Радзівіла бацьку Антонію Вільгельму Радзівілу. *AGAD. AR Dz. XIII*
22. Папко В. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя князёў Радзівілаў у 1905–1939 гг. *Веснік Брэскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права*. 2011. № 2. С. 32–40.
23. Послужной список лейб-гвардии казачьего полка подьесаула кн. Станислава Радзивилла со ст. 3 июня 1917 г. *РДВГА*. Ф. 400. Оп. 17. Д. 29646.
24. Пояснения к завещаниям, разделам имущества, решениям и прочим документам кн. Радзивиллов в Неборове в 1816 г. написанная. *ННІАБ*. Ф. 694. Оп. 4. Д. 1393.
25. Штейфон Б. Кризис добровольчества. Бредовский поход. Москва: Вече. 2017. 288 с.

ДАВЫД-ГАРАДОЦКАЯ АРДЫНАЦЫЯ РАДЗІВІЛАЎ: ГІСТАРЫЧНАЯ СПАДЧЫНА І СУЧАСНАСЦЬ

Гістарычная спадчына Радзівілаў ужо даўно з'яўляецца прадметам навуковых даследаванняў. Аднак да сённяшняга часу яшчэ застаюцца не вывучанымі да канца старонкі з жыцця і дзейнасці гэтага найбуйнейшага магнацкага роду. Сярод іх трэба адзначыць гісторыю адной з ардынацый – Давыд-Гарадоцкай (па назве першай яе рэзідэнцыі ў Давыд-Гарадку, які цяпер з'яўляецца невялікім горадам у Столінскім раёне Брэсцкай вобласці Беларусі). У апошніх фундаментальных выданнях, падрыхтаваных пераважна спецыялістамі НАН Беларусі [6; 28], функцыянаванне ардынацыі асобна не разгледжана, паказана ў агульным рэчышчы сацыяльна-эканамічнага развіцця Заходняй Беларусі. Толькі некаторыя даследчыкі звярнулі ўвагу на гісторыю Давыд-Гарадоцкай ардынацыі ў кантэксце падзелу спадчыны князёў Радзівілаў, пры асвятленні арганізацыі паляванняў у іх уладаннях у канцы XIX – пачатку XX стст. [25–27], на асаблівасці архітэктуры новай і галоўнай сядзібы ардынацыі ў Манькавічах, яе захаванасці [24, с. 306–308; 30, с. 538–544]. Часта за аснову пры апісанні палаца і парка Радзівілаў у Манькавічах аўтарамі ўзяты звесткі з грунтоўнага даследавання польскага вучонага Р. Афтаназы [32, с. 71–78]. У папярэдніх працах аўтара гэтага артыкула ужо закраналася згаданая праблематыка [2–5]. Мэтай дадзенай працы з'яўляецца комплексны аналіз гістарычнага мінулага Давыд-Гарадоцкай ардынацыі, вызначэнне перспектывных напрамкаў сумеснага супрацоўніцтва ў справе вывучэння і папулярызацыі гісторыка-культурнай спадчыны Радзівілаў. Уведзены ў навуковы зварот шэраг новых архіўных матэрыялаў.

Пасля стварэння ў 1586 г. Нясвіжскай, Клецкай і Алыцкай ардынацый Радзівілаў землі былога Давыд-Гарадоцкага княства ўвайшлі ў склад Клецкай ардынацыі. У 1875 г. яны перайшлі ў падпарадкаванне да Нясвіжскай ардынацыі, якую ўзначальваў Антоній Вільгельм Радзівіл. Пры ім пачаліся захады па вылучэнні Давыд-Гарадоцкай ардынацыі ў якасці самастойнай. У 1885 г. па ініцыятыве яго жонкі Марыі Дароты дэ Кастэлян быў заснаваны парк у Манькавічах каля Століна (цяпер у межах гэтага горада, які з'яўляецца раённым цэнтрам Брэсцкай вобласці Беларусі). У алеях і на палянах расло больш 35 відаў дрэваў і кустоў. Да 1940 г. плошча парка складала каля 50 га.

У 1905 г. у Манькавічах па ўзору Нясвіжскага палаца па праекту берлінскага архітэктара Венцэля быў узведзены палац [16, арк. 254]. Манькавіцкі палац быў вельмі ўдала злучаны з натуральным ландшафтам. Заехаць на тэрыторыю палацава-паркавага комплексу можна было праз каваную чыгунную браму, адкуль праз парк ішла галоўная дарога (каля 1 км) да палаца. Партэр ля палаца меў вадаём з фантанам, быў дэкарыраваны паркавай скульптурай (сфінксамі, вазамі). Упрыгожаннем вестыбюля палаца з'яўляўся камін з белага мармуру, які быў дэкарыраваны карнізам з косці. На сценах вісела калекцыя халоднай зброі, паляўнічыя трафеі. Вестыбюль упрыгожвалі некалькі палотнаў, у тым ліку сямейныя партрэты. Залы палаца былі аздоблены італьянскімі рамеснікамі. У палацы знаходзілася бібліятэка, дзе была калекцыя кніг віленскага выдаўца Ю. Завадскага, якую яго сын падараваў Марыі дэ Кастэлян [32, с. 76].

Пасля смерці ў 1904 г. князя Антонія Радзівіла Давыд-Гарадоцкая ардынацыя перайшла па спадчыне да яго малодшага сына Станіслава, XII давыд-гарадоцкага ардынаты, але фактычна першага кіраўніка самастойнай ардынацыі. У час Першай сусветнай вайны палац Радзівілаў у Манькавічах быў моцна разбураны, частка кнігазбору была вывезена ўглыб Расіі, іншыя кнігі, мастацкія каштоўнасці страчаны. Пасля гібелі 28 красавіка 1920 г. у час польска-савецкай вайны Станіслава Радзівіла, ад'ютанта Юзэфа Пілсудскага, XIII (як аказалася, апошнім) давыд-гарадоцкім ардынатам стаў яго пляменнік Караль Мікалай Радзівіл, які нарадзіўся 5 снежня 1886 г. у Берліне ў сям'і Юрыя Фрэдэрыка Радзівіла і Марыі Розы з Браніцкіх. Паводле пастановы Пінскага акруговага суда ад 21 ліпеня 1921 г. К. Радзівіл быў зацверджаны як ардынаты ў правах на спадчыну ўладанняў Давыд-Гарадоцкай ардынацыі [12, арк. 8–9]. Ён меў добрую адукацыю – вывучаў земляробства ў Ягелонскім універсітэце ў Кракаве. 2 чэрвеня 1910 г. ажаніўся са стрыечнай сястрой Ізабэлай Радзівіл, якая нарадзілася 30 жніўня 1888 г. у Баліцах каля Кракава ў сям'і Дамініка Радзівіла і Далорэс дэ Аграмонтэ. Іх дачка Ізабэла нарадзілася 4 студзеня 1915 г., у 1934 г. яна выйшла замуж за свайго кузэна Эдмунда, сына алыцкага ардынаты Януша Францішка Радзівіла. У 1935 г. у гэтай маладой сям'і нарадзіўся сын Фердынанд, а праз два гады – дачка Крысціна.

У час Першай сусветнай вайны Караль Радзівіл служыў у царскай арміі, а потым у польскіх легіёнах, быў ад'ютантам камандуючага 1-га Польскага корпуса генерала Юзэфа Доўбар-Мусніцкага, удзельнічаў у

польска-савецкай вайне. Яго жонка Ізабэла працавала інструктарам у палявым шпіталі ў Кіеве.

Стаўшы давид-гарадоцкім ардынатам, К. Радзівіл найперш займаўся аднаўленнем палаца ў Манькавічах. Гэта зрабіў у 1922 г. варшаўскі архітэктар Ю. Нагурскі. Для дзвюх залаў былі замоўлены мэблевыя гарнітуры ў стылі Людовіка XVI, на сценах віселі партрэты, але шэдэўраў ужо не было [32, с. 75]. Ізабэла, дачка К. Радзівіла, пазней ў савецкім лагеры замалявала па памяці інтэр'ер палаца.

У межах Польскай дзяржавы Давыд-Гарадоцкая ардынацыя з'яўлялася буйной прыватнаўласніцкай гаспадаркай, хоць яе плошча зменшылася з 250 тыс. га (1910 г.) да 146,97 тыс. га (1932 г.) – з іх ворнай зямлі было толькі 407 га (0,28% тэрыторыі ардынацыі), астатняе займалі лясы – 42,45 тыс. га, лугі і пашы – 4095 га, балоты – 99,783 тыс. га (каля 68 %) [11, арк. 1–2; 7, арк. 116; 29, с. 32]. Агульны кошт маёмасці ардынацыі ацэньваўся ў 200 млн. злотых [8, арк. 143]. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя займалася шматпрофільнай гаспадарчай дзейнасцю – лясная гаспадарка, земляробства, рыбалоўства, конегадоўля.

Частка лясных угоддзяў Давыд-Гарадоцкай ардынацыі, якія знаходзіліся ў цэраспалосіцы з сялянскімі землямі, пайшла на парцэляцыю – была разбіта на дробныя ўчасткі (парцэлы) і прадавалася. Аднак з-за недахопу грошай купля сялянамі зямлі праходзіла павольна. Спекуляцыйныя высокія цэны былі недаступныя для збяднелага сялянства. Парцэляцыя зямель у Давыд-Гарадоцкай ардынацыі не набыла завершаны характар і расцягнулася да канца 1930-х гг.

Пры гэтым узаемаадносіны ўправы Давыд-Гарадоцкай ардынацыі і мясцовых сялян былі супярэчлівымі. З аднаго боку, адбываліся паўсядзённыя працоўныя кантакты, калі сялян наймалі на сезонныя работы – на нарыхтоўку сена, уборку ўраджаю, для выканання іншых прац. З другога боку, суіснаванне буйной латыфундыі Радзівілаў і мноства дробных сялянскіх гаспадарак адбывалася ва ўмовах пастаянных сацыяльных супярэчнасцей. Распаўсюджанымі былі розныя дробныя крымінальныя справы аб патравах, самавольным выпасе жывёлы, пакосе лугоў, высечцы лесу і інш. Пра гэта сведчаць дакументальныя матэрыялы Столінскага гарадскога (да 1928 г. – міравога) суда, міравога суда ў мястэчку Белая-на-Гарыні (Biała nad Horyniem), якое было значным чыгуначным вузлом на лініі Роўна-Сарны-Лунінец (цяпер сяло Белае (укр. – Біле), чыгуначная станцыя Мілячы Дубровіцкага раёна Ровенскай вобласці Украіны). Так, за самавольны выпас жывёлы 16 красавіка 1923 г. у лесе ардынацыі ў Стасінскім надлясніцтве была

пакарана вялікая група жыхароў вёскі Белавуша Столінскага павета – ім прысудзілі па 3 тыс. польскіх марак за кожную адзінку жывёлы [18]. За перыяд з кастрычніка 1922 г. да снежня 1923 г. за самавольныя высечкі лесу і іншыя правапарушэнні было заведзена на сялян больш за 2 тыс. судовых спраў [12, арк. 4–4адв.]. У многім гэта было выклікана складанай цераспалосіцай тэрыторыі ардынацыі і сялянскіх надзелаў.

У ходзе правядзення парцэляцыі зямель у якасці пакрыўджаных выступалі незаможныя беззямельныя і малазямельныя сяляне. 1 лютага 1927 г. у Варшаву міністру зямельных рэформаў быў накіраваны ліст ад малазямельных сялян вёскі Манькавічы, якія скардзіліся на тое, што абяцаныя ім 57 га сенакосаў ардынацыі, якія знаходзіліся ў цераспалосіцы з іх надзелямі, прадаваліся мяшчанам суседняй вёскі Белавуша [14, арк. 28]. У іх падтрымку выступілі ўкраінскія парламентарыі ў польскім сейме [14, арк. 30]. Аднак скаргу прызналі беспадстаўнай. Пакрыўджаныя беззямельныя, малазямельныя жыхары вёскі Лядзец Столінскага павета у 1930 г. таксама скардзіліся міністру зямельных рэформаў у Варшаве. «У сувязі з законам аб камасацыі зямель ардынацыя К. Радзівіла абвясціла аб парцэляцыі зямлі на вельмі цяжкіх умовах для грамады, бо была ўстаноўлена прадажная цана зямлі ў памеры 115 руб. за кожны гектар зямлі. Безумоўна, будучы малазямельнымі, мы не можам па гэтых цэнах набыць такую колькасць зямлі, каб забяспечыць сябе зямлёй. Выходзіць, што ўся парцэляцыя толькі для выгады рабаўнікоў-спекулянтаў, якія маюць грошы, што набываюць зямлю толькі для далейшага перапродажу малазямельным па больш высокай цане, чым ардынацыя. [...] Аб уласнасці набытай зямлі ніхто не атрымлівае ніякага дакумента ці дэкларацыі аб продажы. Яе пакупнікі атрымваюць толькі квітанцыі аб уплаце той ці іншай сумы, выражанай у залатых рублях, выплата якіх таксама з'яўляецца цяжкай, бо трэба набываць залатыя манеты па завышаных цэнах, даваць вялікі прыбытак прадаўцу ...» [13, арк. 17–18]. Скарга таксама не была задаволена.

На свае цяжкае матэрыяльнае становішча скардзіліся 23 чэрвеня 1932 г. у дакладной запісцы на адрас Ю. Пілсудскага і жыхары вёскі Альшаны Столінскага павета: «... значная частка мясцовых жыхароў у літаральным значэнні проста галадае, бо не мае ніякіх заробкаў і насельніцтва наогул вельмі збяднела ...» [13, арк. 181]. Яны былі занепакоены тым, што нават пасля выплаты задаткаў на набыццё зямлі на суму 75 тыс. царскіх залатых рублёў іх права ўласнасці заставалася сумніўным [13, арк. 180–181]. Таму прасілі адтэрмінаваць на пэўны час правядзенне ліквідацыі цераспалосіцы і не абцяжарваць іх новымі

выплатамі. Аднак павятовыя польскія ўлады віну за запавольванне ліквідацыі цераспалосіцы і сервітутаў ускладвалі на саміх сялян вёскі Альшаны [13, арк. 185 адв.].

Пры гэтым павятовыя ўлады разумелі патрэбнасць станоўчага вырашэння справы з парцэляцыяй зямлі. Як адзначаў стараста Столінскага павета (10 студзеня 1933 г.), гэта «патрэбна для забеспячэння інтарэсаў пакупніка, бо ў выпадку смерці цяперашняга ардыната наступны ардынат гэты продаж можа прызнаць незаконным і гэтых пакупнікоў пазбавіць зямлі, а так як гутарка ідзе аб некалькіх тысячах пакупнікоў, то справа тут, на большавіцкай мяжы, набывае дзяржаўнае значэнне» [9, арк. 228 адв.].

Гаспадарка ардынацыі мела экстэнсіўны характар. Дзейнічалі прадпрыемствы па перапрацоўцы сельскагаспадарчай прадукцыі і лесу – бровар, 2 млыны, 2 лесапільні – у Дамброве і Юзэфіне, шкіпінарная майстэрня, 3 цагельні і інш. Бровар у Манькавічах размяшчаўся ў мураваным 1-павярховым будынку, пакрытым дахоўкай, які быў пабудаваны яшчэ ў 1908 г. Побач каля бровара ў мураваным будынку знаходзіўся склад для спірту з металічным зборнікам аб’ёмам 61 460 літраў. У 1931–1932 гаспадарчым годзе вытворчасць спірту складала там 30919 літраў. Так як у Польшчы існавала дзяржаўная спіртавая манополія, то ўсю прадукцыю пад пільным кантролем перадавалі для далейшай перапрацоўкі. За 1938–1939 г. бровар павінен быў паставіць дырэкцыі дзяржаўнай спіртавой манополіі 35 400 літраў чыстага спірту [19, арк. 17]. У прыватнасці, вывозілі спірт для яго рэктыфікацыі (ачысткі, перагонкі) фірме «Wogobin» у Сарненскім павеце Валынскага ваяводства. Спірт-сырэц высокай якасці рэгулярна пастаўлялі ў Варшаву.

Нягледзячы на блізкія сваяцкія адносіны з удавой С. Радзівіла Марыяй Далорэс Радзівіл, якая жыла ў Францыі (была старэйшай сястрой яго жонкі Ізабэлы), няпроста складваліся ў К. Радзівіла з ёй маёмасныя ўзаемаадносіны. Марыі Далорэс Радзівіл і яе дачцы Ганне Марыі Радзівіл дасталася добрая спадчына, у тым ліку памесце Старое Беражное (плошчай 1039,81 дзесяцін) у Столінскім павеце, якое купіў С. Радзівіл яшчэ ў 1911 г. [20, арк. 3–4.]. Аднак яна лічыла сябе пакрыўджанай пры падзеле спадчыны мужа. Ад новага давід-гарадоцкага ардыната патрабавала кампенсаваньня ёй частку пасагу, які быў унесены ў касу ардынацыі ў красавіку 1915 г. (200 тыс. рублёў пад 6,3 %) [16, арк. 78.]. К. Радзівіл паабяцаў выплаціць Марыі Далорэс Радзівіл 500 тыс. французскіх франкаў з 6 % гадавых (эквівалент згаданых

200 тыс. рублёў), а таксама 2,5 млн. франкаў на ўтрыманне яе дачкі Ганны Марыі Радзівіл [16, арк. 1–1адв.]. Гэта рабілася на падставе складзенага С. Радзівілам у Пецярбургу завяшчання, пра якое два бакі ведалі, але ў той час атрымаць дакументальнае пацвярджэнне з Савецкай Расіі было немагчыма.

Аднак у вызначаны тэрмін абяцаная сума Марыі Далорэс Радзівіл не была выплачана. Сітуацыю ўскладнялі і падатковыя абавязацельствы К. Радзівіла, звязаныя з яго ўступленнем у правы ардыната. Патрэбна было на працягу 4 гадоў выплаціць падатак на спадчыну ў памеры 1 415 772 польскіх марак [15, арк. 17–18 адв., 24 адв., 34–34 адв.; 12, арк. 8–9]. Судовыя цяжбы К. Радзівіла з М. Радзівіл цягнуліся да сярэдзіны 1930-х гадоў. Віленскі апеляцыйны суд на пасяджэнні 30 красавіка 1931 г. змяніў рашэнне Пінскага акруговага суда ў частцы галоўнага іску, прысудзіў выплаціць К. Радзівілу для М. Радзівіл 500 тыс. франкаў ці 175 тыс. злотых, а ўсе астатнія прэтэнзіі адхіліць [16, арк. 194–202, 275–291 адв.]. Судовы выканаўца дапусціў заняцце часткі маёмасці ардынацыі ў фальварках Долін і Дамброва. Рашэнне Віленскага апеляцыйнага суду аспрэчвалася ў Варшаве, але Вярхоўны суд Польшчы на працягу снежня 1933 г. – студзеня 1934 г. разглядаў касацыйную скаргу і прыняў рашэнне аб яе адхіленні [17, арк. 306–309].

Фінансавое становішча ардынацыі абвастрылася пад уплывам сусветнага эканамічнага крызісу 1929–1932 гг. Расла агульная запазычанасць ардынацыі: калі ў 1925 г. яна складала 463993,21 злотых, то ў 1930 г. – 2650605,18 злотых, у 1932 г. – 3719976,42 злотых [11, арк. 2адв.].

У згаданым ужо раней сакрэтным лісце да палескага ваяводы 10 студзеня 1933 г. стараста Столінскага павета даваў наступную характарыстыку К. Радзівілу.

«1. Беззаганны з пункту гледжання маралі і этыкі.

2. Па палітычных поглядах з’яўляецца прыхільнікам лагера Ю. Пілсудскага, аднак асабіста не бярэ ўдзелу ў палітычным жыцці і матэрыяльна палітычнай дзейнасці гэтага лагера не падтрымлівае.

3. У грамадскім жыцці, самакіраванні таксама ніякага ўдзелу асабіста не прымае. Не разумеючы гаспадарчых і культурных патрэб тэрыторыі, ні асабіста, ні матэрыяльна не ўключаны ў дзейнасць па вырашэнні мясцовых праблем, аднак не ўхіляецца ад аказання матэрыяльнай падтрымкі ў выпадку звароту культурна-асветніцкіх арганізацый да яго аб дапамозе. Калі ж гутарка пра акцыю больш шырокага значэння, што патрабуе большых выплат, то ўхіляецца ад

падтрымкі такой акцыі. Напрыклад, ардынацыя ўхілілася ад праведзенай у павеце ссыпкі збожжа для дапамогі галадаючым». [...]

Так як Караль Радзівіл не мае нашчадка па мужчынскай лініі, які пасля яго смерці меў бы права атрымаць тытул ардыната, то кіраўніцтва ардынацыяй цяперашнім ардынатам нацэлена на самую шырокую эксплуатацыю недраў маёнтка. Для гэтага праводзіцца інтэнсіўная і, на мой погляд, драпежніцкая эксплуатацыя лясоў і парцэляцыя прыдатных для ўжытку зямель для навакольных дробных сялян.

Да 1929 г. ардынацыя пастаянна рэгулявала дзяржаўныя падаткі і камунальныя плацяжы, а з 1930 г., нягледзячы на даволі значныя даходы ад эксплуатацыі лясоў і парцэляцыі зямель, перастала рэгуляваць гэтыя падаткі і камунальныя плацяжы, спыніла аплочваць узносы гаспадарчым арганізацыям. На мой погляд, нявыплата падаткаў, камунальных плацяжоў і ўзносаў для гаспадарчых арганізацый з'яўляецца злоснай.

Гэтая запазычанасць на 1.1.1933 г. складае:

1. Дзяржаўных падаткаў – 137 тыс. злотых.
2. Камунальных плацяжоў – 230 тыс. злотых.
3. Узносы супрацьпажарныя – 10 тыс. злотых.
4. Камунальнай касе (доўг па іпатэцы за 700 га для рыбных ставаў, купленых ардынацыяй) – 7 тыс. злотых.
5. Доўг сельскагаспадарчаму кааператыву за выдадзеныя спажывецкія тавары – 6 тыс. злотых.
6. Магістрату г. Століна за электрычны дрот – 7 тыс. злотых...» [9, арк. 228].

У 1933–1934 гаспадарчым годзе ардынацыя павінна была выплаціць велізарныя сумы запазычванняў: 90 тыс. злотых доўгу па дзяржаўных і мясцовых падатках, каля 20 тыс. злотых па доўгу сацыяльнага забеспячэння, 18 тыс. злотых на дзяржаўную пазыку, каля 50 тыс. злотых па даўгах сваім работнікам. А гадавы прыбытак быў запланаваны толькі ў суме 118 тыс. злотых. У сваю чаргу доўг Радзівілам з боку прыватных асоб складаў 700 тыс. злотых [7, арк. 116]. Аднак спагнаць грошы з даўжнікоў, якія пацярпелі ад эканамічнага крызісу, было даволі складана.

Эксплуатацыя лясных угоддзяў (нарыхтоўка і вываз лесу, леса-матэрыялаў) у Давыд-Гарадоцкай ардынацыі набывала пагражальны характар. Паводле кантрактаў, заключаных яшчэ С. Радзівілам, прадугледжвалася драпежніцкае знішчэнне лясных угоддзяў ардынацыі.

К. Радзівіл вымушаны быў пайсці на разрыў такіх кантрактаў, што выклікала шэраг судовых працэсаў. У час сусветнага эканамічнага крызісу 1929–1932 гг. адбыўся амаль поўны застой з продажам лесу, але бязлітасная высечка лесу працягвалася. Для вывазу прадукцыі лясной гаспадаркі выкарыстоўвалі прыватную вузкакалейку. Таксама ардынацыя імкнулася аблегчыць доступ да чыгункі. У 1938 г. К. Радзівіл дамагаўся атрымаць дазвол на набыццё права сумеснага выкарыстання з варшаўскімі кампаньёнамі вузкакалейкі, якая ішла ад чыгуначнай станцыі Осткі ў Сарненскім павеце (цяпер знаходзіцца ў Ракітнаўскім раёне Ровенскай вобласці Украіны) да мясцовасці Тупік, а таксама веткі вузкакалейкі Склад-Вайткевічы, што прымыкала да яе. Для свабоднай перагрузкі ў вагоны ўласнай драўніны і іншых грузаў для ардынацыі было дадзена права з боку таварыства «Осткі» на выключнае выкарыстанне пляца плошчай 2 га каля чыгуначнай станцыі Осткі [10, арк. 7–7адв.]. Гэта дазваляла больш аператыўна выходзіць на бліжэйшую буйную вузлавую чыгуначную станцыю Сарны.

У 1930-я гг. адбывалася пашырэнне рыбнай гаспадаркі ардынацыі. У 1933 г. у яе было 35 ставаў агульнай плошчай 474,5 га, якія былі звязаны з рэкамі Прыпяць і Гарынь. Паводле інжынера Рослера, патрабаваліся тады інвестыцыі ў пашырэнне рыбных ставаў у памеры каля 200 тыс. злотых. У 1935 г. плошча ставаў павінна была дасягнуць 2800 га, а ў 1936 г. – 3000 га [8, арк. 114; 11, арк. 3–4, 8; 7, арк. 116, 156]. Менавіта за кошт даходаў ад продажу рыбы меркавалася падняць рэнтабельнасць гаспадаркі ардынацыі, бо прыбыткі ад продажу лесу сталі мінімальнымі пад негатыўным уплывам сусветнага эканамічнага крызісу. Для ўладкавання рыбных ставаў К. Радзівіл атрымоўваў банкаўскія крэдыты. Для развіцця рыбнай гаспадаркі ў красавіку 1937 г. быў выдзелены кароткатэрміновы (на 12 месяцаў, 2,5 % гадавых) крэдыт у памеры 25 тыс. злотых, у 1938 г. – 90 тыс. злотых. Аб’ём гадавой прадукцыі быў вызначаны ў 230 тон рыбы, якую трэба было пастаўляць Палескаму рыбацкаму кааператыву, які стаў адным са значных аптавікоў у гандлі рыбай на варшаўскім рынку.

У Давыд-Гарадоцкай ардынацыі была наладжана ўзорная паляўнічая гаспадарка, якая ў міжваеннай Польшчы ўступала па маштабах толькі Белавежскай пушчы. Аб’ектамі палявання былі ваўкі, дзікі, дробныя дзікія жывёлы, птушкі і інш. У паляваннях удзельнічалі буйныя землеўласнікі, уплывовыя чыноўнікі, дыпламаты. У студзені 1931 г. удзельнікам паляванняў быў прэзідэнт Польшчы Ігнацій Масціцкі. Пастаянна прымаў удзел у паляваннях былы кіраўнік

англійскай ваеннай місії ў Польшчы генерал Адрыян Картон дэ Віарт, які пасля сваёй адстаўкі па запрашэнні К. Радзівіла ў 1924–1939 гг. пасяліўся ў леснічоўцы ва ўрочышчы Простынь на востраве каля ракі Львы, недалёка каля польска-савецкай мяжы. Ён апісаў свае ўражанні ў кнізе «Шчаслівы Адысей», якая была выдадзена ў 1950 г. у Лондане з прадмовай У. Чэрчыля [33]. У Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў наладжваліся самыя вялікія ў Еўропе паляванні на дзікоў з выкарыстаннем мноства загоншчыкаў. У час аднаго з такіх паляванняў у 1931 г. былі забіты 72 дзікі [35, с. 26].

Дзякуючы прыродаахоўным дзеянням К. Радзівіла ўдалося выратаваць ад вынішчэння ласёў. Калі ў 1921 г. у лясах ардынацыі было ўсяго 3 ласі, то намаганнямі князя іх колькасць да 1928 г. павялічылася да 50, а ў 1938 г. стала каля 700 ласёў [34].

Пасля верасня 1939 г. зямельныя ўладанні і маёмасць Давыд-Гарадоцкай ардынацыі былі нацыяналізаваны савецкімі ўладамі. У былым палацы ў Манькавічах размясціўся сельскагаспадарчы тэхнікум, пры ім была арганізавана вучэбная гаспадарка [23, арк. 8–9]. На базе бровара працаваў спіртзавод, рыбныя ставы ўвайшлі ў Столінскі рыбгас. Аднак адносіны да былой ўласнасці Радзівілаў не вызначаліся беражлівасцю. Мясцовая партыйна-савецкая наменклатура ездзіла на пародзістых конях з былой княжаскай стайні, коней моцна эксплуатавалі ў вучэбнай гаспадарцы сельскагаспадарчага тэхнікума [21, арк. 261; 22, арк. 75–77]. Невядомы лёс бібліятэкі, вывезенай з палаца ў Манькавічах – каля 2 тыс. кніг [31, с. 117].

Сам давыд-гарадоцкі ардынат К. Радзівіл у верасні 1939 г. быў мабілізаваны ў польскую армію. Разам са сваёй жонкай змог вырвацца ў Італію, службы ў польскіх вайсковых фарміраваннях у Францыі і Вялікабрытаніі. Пасля вайны К. Радзівіл разам з жонкай апынуўся ў Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы, дзе набыў ферму і займаўся птушкагадоўляй. У апошнія гады жыцця яны вярнуліся ў Польшчу. І. Радзівіл памерла 21 лютага 1968 г., а К. Радзівіл – 24 кастрычніка таго ж году. Яны пахаваны ў Варшаве на могілках у Вілянове. Іх дачка Ізабэла разам з мужам Эдмундам і яго бацькамі – апошнім алыцкім ардынатам Янушам Францішкам Радзівілам і жонкай Ганнай – у 1945–1947 гг. знаходзілася ў зняволенні ў лагеры ў Краснагорску (Падмаскоўе). Потым яна выехала ў Польшчу, дзе да пенсіі працавала ў бібліятэцы Варшаўскага ўніверсітэта, памерла 11 верасня 1996 г.

У час нямецка-фашысцкай акупацыі палац Радзівілаў у Манькавічах быў моцна разбураны. Вялікія пашкоджанні атрымаў і парк. У

пасляваенныя гады паўразбураны палац быў разабраны на цэглу для аднаўлення жылля. Да сённяшняга часу ўцалелі толькі некаторыя гаспадарчыя пабудовы бровара, якія выкарыстоўваюцца камунальным унітарным вытворчым прадпрыемствам «Манькавічы». Перабудавана для жылля былая стайня [3, с. 31].

Парк «Манькавічы» у 1967 г. стаў помнікам прыроды рэспубліканскага значэння. На яго тэрыторыі цяпер размяшчаюцца школа мастацтваў і Столінскі раённы краязнаўчы музей, дзе створана асобная экспазіцыя, прысвечаная гісторыі Давыд-Гарадоцкай ардынацыі. У пасляваенныя дзесяцігоддзі новыя дрэвы былі пасаджаны з улікам біялагічных груп папярэдніх насаджэнняў, структуры глебы і іншых фактараў. У 1990-я гады парк, плошча якога складала 24 га, пераўтварыўся ў месца адпачынку жыхароў Століна, там з'явіліся малыя архітэктурныя формы (альтанкі, лаўкі, драўляная скульптура) [4, с. 556].

У цэлым, цяпер гісторыя Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў, яе ўцалелая спадчына складаюць значны, але пакуль яшчэ слаба выкарыстаны патэнцыял для развіцця турызму, промыслаў і рамёстваў, захавання экалогіі і інш. Значная тэрыторыя былой Давыд-Гарадоцкай ардынацыі (пераважна балоціста-лясная мясцовасць Столінскага раёна Брэсцкай вобласці Беларусі) была выведзена з вытворчага ўжытку ў сувязі з утварэннем у пачатку 1960-х гадоў буйнога авіяцыйнага палігону «Мярлінскі». У 1998 г. у паўднёва-ўсходняй частцы Столінскага раёна быў створаны рэспубліканскі ландшафтны заказнік «Альманскія балоты» (94 тыс. га), буйнейшы ў Еўропе комплекс балот. Зараз аб'екты, звязаныя з гісторыяй Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў уваходзяць у турыстычны маршрут «Беларуская Амазонка» [1, с. 3–5]. Аднак у гэтым напрамку варта прадумаць дадатковыя меры: правесці добраўпарадкаванне з улікам сучасных дасягненняў садова-паркавага мастацтва; распрацаваць прывабныя віртуальныя турыстычныя маршруты як на дзяржаўных мовах Рэспублікі Беларусь (беларускай, рускай), так і на ўкраінскай, польскай, англійскай і іншых мовах; разгарнуць даследчыцкую і навукова-метадычную працу (падрыхтаваць сумеснымі намаганнямі вучоных з розных краін архіўныя даведнікі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў, калектыўных манаграфій і навукова-папулярных прац па гісторыі Радзівілаў, іх ардынацый (Нясвіжскай, Клецкай, Алыцкай, Давыд-Гарадоцкай).

Крыніцы і літаратура

1. Абрамова И. В., Никитюк Д. В. Туристический маршрут «Белорусская Амазонка». *Проблемы устойчивого развития регионов Республики Беларусь и сопредельных стран*: сб. науч. ст. Второй междунар. науч.-практ. конф., 27–29 марта 2012 г., МГУ

- им. А. А. Кулешова, г. Могилев: в 2 ч./под ред. И. Н. Шаруха, И. И. Пирожника, И. И. Бариновой. Могилев: УО «МГУ им. А. А. Кулешова», 2012. Ч. 2. С. 3–5.
2. Вабішчэвіч А. М. Гісторыка-культурная спадчына Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў: стан, перспектывы выкарыстання. *Проблемы рационального использования природных ресурсов и устойчивое развитие Полесья: сб. докл. Междунар. науч. конф. (Минск, 14–17 сент. 2016 г.): в 2 т. Т. 2/Нац. акад. наук Беларуси [и др.]; редкол.: В. Г. Гусаков (гл. ред.) [и др.].* Минск: Беларуская навука, 2016. С. 496–500.
 3. Вабішчэвіч А. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя Радзівілаў у 1921–1939 гг. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2015. № 10. С. 20–33.
 4. Вабішчэвіч А. М. «Манькавічы» – помнік сядзібна-паркавай архітэктуры. *Памяць: гіст.-дак. хроніка Столінскага раёна*. Мінск, 2003. С. 553–556.
 5. Вабищевич А. Усадьба Радзивиллов в Маньковичах. *Radziwiłłowe. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*. Lublin, 2003. S. 455–463.
 6. Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 5. Беларусь у 1917–1945 гг./А. Вабішчэвіч [і інш.]; рэдкал. М. Касцюк (гал. рэдактар) і інш. Мінск: Экаперспектыва, 2006. 613 с.
 7. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей – ДАБр). Ф. 1. Воп. 7. Спр. 998.
 8. ДАБр. Ф. 1. Воп. 8. – Спр. 1254.
 9. ДАБр. Ф. 1. Воп. 8. – Спр. 1256.
 10. ДАБр. Ф. 1. Воп. 10. – Спр. 2065.
 11. ДАБр. Ф. 60. Воп. 1. Спр. 1259.
 12. ДАБр. Ф. 372. Воп. 8. Спр. 78.
 13. ДАБр. Ф. 372. Воп. 8. Спр. 80.
 14. ДАБр. Ф. 2003. Воп. 1. Спр. 1932.
 15. ДАБр. Ф. 2031. Воп. 2. Спр. 86.
 16. ДАБр. Ф. 2031. Воп. 2. Спр. 2568.
 17. ДАБр. Ф. 2031. Воп. 2. Спр. 5934.
 18. ДАБр. Ф. 2039. Воп. 2. Спр. 44–59.
 19. ДАБр. Ф. 2071. Воп. 1. Спр. 1865.
 20. ДАБр. Ф. 2177. Воп. 2. Спр. 2353.
 21. ДАБр. Ф. 7581-п. Воп. 1. Спр. 25.
 22. ДАБр. Ф. 7581-п. Воп. 1. Спр. 26.
 23. ДАБр. Ф. 7581-п. Воп. 1. Спр. 55.
 24. Несцярчук Л. М. Замкі, палацы, паркі Берасцейшчыны Х–ХХ стагоддзяў (гісторыя, стан, перспектывы). 2-е выд., дап. Мінск: БЕЛТА, 2005. 334 с.
 25. Папко В. Арганізацыя паляванняў у ардынацыях князёў Радзівілаў у канцы ХІХ – пачатку ХХ ст. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2010. № 8. С. 13–19.
 26. Папко В. Давыд-Гарадоцкая ардынацыя князёў Радзівілаў у 1905–1939 гг. *Веснік Брэсцк. ун-та. Серыя 2*. 2011. № 2. С. 32–40.
 27. Папко В. Падзел спадчыны роду князёў Радзівілаў у 1905–1935 гадах. *Беларускі гістарычны часопіс*. 2011. № 10. С. 26–35.
 28. Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг.: в 2 кн. Кн. 1/НАН Беларуси, Ин-т истории; редкол.: А. А. Коваленя [и др.]. Минск: Беларуская навука, 2014. 593 с.
 29. Сорокин А. А. Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.). Минск: Наука и техника, 1968. 201 с.
 30. Федорук, А. Т. Старинные усадьбы Берестейщины. Минск: БелЭн, 2004. 576 с.

31. Шумейко М. Сентябрь 1939 года в судьбе белорусских архивов. Архівы і справаводства. 2009. № 5.
32. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. 2-e wyd. T. 2: Województwa brzesko-litewskie, nowogródzkie. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. 472 s.
33. Happy Odyssey: The memoirs of Lieutenant-General Sir Adrian Carton de Wiart/with a foreword by Winston S. Churchill. London: Jonathan Cape, 1950. – 287 p.
34. Stańczyk, T. Radziwiłłowie w dwudziestolecu. URL: [http:// www.rp.pl/artykul/881390.html?print=tak&p=0](http://www.rp.pl/artykul/881390.html?print=tak&p=0). – Дата доступу: 20.09.2016.
35. Żukow-Karczewski M. Polowania w Dawnej Polsce. AURA. 1990. № 12.

Любов Шиян

РАДЗИВІЛЛИ ТА ВИШНЕВЕЦЬКІ: ДО ІСТОРІЇ РОДОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Титулована русько-литовська аристократія займала особливе місце в ієрархічній будівлі спочатку Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Доступу до нього не давали ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади. Єдиний замкнений стан відзначався стійким механізмом соціальних зв'язків як всередині верстви, так і зовні по відношенню до своїх служебників та підданих. Цей установлений порядок багато в чому забезпечувався спадковим правом на винятковість та відповідною родовою політикою. У дослідженні розглядаються традиційні родові зв'язки одних із найпотужніших князівських династій в історії України, Литви та Білорусі Радзивіллів і Вишневецьких. У рамках статті звернемося до ключових моментів їх політичної, економічної та культурної співпраці.

Початок зв'язків обох родів задокументований мало і пов'язаний, очевидно, зі спільною боротьбою з татарами, які здавна тривожили цей край. Відомо, що Ян Радзивілл (1474–1522), каштелян трокський, із 1514 р. маршалок великий литовський, брав участь у переможній битві з татарами під Вишневцем у квітні 1512 р. Тоді литовські війська прийшли на допомогу 3-тисячному волинському ополченню та здолали 26-тисячний загін кримського хана Менглі Гірея [6, с. 78].

Із початку XVI ст. Вишневецькі – учасники майже всіх відправ литовських військ як на московські, так і лівонські землі. У цей час вони ще не мали значних володінь і займали уряди в місцевій адміністрації Великого князівства Литовського. Згідно з «Пописом земським

Великого князівства Литовського 1528 року» князі Збаразькі та Вишневецькі, дві гілки одного роду, мали поставити до війська 98 вершників, а Радивиловичі та Остиковичі – 958 [2, с. 116]. Але вже через 40 років лише Андрій Вишневецький (1538 – 83), брацлавський та волинський воєвода, зі своїх володінь на білоруських землях у Лідському, Гродненському, Новогрудському, Мінському та Слонімському повітах та Кременецькому на волинських виставляв 122 вершники [9, с. 84].

Маєтності набувалися головним чином за рахунок спадщини, надань та купівлі. Маючи необмежену владу у своїх володіннях, титулована аристократія зберегла за собою низку державних урядів, центральних і місцевих, що відкривало їм доступ до економічних ресурсів та політичного впливу в межах усієї держави [8, с. 123].

Перший шлюб між Вишневецькими та Радзивіллами зафіксований на початку 1574 р., коли Олександра (1535/38–75), донька старости пропойського Івана Вишневецького, овдовівши, удруге вийшла заміж за ловчого великого литовського, згодом – новогрудського воєводу Миколая (1546–89), сина Миколая Радзивілла «Рудого». Олександра була багатою вдовою. За попереднім шлюбом з Іваном Шимковичем, маршалком та писарем ВКЛ, успадкувала значні володіння Шимковичів а отже, була вигідною партією й для Радзивіллів. Проте шлюб не тривав довго, уже в 1575 р. Олександра померла бездітною [9, с. 45].

Майже до кінця XVI ст. Вишневецькі родичалися переважно з литовсько-білоруською та волинською знаттю, зокрема Ходкевичами, Тишкевичами, Пацами, Вербицькими, Чарторийськими, Загоровськими й ін. Переваги надавалися кандидатам, виходячи ще й із локального розміщення їхніх маєтностей. Щоб запобігти значному розпорошенню володінь, зокрема у зв'язку з переходом маєтностей як посагу доньок у власність інших родів, часто його частину видавали готівкою.

Землі Андрія Вишневецького, воєводи волинського та брацлавського, старости любецького й лоевського, значною мірою межували із землями Миколая Криштофа Радзивілла «Сирітки» (1549–1616), маршалка ВКЛ, воєводи троцького, воєводи віленського, сина Миколая Чорного. Зі своїх маєтків, згідно з «Пописом війська литовського за 1567 р.», виставляв 539 коней. На теренах Волині це були володіння у Володимирському та Луцькому повітах, у Білорусі – у Мінському, Новогрудському, Лідському, Гродненському та Віленському повітах [9, с. 88].

Обох магнатів пов'язували не лише особисті приязні стосунки. Миколай Криштоф виступав проти унії ВКЛ і Корони Польської та після об'єднання через загрозу втратити свої володіння на Підляшші був змушений підписати Люблінський акт. Ставлення князя Андрія до унії в

джерелах до кінця не визначені, проте, з огляду на локалізацію своїх земель, він теж скоріше був її противником. Разом з іншими волинськими магнатами Андрій Вишневецький звертався до французького посольства про повернення волинських земель до складу ВКЛ [9, с. 88].

У 1584 р. Миколай Криштоф одружився з молодшою донькою Андрія Вишневецького Єлизаветою (Галшкою) Єуфимією (1569–96). Посаг княжни сягав 3000 коп литовських грошів. Після смерті своєї матері Єуфимії з Вербицьких Вишневецької за поділом спадку зі своїми сестрами вона додатково отримала двір та містечко Деревна поблизу Несвіжа з фільварками, двір Потекі в Новоградському повіті та двір Жолдішкі з фільварками в Осмянському повіті [9, с. 98]. За 12 років шлюбу в подружжя народилося дев'ять дітей. Із них четверо померли в дитинстві, інші – залишилися бездітними й лише наймолодший син Олександр Людвиг (1594–1654) не дав згаснути несвізькій гілці Радзивіллів.

Чоловік Єлизавети, старший від неї на 20 років, був активним католиком та мав на неї великий вплив, особливо в питаннях віри [7, с. 77]. Будучи кальвіністкою, Єлизавета уже через два роки шлюбу перейшла до католицької віри. Подружжя заложило в Несвіжу братство милосердя, збудувало костел у Деревні. У тестаменті княгиня записала кошти на будівлю монастиря бенедиктинок, костелів бернардинів та єзуїтів у Несвіжу. В останньому є надгробок Єлизавети роботи італійських скульпторів Чезаре Франко та Джіроламо Кампаньї [9, с. 99]. Тут у 1616 р., за заповітом, поряд із дружиною похований і Миколай Криштоф Радзивілл.

Унія ВКЛ із Польщею, хоч і змінила державний устрій та задекларувала шляхетську рівність, по суті, не вплинула на владну вертикаль. Князівська верства отримала ще ширші можливості для самоутвердження. Князі створюють свої власні «держави-уділи», які дають їм відчуття могутності та усвідомлення своєї влади в Україні [7, с. 121].

Нові наділи не могли виникнути на давно розподілених та перерозподілених волинських і литовських землях. Формування величезних князівських латифундій відбувалося на Київщині та Брацлавщині в різний спосіб, але найчастіше через масове скуповування земель у місцевої шляхти. Це право відчужувати свої маєтності надав шляхті Другий Литовський Статут 1566 р. Початок Задніпрянської Вишневецьчини закладає Михайло Вишневецький (1528–84), черкаський та канівський староста, брацлавський каштелян і його син Олександр (1560–93). Посівши старостинські уряди на Київщині та успадкувавши після вимирання князів Збараських у 1631 р. величезні латифундії на Поділлі, Михайло й Олександр Вишневецькі стають одними з най-

заможніших магнатів у Речі Посполитій. За даними тарифів 1629–1640 рр., разом зі Збараськими Вишневецькі володіли понад 37 % усіх княжих димів на теренах трьох воєводств на українських землях [8, с. 125]. Активна господарча діяльність на Лівобережжі внесла свої корективи в родові зв'язки і Вишневецьких, і Радзивіллів. Усе частіше це представники польських родів Замоїських, Лещинських, Мнішків, Собеських, Конєцпольських та ін.

Піднесення родової потужності Радзивіллів на українських теренах припадає на короткий період 40–60 рр. XVIII ст. до самої смерті в 1768 р. правнука Олександра Людвіга, сина Кароля Станіслава Радзивілла (1698–1719), канцлера великого литовського, ордината несвіжського та олицького Міхала Казимира (1702–1762), маршалка надвірного литовського, польного гетьмана литовського, воєводи трокського, віленського, гетьмана великого литовського. Унаслідок приєднання спадщини Вишневецьких та Собеських він зайняв одне з чільних місць серед магнатерії цих земель.

Дружиною Міхала Казимира Радзивілла у квітні 1725 р. стала Франтішка Урсула Вишневецька (1705–1753), донька каштеляна краківського Януша Антонія Вишневецького (1678–1741) і хрещениця гетьмана Івана Мазепи. Посаг Франтішки сягав 100 000 зл. Після весілля в Білокриниці під Кременцем молоді переїхали до Олики, а вже невдовзі – до Несвіжа, який став їхньою головною резиденцією [9, с. 395].

Одна з найосвіченіших жінок XVIII ст. у Речі Посполитій Франтішка Урсула разом із чоловіком створила у Несвіжі театр, відкрила музичну, вокальну та балетну школи. На сцені ставилися спектаклі не лише аматорів, а й відомих авторів, зокрема Мольєра. У ролі акторів часто виступали також члени родини Радзивіллів. Княгиня мала літературний хист, очевидно, успадкований від батька. Вона залишила низку есе про роль жінки в сім'ї. У заснованій у 1750 р. друкарні Несвіжу систематично видавалися драматичні твори княгині, а вже після її смерті в 1754 р. вийшла збірка п'єс [9, с. 399].

Міхал Казимір Радзивілл підтримував дружні зв'язки з останнім із Вишневецьких Міхалом Сервацієм (1680–1744), канцлером ВКЛ, великим литовським гетьманом. Під час Північної війни Міхал Казимір як і його родичі Вишневецькі, були прихильниками короля Августа II проти Станіслава Лещинського. Згодом політичні обставини змусили князя лавірувати між обома королями.

Під час війни 1733–1735 рр. через відсутність чоловіка, Франтішка Урсула виконувала адміністративні обов'язки та оборонні. Особисто брала участь у зміцненні фортифікацій Несвіжа, навіть написала листа

до Станіслава Лещинського з проханням утриматися від нищення маєтностей Радзивіллів. Багато часу вона приділяла господарчим справам. У 1739 р. в Уречі організувала мануфактуру, на якій виробляли дзеркала [9, с. 400].

Франтішка Урсула померла в 1753 р., залишивши сина Кароля Станіслава (1734–1790), як його пізніше називали «Пане Коханку» [3, с. 38].

Зв'язки Вишневецьких та Радзивіллів посилювалися, коли сестра Міхала Казимира Текля Ружа (1703–1747) вийшла вдруге заміж за Міхала Сервація Вишневецького, одного з найпотужніших магнатів, вельми впливову в країні людину, останнього представника на той час вимираючого роду. Енергійний, рішучий, амбітний князь зробив блискучу кар'єру, уповні скориставшись такими перевагами, як походження, багатство та родинні зв'язки. Ще замолоду Михайло Сервацій вивчав військову справу в школі в Парижі, тож не дивно, що згодом обіймав найвищі посади саме в цій царині. Упродовж життя він неодноразово ризикував не лише кар'єрою, але й життям. Пережив падіння та злети, був за крок від отримання польської корони, міняв свої політичні вподобання та зажив слави «останнього сармата». За підтримки своєї дружини, інтелігентної підприємливої жінки, Вишневецький «швидко стає найважливішою особою в Литві», «бо скупив немало цивільної і військової влади у Великому князівстві Литовському» [9, с. 425].

На жаль, єдиний син подружжя Юзеф, який народився в 1731 р., невдовзі помер. Утративши надію подарувати нащадка, Текля почала активно займатися майновими справами Вишневецьких. Підтримувала всі культурні та освітні фундації свого чоловіка. Купила майже на півмільйона злотих земель на теренах України, Білорусі та Литви [9, с. 448]. Особливо активно займалась облаштуванням інтер'єрів ново-збудованої резиденції Вишневецьких у Вишневці. Особисто запросила майстрів для виконання складних оздоблювальних робіт. Одним із кращих покоїв палацу була зала Радзивіллів, прикрашена гербами та портретами представників цього роду [3, арк. 2–3зв.].

Маючи володіння в Саксонії за своїм першим чоловіком саксонським маршалом Якубом Флемінгом, Текля Ружа немало сприяла політичній підтримці Августа II своїм другим чоловіком. Такий політичний вибір та солідарність із Радзивіллами дали змогу Міхалу Сервацію стати одним із найвпливовіших магнатів часів Августа II, а згодом і Августа III. І навіть по смерті Вишневецьких їхні нащадки продовжили політику, спрямовану на підтримку династії Веттинів на польському престолі.

Не маючи спільних дітей із Міхалом Сервацієм, Текля Ружа після його смерті була змушена покинути Вишневець. У 1747 р. по дорозі до Дрездена вона раптово помирає.

Текля Ружа з Радзивіллів Вишневецька залишила по собі значні статки. Реєстр рухомого майна княгині включав колекції книг, меблів, предметів прикладного мистецтва, коштовностей [4]. Особисті маєтності Теклі Ружі успадкували її брати, усього близько півмільйона злотих. Похована княгиня згідно з тестаментом у крипті Вишневецьких у монастирі босих кармелітів у Вишневці.

Родова політика Вишневецьких і Радзивіллів проявлялась активно також у сфері культури. Ще з давніх часів ознакою знатної людини була щедрість стосовно церкви та загалу. І Вишневецькі, і Радзивілли будували замки та палаци, фундували костели, монастирі, колегіуми, зокрема єзуїтів у Кременці, піярів у Любешові, Пінську, Румні, катедру у Львові. Були знаними колекціонерами, зібрали великі мистецькі колекції. Однією з кращих бібліотек Європи XVIII ст. була книгозбірня Міхала Сервація Вишневецького у Вишневці та Міхала Казимира в Несвіжі.

Отже, родові зв'язки Радзивіллів і Вишневецьких тривали декілька століть до повного вимирання останніх та віддзеркалювали як стану солідарність, так і власні інтереси в різних сферах сучасного їм життя. Загалом, наведені в статті факти можуть бути використані як для біографічних студій, так і для інших напрямів історичних і культурологічних досліджень.

РОДОВІ ЗВ'ЯЗКИ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛЛІВ ТА ВИШНЕВЕЦЬКИХ

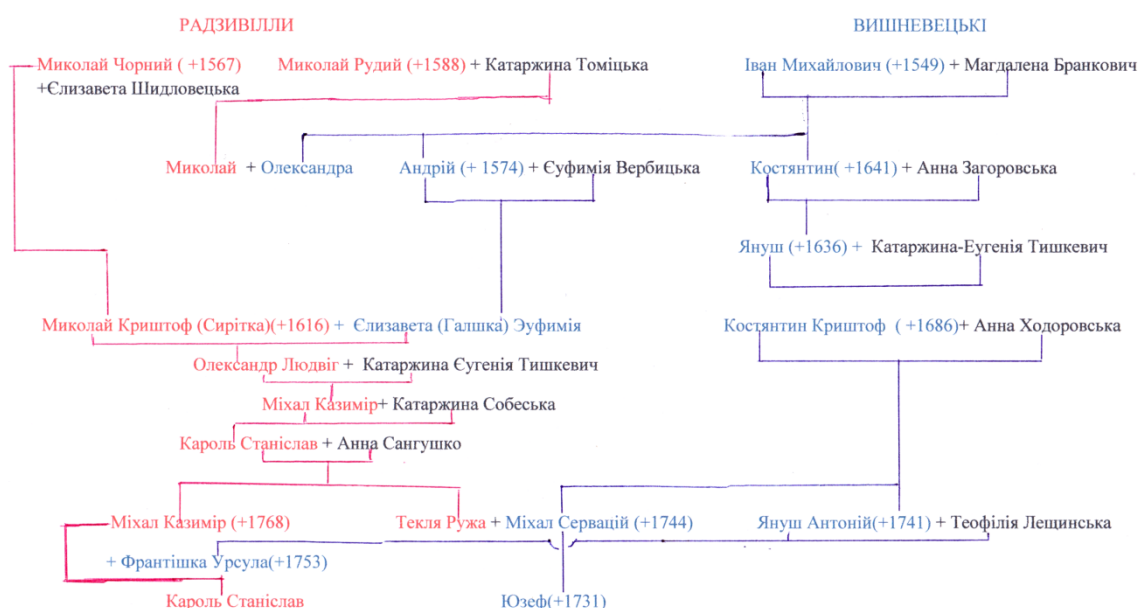

Рис. 1. Таблиця родових зв'язків князів Вишневецьких та Радзивіллів

Рис. 2. Фронтон палацу Радзивіллів у Несвіжy з гербами Радзивіллів та Вишневецьких

Рис. 3. Фронтон палацу Вишневецьких у Вишневці з гербами Вишневецьких та Радзивіллів

Джерела та література

1. Александрович В. та ін. /Князі Радзивіли. Київ: Балтія-Друк, 2012. 272 с.
2. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя та раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011. 422 с.

3. Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря/Інститут рукопису Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Ф. 28. Спр. 390. 1761 р. 108 арк.
4. Реєстр рухомості та інших речей Теклі з Радзиви́ллів Вишньовецької/Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. О. Чоловського. Спр. 310/II. 1743 р. 160 арк.
5. Российская родословная книга: ч. III. Санкт-Петербург: Печатано в тип. Эдуарда Веймара, 1856.
6. Вітаўт Чаропка. Влада́ры Вялі́кага княства. Мінск: Беларусь, 2007. 607 с.
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Київ: Критика, 2002. 415 с.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Критика, 2008. 470 с.
9. Chamańska I. Wiszniowieccy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 553 s.

Микола Федоришин

**МІСТЕЧКО БІЛГОРОД ТА СЕЛО БІЛІВ¹ У XVI СТ.
В КОНТЕКСТІ МАЙНОВИХ СПРАВ КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ
(за матеріалами документів князівської родини Чорторійських
із зібрання «Західньо-руські акти» РНБ у Санкт-Петербурзі)**

Значущість історичних, знань залежить від ступеня розробленості джерельної бази історичної науки, що, зі свого боку, передбачає запровадження в науковий обіг нововиявлених, передусім писемних, джерел. Вивчення історії наших українських князівських родів, локалізація давніх поселень XVI ст., часу національно-культурного Відродження, ніколи не втрачало своєї актуальності. Своєрідний кумулятивний ефект мають серійні публікації комплексних пам'яток писемності, до яких належить збережене документальне зібрання під назвою «Західньо-руські акти». Аналіз документів цього зібрання має безперечну практичну й наукову цінність для вивчення історії поселень Пересопницького посткнязівства: Жуківської та Клеванської волостей ранньомодерного часу, зокрема, у нашому контексті – містечка Білгорода й села Білева. Проблема в тому, що село Білів уважали одним поселенням. Але, відповідно до документів, які розглядаємо в цій статті, указане поселення розділене на два – містечко Білгород і село Білів.

¹ Білів – нині село Зорянської сільської ради Рівненського району Рівненської області.

Розглянемо локалізацію двох поселень, містечка Білгорода та села Білева, їх майнового комплексу (ставів, гребель, млинів, доріг) у середині XVI ст., історію формування родинних маєткових комплексів на Волині, зокрема у Клеванській та Жуківській волостях, через детальний аналіз і вивчення восьми документів князівської родини Чорторийських із зібрання «Західньо-руські акти».

У статті досліджено комплекс із восьми документів князівської родини Чорторийських із зібрання «Західньо-руські акти» Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, матеріали яких хронологічно охоплюють період із 1528 до 1561 р. Ці документи введені до наукового обігу істориками Андрієм Блануцею та Дмитром Ващуком [5]. Князі Чортирийські в документальному вимірі залишили багато документів, які нині розпорошені в архівах і бібліотеках різних країн: Росії, Польщі, Литви, Білорусі та України.

Документи № 1, 4, 6, 7, 9 стосуються суперечки між луцьким старостою князем Федором Чорторийським (лише № 1) та земським підскарбієм, маршалком і писарем Великого князівства Литовського Богущем Боговитиновичем, а інші документи, як продовження суперечки, між його сином князем Іваном Федоровичем Чорторийським, з одного боку, та Київським воєводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським, із другого – стосовно однієї теми:

- незаконного будівництва князями Чорторийськими замку на Білівському городищі;
- насипання греблі на річці Стублі й утворення нового ставу навпроти новозбудованого містечка Білгорода. У результаті цього затоплено сінокоси та посіви вівса на землях Жуківського замку;
- будівництва нової дороги на землях Жуківського замку;
- незаконного вилову риби в Жуківському ставу біля села Білева та в Кривицькому ставу поблизу Жуківського замку ченцями Пересопницького монастиря (тут уперше згадується статус керівника Пересопницької обителі – архімандрит – *авт.*) [8, с. 78].

Документ № 8 (квит від 6.11.1948 р.) містить відомості про сплату сребщини [11, с. 93–95] з волинських маєтків Шибського, Клевані, Білгорода, Шеплі та Корелич до господарського скарбу 35 кіп і 55 грошів литовських. Це досить суттєва сума станом на середину XVI ст.

Документ № 11 засвідчує документально, як князь Іван Чорторийський реалізовував аграрну реформу, закріплену в «Уставі на волоки» [13, с. 100]. Про це свідчить квит королівського мірчого Казимира Ледницького від 3.08.1561 р. про отримання ним 60 кіп грошей литовських

від князя Чорторийського за виконані заміри в маєтках Клевань, Білев та навколишніх селах.

Отже, нас цікавить локалізація поселень Білгорода й Білева. Щодо будівництва нового замку читаємо в документі №1 від 4.03.1528 р. «жалівся нам ... на старосту луцького князя Федора Михайловича Чорторийського, що він на городищі Білеве, нижче ставу і села Білева, замок собі збудував. А городище Білево, з тим селом Білевом, здавна належало до двору нашого Жуківського, яке отримано від двору нашого Луцького під назвою Жуків» [7, с. 70]. Відомо, що Сігізмунд I надав у володіння 19.11.1516 р. князю Богушу Боговитиновичу замок Жуків із селами Білів, Новий Став та Гуменники [5, с. 9].

Але князь Чорторийський пояснював свою правоту тим, що «городище є власність його монастиря, а не Білева, і ніколи до того села не належало...» Він не претендував на село Білів, а лише на Білівське городище, яке справді «з века» належало до Персепницького монастиря [7, с. 70]. На ньому князь збудував замок та коло нього «осадив» містечко зі Святотроїцькою церквою [5, с. 9]. Новозбудоване містечко названо Білгородом. У документі №1 за 1528 р. ще назва «Білгород» не вживається, а в документі № 4 від лютого 1548 р. (договір, написано в Клевані) маємо тут назви «маєток Білогородський» [8, с. 78], у № 6 від 30.червня 1548 р. (договір написаний у Білгороді) – назви «містечка Білогородського», «маєток Білгород», «містечка і замку Білогородського», «написано у Білгороді» [9, с. 82–85]. Документ № 7 від 30 червня 1548 р. (договір князя Пронського, написаний у Жукові) подає назви «замку і містечка Білгородського», «маєток Білгород», «замок Білгородський», «маєтку Білгородського», «міста Білогородського» [10, с. 86–92]. Документ № 9 від 24 грудня 1554 р. (лист польського короля Сігізмунда II Августа до князя Пронського) уміщує назву «маєток Білгородський» [12, с. 95–96]. Вищезгадані документи свідчать про те, що замок, містечко, місто, маєток Білгород були власністю князів Чорторийських і належали до Клеванського замку.

У цих же документах маємо відомості про інше поселення – село Білев, яке з 1516 р належало Богушу Боговитиновичу. У 1544 р. дочка Богуша Федора вийшла заміж за київського воєводу Фрідріха Пронського і, як придане, внесла Жуківську волость (сюди належало село Білев) у дім Пронських [6]. Управителем села Білев від Жуківського замку призначений князем Пронським боярин Офанас Рожка [9, с. 82].

Тогочасне розмежування містечка Білгорода й села Білів добре простежується на карті 1922 р. (див. рис. 1). На нашу думку, таке

розмежування цих поселень було лиш у XVI ст., бо на карті 1613 р. (див. рис. 2) позначене містечко під назвою «Белев», а не «Білгород».

Вищеназвані документи проливають світло на ставкове господарство на річці Стублі в зазначений період. На території довжиною 5–6 км від села Пересопниця до села Голишева було чотири стави: Кривицький біля стін Жуківського замку, Білгородський між Пересопницею та Білгородом, Жуківський між замком Білгородом та селом Білевим і Голишівський.

Цікаво, що в документах нема жодної згадки про село Жуків Старий (нині – Старожуків – *М. Ф.*), яке було розміщене на лівому березі річки Стубли навпроти села Білева та містечка Білгорода. У документі № 7 написано: «... І тим ставом затопив немало поля і сінокоосу нашого Жуківського, проложив нову дорогу до тієї греблі... » [10, с. 87]. Нова гребля була збудована навпроти замку Білгорода через річку Стублу на землі села Жукова Старого. Однак топонім «Жуків Старий» у наших документах жодного разу не згадано. А навпаки: «...так і нижньому Голишівському [ставу] нижче нашої границі, яка ділить Жуків з Голишевим... [10, с. 91]». Тут видно межі єдиного поселення містечка та села Жукова, яке в подальшому виокремилось від містечка й дістало назву Жуків Старий. Цю нову назву поселення можна знайти в актах від 1570 р. [1] та 1578 р. [2].

Нова дорога через греблю в напрямку до містечка Олики («яка дорога іде від замку пана воєводи віленського Олицького до його маєтку Білгорода на став і греблю того маєтку його Білогородського...» [9, с. 96]), проходила через землі Жуківського маєтку. Така дорога ще проглядається на карті Шишкіна за 1867 р. (див. карту). Але на карті польського відомства за 1922 р. уже ця дорога відсутня. Нова дорога прокладена біля берега Стубли і її притоки Стубелки (див. карту 1922 р.).

Будівництво ставків давало прибуток не лише рибою. Для облаштування ставка у відповідному місці будували міст через річку з шлюзами та робили пересип-дорогу з одного берега на інший. Це – гребля. На греблі будували водяний колісний млин. « ...став наш Жуківський біля села Білівського...на якому на греблі мито “звечистое” коловоротне було і млин, з якого мито та половина прибутку з млина належала замку нашому Жукову, а інша половина мита та прибутку з млина надходило на Пересопницький монастир..» [6, с. 84]. Ще такі греблі відомі в Клевани, містечку Білгороді, Пересопниці, містечку Жукові. У Пересопниці гребля була на річці Омелянці між селом та урочищем

Мигор. Тут гроші або «погребельне» брали ченці з монастиря Пречистої Богородиці [15, с. 16]. Плата за переїзд возом через греблю коштувала 1 грош [14, с. 139]. Отже, «погребельне» було досить вагомим доходом для власників гребель.

Як ми згадували вище, на кожній греблі був водяний млин, який платив податок власнику «мірку з млина». Такий млин наявний на греблі Жуківського ставу в селі Білеві [9, с. 82]. У документах відсутні відомості про млин на новій греблі біля містечка Білгорода.

Про назву поселення. У другій половині XVI ст. назва «містечко Білгород» зникає з документів, а з'являється назва «містечко Білев». У закладній клеванського князя Юрія Чорторийського від 5 квітня 1583 р., виданій пану Валентію Понятовському і його дружині Марині Тишкевичівні Звіровні на маєток Диків (сусіднє село біля Білева – *авт.*), згадано містечко Белев, як власність Клеванського замку: «... і в тій же сумі пенезей заставили були маєток, містечко Белев, роком певним, починаючи від дня Святого Петра...» [3].

На нашу думку, заміна назви «містечко Білгород» на «містечко Белев» відбулася з ініціативи князів Чорторийських з часу придбання в їхню власність села Білева. Із часу, коли став єдиний власник і містечка, і села, ділити ці поселення стало недоцільно. Назва «Белев» відома з 1516 р., а назва «Білгород» – із 1548 р. і є похідною від Білева. Отже, до містечка прижилася давніша назва – Білев (польською від 1613 р. – Bielów – *авт.*).

Однак документ від 1596 р. згадує «село Белев» [4], а не містечко. Може, це помилка писаря, а найбільш ймовірно, що містечко й село побутували разом під тією самою назвою до кінця XVIII ст.

Здійснено джерелознавчий аналіз опублікованих у книзі «Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.» документів під № № 1, 4, 6, 7, 8, 9, 11. За Д. Ващуком, вищеназвані документи можна розділити на такі типологічні групи:

1. Джерела публічно-правового характеру:
 - а) Листи нагадувальні: № 1, 9;
 - б) Квити: № 11.
2. Джерела приватно-правового характеру:
 - а) Договори: № 4, 6, 7.

Виявлено територіальні межі містечка Білгорода та села Білева, приналежність їх до замків та обсяг їхньої власності:

1. Містечко Білгород та його межі. На городищі розмістився замок, а під городищем – «место осаджоне» [10, с. 86] із церквою Святої

Трійці [5, с. 9]. Межа містечка Білгорода простягнулася до рова. Нині це вулиця Т. Шевченка, тут під дорогою була труба для стічних вод. Далі починається куток Застав'я, яке належало до села Білева. Містечком керував війт. «...а на жнива не вийшов, тоді мій війт Білівський...» [3]. Очевидно, раз був війт, то була й Білівська волость, тобто сільські поселення, які належали до замку Білева. Це села Білів і Диків та великий земельний масив на південний схід від Білева до нинішніх Білівських хуторів. Засновники та власники містечка Білгорода – клеванські князі Чорторийські Федір і його сини – Олександр та Іван.

2. Село Білів та його межі. Центр села був приблизно там, де нині розміщена Білівська загальноосвітня середня школа. Межею був рів, як написано вище, сільський куток сьогодні має назву «Застав'є». Керівником села був боярин Офанас Рожка, призначений власником села князем Фрідріхом Пронським, власником Жуківського замку.

3. Сьогодні городище в Білеві має статус пам'ятки культурної спадщини національного значення.

Сучасні соціальні потреби призводять до культурних змін щодо використання пам'яток культурної спадщини національного значення. На її основі місцеві громади мають намір розвивати туризм. Стоїть питання про майбутню музефікацію городища.

Наша стаття – лиш невеличке вікно в історію одного історичного поселення Волинського краю, може вона спонукає майбутніх дослідників до подальшого якнайповнішого висвітлення ролі (військово-оборонної, соціально-господарської, духовно-культурної) наших міст-замків в українській історії та культурології.

Джерела та література

1. Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ 25. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 174–175.
2. Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ. Ч. 6. Т. 1. С. 161
3. Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ. Ч. 3. Т. 1. С. 115, 125.
4. Архивъ Юго-Западной Россіи издаваемый временною комиссією для разбора древних актовъ. Ч. 6. Т. 1. С. 132, 133.
5. Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
6. Вікіпедія: [Федора Богушівна Боговитина]. URL: <http://ar.rodovid.org/wk/%D8%AE%D8%A7%D8%B5:ChartInventory/764126> (дата звернення 30.02.2017). Назва з екрана.

7. № 1. 1528, березня 4. Вільно. Лист великого князя литовського, польського короля Сигізмунда I Старого про створення комісії у складі князів Юрія Івановича Дубровицького, Василя Федоровича Четвертинського, Івана Андрійовича Полубенського та ін. для розгляду суперечки між луцьким старостою Федором Михайловичем Чорторийським та паном Богушем Боговитиновичем з приводу будівництва замку в урочищі Білеве. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
8. № 4. 1548, лютий. Клевань. Договір князя Івана Федоровича Чорторийського з воєводою київським князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про те, щоб люди архімандрита Пересопницького монастиря, які належали Чорторийським, не ловили рибу в ставку Жуковському. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
9. № 6. 1548, червня 30. Білогородка. Договір князя Івана Федоровича Чорторийського із князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про припинення суперечки стосовно ставків Білівського та Жуковського, незаконного вилову риби тощо. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
10. № 7. 1548, червня 30. Жуково. Договір князя Фрідріха Глібовича Пронського, воєводи київського, із князем Іваном Федоровичем Чорторийським про полюбовне вирішення суперечки щодо замку Білівського та ставку на р. Стубла біля маєтку Жуковського.
11. № 8. 1548, листопада 6. Вільно. Квит господарського скарбника, ключника віленського Стефана Андрійовича Велковича щодо отримання ним сребщини за другу половину 1548 р. з волинських маєтків Шибського, Клевані, Білогородка, Шеплі та Кореличі, які належали князю Івану Федоровичу Чорторийському. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
12. № 9. 1554, грудня 27. Вільно. Лист великого князя литовського, польського короля Сигізмунда II Августа київському воєводі, князю Фрідріху Глібовичу Пронському стосовно скарги князя Івана Федоровича Чорторийського про порушення домовленостей, згідно з якими дозволялось проїжджати дорогою через його маєток Жуковський та на збір мита. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
13. № 11. 1561, серпня 3. Клевань. Квит королівського мірника Казимира Ледницького про отримання ним 60-ти кіп грошей литовських від князя Івана Федоровича Чорторийського за здійснені заміри у маєтках Клевань, Білів та навколишніх селах. *Князі Чорторийські*: док. і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-руських актів» Російської національної бібліотеки)/підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.

14. Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев, 1859. Т. 4. Отд. 2. С. 129, 139, 189, 226.
15. Федоришин Микола. Історія монастиря у Пересопниці. Дрогобич: Коло. 1916. С. 32.

Аркадій Ткачук

ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛИЦЬКОЇ ПІДОКРУЖНОЇ ШКОЛИ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ НА ЗЛАМІ XVIII–XIX СТ.

Наприкінці XVIII ст. припинила своє існування одна з найбільших держав тодішньої Європи – Річ Посполита, території якої загарбали сусідні імперії. Для земель українського Правобережжя це ознаменувало зміну вектора цивілізаційного розвитку: із-під влади католицької держави зі шляхетською демократією вони підпали під владу самодержавної православної імперії. Такий засадничо відмінний період в історії цих земель, усі аспекти суспільно-політичного та культурного їх переформатування не могли не цікавити дослідників. Сфери релігійного життя та народної освіти як такі, що добре висвітлені в різноманітних джерелах, були й залишаються пріоритетними для історичних досліджень, та й не лише в українській історіографії. Тож навіть побіжний огляд стану наукової розробки проблем історії діяльності церковних і світських навчальних закладів кінця XVIII – початку XIX ст. заслуговує на окреме дослідження. Відзначимо тільки такі досить часті явища в історіописанні, як надмірна «спеціалізація» вузькотематичних досліджень та нехтування дрібними деталями в узагальнювальних працях. У дослідженні історії діяльності окремих навчальних закладів перші ризикують убачати в них унікальне явище й надавати їм перебільшеного значення, нехтуючи цілісним контекстом функціонування всієї системи освіти. У загальних же працях, де головну увагу концентрують на виписуванні послідовної та чіткої концепції, розгляд діяльності обмеженої (через обсяг наукових праць) кількості конкретних навчальних закладів наводять чи не винятково з ілюстративною метою для тих самих концепцій. Водночас професійні історики більше цікавляться саме широкими проблемами, а вузькі – як-от становище окремо взятого навчального закладу за короткий часовий

проміжок – частіше розробляються краєзнавцями. Винятком можна вважати фундаментальну монографію Володимира Перерви «Церковні школи в Україні», де розглянуто діяльність величезної кількості навчальних закладів кінця XVIII – початку XX ст. Але справжнім «забутим світом» для автора є лише римо-католицькі парафіяльні й монастирські школи, існування яких на Правобережжі дослідник уперто ігнорує [18]. Тож із нашого боку зацікавлення діяльністю навчального закладу в м. Олика при римо-католицькій колегіаті є спробою дещо змінити означену ситуацію. Виправданість такого намагання пояснюється, зокрема, і тим, що спеціальних досліджень становища Олицької школи напередодні загальноімперських освітніх реформ початку XIX ст. нами не виявлено. Узагальнювальні ж праці, зокрема «Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.» Інни Шостак [29, с. 142] чи «Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)» Олександра Буравського [8, с. 309], обмежуються хіба що згадкою про її існування. Натомість абсолютна більшість досліджень сфери освіти Правобережжя стосується періоду загальноімперських російських реформ XIX ст. та діяльності Тадеуша Чацького. І як найбільш вартісне ми б відзначили фундаментальне двохтомне дослідження Даніеля Бовуа «Польське шкільництво на Литовсько-Руських землях: 1803–1832», другий том якого стосується початкових та середніх шкіл [1]. Проте й там школа в Олиці удостоєна лише трьох коротких згадок. Тож наше дослідницьке завдання сформулюємо як характеристику становища Олицької трикласної школи на основі рапорту 1802 р. в контексті освітніх процесів на Правобережжі. Такий часовий зріз діяльності навчального закладу дасть змогу поглибити наші знання про функціонування освітньої системи в регіоні напередодні втілення урядових освітніх реформ.

Підставою та головним джерелом для такої характеристики, від чого ми свідомо будемо відштовхуватися, слугуватиме документ про діяльність Олицької школи від 3 грудня 1802 р., підписаний її проректором Яном Улловичем. Зараз він зберігається в Державному архіві Житомирської області [9].

Цей документ (для зручності надалі умовно називатимемо його рапортом) надійшов у канцелярію римо-католицького Луцько-Житомирського біскупа, тож гіпотетично міг бути продуктом планової звітності про діяльність навчальних закладів, яка передбачалася приписами польської Едукаційної комісії [6, с. 71–73], хоч сама комісія

на той час уже перестала функціонувати. Проте якщо порівняти цей документ із рапортами, складеними з тієї самої причини, але раніше (див.: [9]), то відразу помічаємо його відмінність, насамперед у структурі формуляра. У заголовку не вказано адресата – біскупа, також відсутня вказівка на вид документа – рапорт (в оригіналі – *raport*), що раніше незмінно прослідковувалося. Натомість документ містить лише такий заголовок – «Опис підокружних шкіл світських священиків при Олицькій колегіаті» («*Opisanie Szkół Podwydziałowych Xięży Swieckich przy Kollegiacie Ołuskiej*»). Утім, нам удалося пролити світло на походження цього документа.

Як відомо, на білоруських землях, на Волині та Поділлі всі навчальні заклади після загарбання цих територій Російською імперією були передані у відання Приказів суспільної опіки, а в Литві – колишньої Едукаційної комісії. Імперські урядові структури не вимагали від цих інстанцій аж до початку XIX ст. жодних свідчень про польські римо-католицькі школи, котрих на теренах Південно-Західного краю була немала кількість. І лише випадково в 1800 р. російська Комісія для заснування училищ звернула увагу на польські школи, про кількість і якість яких практично не мала даних. Відповідно, нею розіслано до місцевих губернаторів вимоги про подання відомостей про польські школи та рекомендації щодо їх реорганізації [14, с. LIV–LVI]. Вірогідно, цього комісія вже не здійснила повною мірою через активну підготовку до міністерської й, зокрема, освітньої реформи. Принаймні до неї надходили лише окремі відомості. Натомість в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського ми виявили копію розпорядження міністра народної освіти графа Петра Завадовського від 24 жовтня 1802 р. про доставку йому відомостей про всі навчальні заклади, що не підлягали російській Комісії училищ. Це розпорядження міністр надіслав Київському військовому губернатору Андрію Феншу разом із формою з 14 пунктів, за зразком якої повинні були б доставлятися відомості [12, арк. 1–2 зв]. В архівній справі містяться згадки лише про збір даних по школах Київської губернії, при тому простежуємо те, як розпорядження міністра передавалися «по низхідній» до місцевих чиновників [2, арк. 3–15]. І структура рапорта про Олицьку школу майже ідентична до форми, надісланої Петром Завадовським Андрію Феншу. Тож можна сміливо стверджувати, що насправді міністр освіти збирав дані про навчальні заклади не лише Київської губернії. І «Опис олицьких шкіл...» складено саме на вимогу Петра Завадовського, а надійшов до канцелярії біскупа всього лише в процесі передачі «по висхідній» до міністра.

У документі, попри його розлогість, детальних відомостей про школу в Олиці небагато. Уміщеної інформації не вистачить, щоб скласти вичерпну характеристику діяльності закладу. Частково це можна пояснити специфікою самої форми, згідно з якою потрібно було скласти документ. Наприклад, пункти 1 та 2 вимагали відомостей «о числе учителей, состоящих ныне при должностях» і, відповідно, «о их жалованье и прочих выгодах соединенных с их должностями». Тож ні імен педагогів, ні їх соціального статусу, як і назв навчальних предметів, котрі кожен із них викладав, не наведено. З іншого боку, така інформаційна скупість, на нашу думку, могла бути вмотивованою специфікою відносин місцевого населення з російською владою, котра виступала в ролі чужинця. Аби не спровокувати реакційних заходів із боку урядових структур, розумно було б не давати цьому зайвих причин. Утім, ураховуючи історичний контекст утворення школи в Олиці, відсутність тих або інших деталей у звіті за 1802 р. не заважає сформувати загальну картину діяльності Олицької школи й упізнати в ній типовий навчальний заклад Едукаційної комісії.

Школа в Олиці постала в ході освітньої реформи польської Едукаційної комісії (Komisji Edukacji Narodowej) – першого міністерства освіти в Європі. Його засновано за пропозицією литовського підканцлера Іоакима Хребтовичаї, затверджено сеймом 15 жовтня 1773 р. як особливу комісію для відання як усіма єзуїтськими капіталами й майном, так і всіма навчальними закладами в краї без винятків. Саме з майна ордену єзуїтів, у чийх руках фактично перебувала вся система освіти, повинна була фінансуватися шкільна мережа навчальних закладів, запроваджуваних Едукаційною комісією, коли орден ліквідовано а їхні навчальні заклади – закриті (див. детальніше, наприклад: [6]). Комісія поділила всю територію Польщі на десять навчальних округів (wydziałów), два з них – Волинський, із центром у Кременці, та Український, із центром у Вінниці, – розмістилися на Правобережжі. У кожному окрузі одна школа призначалась окружною для централізації освітньої мережі. Середні школи передавались у відання Краківської та Віленській академіям і поділялися на два розряди – шестикласні окружні (szkoływydziałowe) та трикласні підокружні (szkołypodwydziałowe), – яких в українських землях відкрито, відповідно, дві та одинадцять [15, с. 266].

Згідно з приписами Едукаційної комісії, в підокружних школах мало бути три класи з дворічним курсом навчання в кожному. У підокружних школах штат був таким: проректор, троє вчителів,

священик і вчителі іноземних мов. У підокружних школах у першому класі був класний учитель, а в інших класах – предметні викладачі [16, с. 286]. І аналіз рапорта про діяльність Олицької підокружної школи підтверджує дотримання приписів комісії шкільним керівництвом навіть у той час, коли самої комісії вже не існувало.

Школа в Олиці, вірогідно, була реорганізованим навчальним закладом, який діяв там задовго до заснування Едукаційної комісії. Його фундатором став Францішек Заєрський, інфулат Олицької колегіати [4, с. 332]. І неодноразово віднаходимо згадки, що підокружна школа в Олиці фінансувалася саме колегіатою (наприклад у згаданому архівному рапорті), а не з доходів поєзуїтських маєтностей. Так само й Даніель Бовуа називає засновником цієї світської школи саме Францішека Заєрського [1, с. 95]. Тож можна вважати, що фундація, закладена олицьким інфулатом на колегіум для семінаристів, пізніше – у часи Едукаційної комісії – стала джерелом утримання й підокружної школи. Водночас це не було винятковим явищем, адже комісія не лише закладала нові едукаційні фондуші, але й брала під свій контроль закладені раніше, ще до утворення комісії [17, с. 461].

Отож, перейдемо, власне, до безпосередньої характеристики становища Олицької школи на кінець 1802 р. У рапорті, до речі, щодо навчального закладу вжито множину – «*opisanieszkól.*», – але це не вказує на наявність кількох окремих шкіл; «школами» називали окремі класи навчального закладу. І на грудень 1802 р. загалом у трьох класах школи в Олиці навчалося 109 учнів. У першому класі їх було 73, у другому – 27, а в третьому – усього дев'ять [9, арк. 278а зв]. Настільки малу кількість учнів випускного класу, як ми припускаємо, можна пояснити поширеною практикою серед батьків забирати свою дитину зі школи ще до закінчення вивчення курсів усіх предметів, позаяк найголовніші знання, необхідні для життя й праці, вона, мовляв, уже здобула. Із рапорту також можна встановити вікову структуру учнівського контингенту: 8-річних учнів було троє, 9-річних – четверо, 10-річних – одинадцять, 11- та 12-річних – по десять, 13- і 14-річних – по тринадцять, 15- і 16-річних – по десять, 17-річних – чотирнадцять, 18- та 19-річних учнів – відповідно, п'ятеро й шестеро [9, арк. 278].

Курс навчання розрахований на шість років: по два в кожному класі. І саме розкладу занять, навчальним предметам і коротким коментарям до специфіки навчальних програм курсів приділено в рапорті найбільше уваги. Відразу зауважимо, що навчальні плани

курсів і розклад занять розроблені максимально відповідними до статутів Едукаційної комісії. У понеділок, середу, п'ятницю та суботу навчання тривало дві години перед полуднем (із 08:00 до 10:00) та дві години пополудні (із 14:00 до 16:00) – відповідно, по два заняття тривалістю 1 год зранку й по обіді. По вівторках і четвергах проводили лише ранішні уроки. Євфимій Крижановський указує, що ці дні називалися «рекреаційними», призначеними для відпочинку учнів [17, с. 456]. Проте в описі Олицької школи зазначено, що учні 1- та 2-го класів пообідньої пори щовівторка й щочетверга мали заняття з «формування характеру російського та польського», а також практичні заняття з геометрії в полі й креслення [9, арк. 278зв-278а].

Загалом же в школі викладали такі дисципліни, як християнська наука (курс розраховано на два роки), моральна наука (чотири роки), арифметика (три роки), географія (два роки), геометрія з практикою й кресленням (поділена на три тематичні розділи, кожен із яких вивчався протягом одного року), загальна історія (*Historya Dziejów*, або *Historya Powszechna*) (чотири роки), природознавство (*Historya Naturalna*) (два роки), логіка (два роки), красномовство (*Wymowa*) (два роки), поезика (*Wierszopistwo*) (один рік), алгебра (два роки), фізика (два роки), граматики латинської мови (чотири роки), німецька та французька мови, формування характеру російського та польського [9, арк. 278–278 зв].

Іноземні мови (німецька й французька) були факультативними дисциплінами. В Олицькій школі ці заняття відвідували лише деякі учні. Не в останню чергу тому, що вони були в перерві між основними заняттями – щоденно від 11:00 до 12:00 [9, арк. 278а].

Установити, хто саме викладав ці дисципліни в Олиці, як і те, скільки предметів читав один учитель, з аналізованого документа не є можливим. Як уже зазначено, приписами Едукаційної комісії штат підокружних шкіл уключав проректора, трьох учителів, священика як викладача духовних дисциплін і вчителів іноземних мов. Натомість у рапорті вказано, що на 1802 р. школа мала проректора й чотирьох учителів, вірогідно священика віднесли до цієї чисельності. Проте не зазначено, хто викладав іноземні мови. Проректор школи на той час працював за сумісництвом керівником Олицької духовної семінарії, із якою заклад був безпосередньо сполучений. Заробітна плата педагогів, а саме річна пенсія, як указано в рапорті, визначалася кількістю прочитаних лекцій. Очевидно, найвище оплачувалася праця проректора школи – 700 злотих сріблом на рік, хоч і не вказано, чи він узагалі

викладав якісь предмети. Перший та другий учителі (можливо, так позначено в документі їхній ранг відповідно один до одного) за 20 годин лекцій на тиждень отримували, відповідно, 500 і 400 злотих сріблом річної пенсії. Третій учитель за 26 годин праці на тиждень також отримував 400 злотих сріблом на рік. А четвертий педагог за 6 годин прочитаних лекцій заробляв 100 злотих сріблом. Житлом та харчуванням учителі забезпечувалися з фонду школи, проте за опалення й освітлення сплачували з власної кишені [9, арк. 278].

Хоч це й не становило нашого головного завдання, проте нам удалось ідентифікувати двох із п'яти педагогів, при тому можливості для цього навряд чи вичерпано. Це, власне, проректор школи Ян Уллович (1764 р. н.), чиєю рукою підписано рапорт, та Шимон Уллович (1767 р. н.), (ми припускаємо, що це був молодший брат проректора). Ян Уллович керував школою від 1800 р. і, гіпотетично, викладав французьку мову, оскільки добре нею володів. Натомість Шимон Уллович викладав у школі математику, можливо навіть усі математичні дисципліни [3, с. 317, 341].

Спосіб викладання педагогами навчальних дисциплін, згідно з даними рапорта, не відзначався ані оригінальністю, ані чіткою регламентованістю. Читаючи лекції, вони повинні були з пам'яті наводити приклади з книг стосовно теми заняття, давати учням різноманітні питання та завдання. Повсюдно вживаною практикою було завчання напам'ять або ж переписування уривків із творів класичних латинських авторів (Цицерона, Тита Лівія, Плінія, Горація, Квінта Курція Руфа, Овідія й ін.). Щодо геометрії, то після вивчення теорії учитель з учнями щороку вимірював або ціле село, або ж велику земельну площу і замальовував відповідний план місцевості. Інструменти та знаряддя для цього частково були в розпорядженні школи (наприклад дерев'яні діоптра та рівень, звичайний і пропорційний циркулі), а деякі мав сам учитель. Практичні заняття з фізики проводили лише такі, які не вимагали додаткового інструментарію, оскільки в школі були тільки динамо-машина, термометр і барометр [9, арк. 278а зв–293].

Значно важче ідентифікувати підручники, якими користувалися на заняттях. У рапорті не вказано їхніх авторів, як і вихідних бібліографічних даних, зрештою навіть повної їх назви. Але це були саме ті підручники, які призначила Едукаційна комісія для шкіл, підзвітних їй. Натомість краще описано інші книги (хоч і також без назв та вихідних даних), якими користувалися викладачі на лекціях. Їхніх авторів і певні видання подекуди можна встановити: історія Старого та Нового

Тестаменту (Ks. Fleur) (одне з видань, описаних у: [2, с. 26–28]), історія Риму й пізніших європейських держав (Ks. Józef Kajetan Skrzetuski), історія натуральна про корисні копалини (Ks. Jan Krzysztof Kluk) (Варшава, 1781 або ж 1797), географія (Ks. Karol Wyrwicz), книга історично-географічних відомостей про Російську імперію, видана в Полоцьку, логіка (ім'я автора не вдалося відчитати), хімія (Jędrzej Sniadecki) (Вільно, 1800), піарська граматика латинської мови (одне з видань, описаних у: [5, с. 108–110]) та ін. Крім підручників, ті книги, які були потрібні для лекцій, викладачі повинні були позичати або ж купувати за власний кошт [9, арк. 278а зв-293].

Відомостей щодо життя учнів у школі та поза нею можна почерпнути з рапорту вкрай мало, хоч Едукаційна комісія свого часу широко регламентувала й дозволяла учнів. Незрозумілою нам залишилась описана в рапорті система контролю їхніх знань. Вірогідно, про-ректор екзаменував їх кожного місяця особисто. Наприкінці навчально-го року, а саме 17 липня, проводили публічний іспит за участю запро-шених поважних гостей, «які тільки знайдуться по околицях» [9, арк. 293]. Спадає на думку, що охочих було не надто багато.

Навчання в школі було безкоштовним для її вихованців [9, 278а, 293]. Мешкали учні, вочевидь, на приватних квартирах, оскільки їхніх помешкань не позначено на плані школи, замальовку якого зроблено наприкінці рапорта (при тому що там є зображення квартир учителів, семінаристів та фіолетів). Учні третього класу, яких називали «дирек-торами», повинні були здійснювати домашній нагляд над вихованцями двох молодших класів, а у вільні від лекцій години вони повторювали з молодшими вивчений матеріал. За це директорам призначали посильну плату – 2–3 рублі, – яку сплачували молодші школярі. Приписами Еду-каційної комісії на директорів узагалі покладали обов'язок бути моральними авторитетами та зразками для наслідування для їхніх підопічних. Також у рапорті Олицької школи не згадано про учнівські посади декуріонів, наявність яких передбачала комісія. На ці посади призначали старших учнів, котрі здійснювали нагляд за молодшими під час занять у стінах школи [17, с. 444].

Не дотримано в Олицькій школі й обов'язкового винагородження кращих за успішністю учнів. Натомість практикувався традиційний єзуїтський спосіб заохочення: на дверях школи публічно вивішували список кращих учнів, який щомісяця оновлювали. На відзнаки учням не вистачало фінансування. Зрештою, коштів не було й на бібліотеку, майстерню та музей при школі, попри наявність власного едукаційного

фундушу. Як зазначив Даніель Бовуа, неувага колегіати до фінансового забезпечення школи в підсумку призвела до того, що вона взагалі перестала функціонувати протягом 1812–1819 рр. Хоча проблеми з фінансуванням простежено й загалом по школах, раніше підпорядкованих Краківській академії (а саме її контролю підлягала Олицька підокружна школа в часи Едукаційної комісії) [1, с. 134, 160].

Натомість сам факт існування школи в Олиці на рубежі XVIII–XIX ст. може викликати здивування, адже контекст освітніх процесів, принаймні на перший погляд, після другого поділу Польщі різко змінився. Але це поверхове бачення ситуації, пов'язане з кардинальною зміною, насамперед політичного становища українського Правобережжя. Насправді «боротьби» російського самодержавства з польським католицьким шкільництвом, перманентну присутність якої відстоює у своїх працях Юрій Поліщук (див.: [18, 19]), не спостерігали. Історику не вдається пояснити той парадокс, що на Правобережжі початку XIX ст. розквітло польське шкільництво, попри спротив уряду та боротьбу з «головним рушієм» польської освіти Тадеушем Чацьким [18, с. 201]. Адже на Лівобережжі імператриця Катерина II проводила на диво успішну наступальну політику (див. детальніше зокрема: [13]), наприклад ліквідувала автономне військово-утворення – Запорізьку Січ, секуляризувала маєтності найпотужнішої церкви – православної. Тоді як звичайні середні й парафіяльні римо-католицькі школи «вистояли» в боротьбі з імператрицею.

Передусім, ратифікований Росією та Пруссією 18 вересня 1773 р. трактат, що легітимізував захоплення польських земель, вимагав збереження *statusquo* у церковних питаннях на загарбаних територіях [21, с. 831; 22, с. 107]. Водночас Катерина II гарантувала право на вільне віросповідання й збереження всіх маєтностей усім, хто присягнув їй на вірність, при чому в першу чергу очікувала цього від римо-католицького духовенства [23, с. 410–412]. Щодо її ставлення до навчальних закладів на новоприєднаних землях слід урахувати й те, що імператриця й сама виношувала амбітні плани розбудови системи освіти за зразком австрійських реформ, проте не мала на те достатніх ресурсів [28, с. 424–425; 22, с. 646–669]. Натомість на Правобережжі вже функціонувала широка освітня мережа Едукаційної комісії з налагодженим фінансуванням, що ні на рубль не обтяжувала державну казну. Будучи прихильницею камералістичної моделі управління державою [26, с. 39, 47; 13, с. 78], Катерина II добре розуміла корисність освітніх закладів для імперії.

Тож, як уже зазначалося, про польські римо-католицькі школи, які на Правобережжі були передані у відання Приказів суспільної опіки, імперські урядові структури не вимагали жодних свідчень аж до початку ХІХ ст. І то лише випадково ними впритул зацікавилася катерининська Комісія для заснування училищ [14, с. LIV–LVI]. Фактично ж середніми й початковими школами, що діяли, відповідно, при римо-католицьких монастирях і костелах, опікувалося духовенство.

Після смерті імператриці її наступники на престолі тим більше не чинили опору діяльності наявних шкіл. Імператорський указ від 28 квітня 1798 р. підтвердив контролюючі функції римо-католицької церковної ієрархії над навчальними закладами, які були пов'язані з церквою [24, с. 224]. Ще важливішим став «Регламент для церков і монастирів римо-католицького віросповідання в Російській імперії» від 3 листопада 1798 р. Він закріпив за римо-католицькою церквою право опікуватись освітньою сферою, навіть більше – вимагав цього. 5- і 23-, 27-й пункти «Регламенту» стосувались організації участі духовенства в справі народної освіти. Власні будинки католицького кліру звільнялися від усякого постою, а за будівлями, призначеними для семінарій, училищ чи богаділень закріплювалися їхні функції [25, с. 436–438].

Зрозуміло, що видання окремих урядових розпоряджень, котрі стосувалися сфери освіти на Правобережній Україні, не покращувало загального становища освітньої мережі, а лише поглиблювало безлад у системі освіти, спричинений геополітичними змінами та ліквідацією координуючого центру – Едукаційної комісії. Масштаби поступового занепаду попередньої системи освіти стали очевидними вже в ході загальноімперської освітньої реформи.

І про неї насамкінець. Молодий імператор Олександр І від початку свого правління прагнув утілити масштабну загальноімперську освітню реформу, підготовка концепції якої велася в Негласному комітеті при імператорові [11, с. 181–183]. І, як стверджує Сергій Рождественський, ще до того, як імператором затверджено програмний документ освітньої реформи – «Попередні правила народної освіти», – орієнтиром для побудови системи освіти на Правобережжі послужила освітня модель саме Едукаційної комісії. Князь Адам Єжи Чарторийський, який пізніше обійняв посаду попечителя Віленського навчального округу (куди ввійшли правобережні українські губернії), отримав розпорядження від міністра народної освіти графа Петра Завадовського про те, щоб на території округу справи освіти було облаштовано за зразком

польської Едукаційної комісії [27, с. 81]. А граф, до речі, перед тим був керівником Комісії для заснування училищ, призначеним на цю посаду Катериною II [10, с. 2].

Отож, трикласна підокружна школа в Олиці, створена Едукаційною комісією, інерційно функціонувала й після другого поділу Речі Посполитої, коли освітній координаційний центр уже ліквідували. Це стало можливим завдяки тому, що школа була фінансово автономною – мала власний едукаційний фонд, і не в останню чергу тому, що загалом контекст освітніх процесів практично не змінився. Російська влада не поставила собі за мету знищити на Правобережжі наявну систему освіти, альтернативи якій не існувало, а полишила опіку над навчальними закладами, якими спершу не надто й цікавилася, римо-католицькій церкві. Тож навіть наприкінці 1802 р. у становищі Олицької школи легко впізнати типовий навчальний заклад середнього рівня часів Едукаційної комісії. Більше того, саме модель системи освіти Едукаційної комісії послужила підґрунтям для пізнішої загальноімперської реформи.

Джерела та література

1. Beauvois D. SzkolnictwopolskienaziemiachLitewsko-Ruskich 1803–1832. T. 2. Lublin: Redakcja wydawnictw KUL, 1991. 460 s.
2. Bielski Szymon. Dykcyonarz uczonych polaków, zawierający krótkie rysy ich życia, szczególne wiadomości o pismach, i krytyczny rozbiór ważniejszych dzieł niektórych/Przez Ks. Ignacego Chodynickiego. T. 1 (A–K). Lwów, Stanisławów, Tarnów, Przemyśl, 1833. S. 26–28.
3. Grabczak P. Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798–1842. Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2006. 364 s.
4. Łukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim księstwie Litewskim aż do roku 1794: T. 1–4. T. 4. Poznań, 1851. 356 s.
5. Mecherzyński K. Historia Języka Łacińskiego w Polsce. Kraków, 1833. 170 s.
6. Mitera-Dobrowolska M. Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794: Pierwszy Urząd wychowania w Polsce. Warszawa, 1966. 216 s.
7. Załęski S. Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowanie na Białej Rusi. T. 2: Ogólnej historii kasaty zakonu. Lwów, 1875. 520 s.
8. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 452 с.
9. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 178. Оп. 4. Спр. 5.
10. Доманицкий В. К начальной истории Киевского народного училища (1789–1803). *Киевская старина*. 1900. Т. 71, № 10. Отд. 2. С. 1–10.
11. Жуковская Т. Н. Просветительские проекты «молодых друзей» и создание Министерства народного просвещения (1802). *Власть, общество, армия*. 2013. С. 181–191.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. II. 19 974.

13. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 320 с.
14. Корнилов И. Введение. *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения*. Т. 1: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа (1783–1803). Санкт-Петербург: Тип. Высочайше утвержд. товарищ. «Общественная польза», 1893. С. XVII–LX.
15. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Київ, 1994. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 335 с.
16. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов. *Киевская старина*. 1882. Т. 1, № 2. С. 262–300.
17. Крыжановский Е. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов. *Киевская старина*. 1882. Т. 1, № 3. С. 441–478.
18. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2014. Т. 1: Загальна частина. 576 с. + 32 с.
19. Поліщук Ю. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2007. Вип. 33. С. 6–21.
20. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – поч. XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
21. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 19. № 14.042. С. 831.
22. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22, № 16.421. С. 646–669.
23. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23, № 17.108. С. 410–412.
24. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 25, № 18.504. С. 222–224.
25. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 25, № 18.734. С. 436–438.
26. Раев М. Понять дореволюционную Россию. Государство и общество в Российской империи; пер. с франц. Я. Горбаневского и Н. Дюжевой. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 304 s.
27. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения, 1802–1902. Санкт-Петербург: М-во нар. просвещения, 1902. С. 785 + II + 20.
28. Садовский. Столетие киевской первой гимназии как учебного заведения (1789–1889). *Киевская старина*. 1889. Т. 27, № 11. С. 423–429.
29. Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: монографія. Білий-Дунаєць; Острог: Волання з Волині, 2005. 200 с.

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ОЛИКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.: СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Із приєднанням Волині до Росії міські поселення, у яких розмістилися повітові органи управління, стали називатися повітовими містами й підлягати особливому міському управлінню; містечка ж щодо управління були прирівняні до сільських поселень і перейшли у відання нижчих земських судів та повітових поліцій. У них не могло бути магістрату (думи або ратуші), бо міщани, які в них мешкали, підлягали адміністративному управлінню та суду з боку магістрату повітового міста. Власник містечка позбавлявся судових і поліцейських функцій, його влада над ними обмежувалась економічними відносинами, але, як власник землі й кріпосної людності, він зберігав усі права щодо внутрішнього управління поселенням.

У «Сборнике статистических сведений о России», виданому Російським географічним товариством у 1851 р., використано зовнішні ознаки, які відрізняють міське населення від сільського. Серед таких у західних губерніях стала наявність у поселенні євреїв, оскільки їм заборонялось осідати в селах, а «відомо, що їх можна знайти майже повсюди, де є маленький зародок міського життя» [30, с. 233].

Дослідники народонаселення Росії першої половини XIX ст. зазначали, що приватні містечка західних губерній відігравали роль торгово-промислових центрів великих земельних володінь, маючи привілеї польських королів на проведення ярмарків і торгів [31, с. 80]. Саме до таких містечок належала Олика в Дубенському повіті Волинської губернії. Упродовж кількох віків вона була центром однієї з трьох ординацій відомого магнатського роду князів Радзивіллів, тобто великого маєткового комплексу, який підлягав успадкуванню лише по чоловічій лінії без права поділу, продажу чи іншого способу відчуження. До Олицької ординації в різки роки входило більше десятка сіл і два-три містечка.

Від 1564 р. Олика користувалася магдебурзьким правом, хоча й обмеженим, що підтвердила сеймова конституція 1763 р. [34, к. 20]. Містечком управляв магістрат («ратуша»), який обирали міщани й затверджував власник містечка. До нього входили вїйт-шляхтич, чотири бургомістри, котрі виконували свої функції по чергово протягом трьох місяців, чотири райці, шість лавників та один писар. До їхніх обов'язків належало вміння правильно розподілити податок на орну землю,

городи й садиби, який міщани сплачували до міського бюджету («ратушу»), збирати торгове мито, слідкувати за порядком у містечку тощо [34, к. 20].

Наприкінці XVIII ст. волинські володіння Радзивіллів після смерті Кароля Станіслава «Пане Коханку» (1790 р.) разом із величезними боргами успадкував Домінік (1786–1813 рр.), небіж олицького ордината. За його участь у французько-російській війні на боці Наполеона російський уряд наклав секвестр на Олицьку ординацію. Тому дочка Домініка Стефанія (1809–1832 рр.), котра вийшла заміж за російського фельдмаршала Людовіка Вітгенштейна, отримала у спадок лише так звані алодіальні володіння (усі за межами Волинської губернії). Секвестр із володінь Домініка сенат зняв у травні 1814 р. Тоді ж Олицька ординація перейшла у власність Антонія Радзивілла, прусського генерала [6, арк. 195].

Достатня джерельна база (насамперед протоколи й журнали засідань Олицької ратуші, майже повністю збережені за 60 років її функціонування в умовах Російської імперії, як і звіти про перевірку її роботи повітовими й губернськими органами влади) дає можливість розкрити заявлену тему.

Олика складалася з двох громад – християнської і єврейської. Майнові права кожної з них регулювалися на підставі привілеїв, наданих Радзивіллами впродовж XVI–XVIII ст. Коли в першій половині XIX ст. управителі олицької ординації намагались обмежити права міщан на землю й вільне ведення торгівлі, а ті, зрозуміло, докладали всіх зусиль, щоб ці права закріпити та розширити, прагнучи тим самим забезпечити собі перебування в міщанському стані й кошти на утримання ратуші як самоврядного органу [8, арк. 141–142, 155–156, 166–172, 193–196, 257–259]. На підтвердження своїх прав міщани подали сім привілеїв, останній із яких, отриманий від князя Міхала Радзивілла у 1791 р., підтверджував юридичну силу всіх попередніх документів [18, арк. 121–122 зв.]. Ще до 1837 р. олицька ратуша зберігала у своєму архіві оригінали 11 різних привілеїв, у тому числі про надання містечку магдебурзького права. На вимогу волинського губернатора в цьому році всі оригінали документів XVI–XVIII ст. були передані до Києва в історичний архів, який там формувався при Університеті св. Володимира.

У 1818 р. губернське управління розглядало скаргу олицьких євреїв, надіслану таємному раднику Голицину до Санкт-Петербурга. Вони звинувачували місцеву економію в порушенні їхніх прав, зафік-

сованих у привілеях 1633 та 1667 рр. Загострення відносин між міщанами й економією навіть стало причиною усунення губернським управлінням членів ратуші від посад і призначення нових виборів до ратуші [9, арк. 20–58 зв.].

Конфлікт між міщанами-євреями та власниками ординації спробував вирішити сенат у Петербурзі. У його указі від 1824 р. зазначалося, що «угоди, відомі в польських провінціях під назвою “привілеї”, залежать від волі власника, тому вони не мають сили контракту», унаслідок цього «вказані олицькими жителями привілеї за своєю формою не можуть мати правової сили, не можуть бути прийняті для судового розгляду ще й тому, що оголошені» давно. За таких обставин «Урядовий Сенат, згідно з думкою пана головного управителя духовними справами іноземних віросповідань, вважає, що спір про привілеї був неправильно розглянутий судовими установами і повинен бути залишений без подальшого розгляду як такий, що не відповідає законам господарської влади власників». Рішення сенату не відповідало інтересам міщан, а тому вони продовжували відстоювати свої інтереси.

Право міщан на самоврядування, тобто право обирати ратушу, а не підпорядковуватися місцевій економії як органу управління всією ординацією, ще в 1796 р. підтвердив генерал-лейтенант, управитель Мінської, Волинської и Подільської губерній Олександр Беклешов, а в 1798 і 1804 рр. – сенат [2, арк. 245–245 зв.; 3, арк. 269]. Указ сенату від 23 грудня 1798 р. визначив склад Олицької ратуші: один бургомістр і три ратмани [3, арк. 269]. Через кілька років його розширено двома ратманами від єврейської громади За «Положенням про євреїв» 1804 р. євреї могли бути обраними до ратуші (як і в який інший орган управління), якщо вони вміли читати й писати однією з мов (російською, польською, німецькою). Самоврядування зберігалося в Олиці впродовж усієї першої половини XIX ст., до 1861 р. включно, хоча містечко офіційно не належало до «заштатних», де такі ратуші обиралися місцевим мешканцями, і за адміністративним поділом входило до Дубенського повіту.

Повноваження членів ратуші тривало три роки від часу затвердження її складу губернським правлінням. Після закінчення цього терміну дату нових виборів указував дубенський земський справник. Кожна громада містечка –християнська і єврейська – мала своє коло виборців. Спільно вони обирали двох кандидатів на бургомістра (лише з християн), а кандидатів у ратмани – кожна окремо зі свого кола (християнська громада – шість кандидатур, єврейська – чотири).

Кандидат – це особа, обрана міщанами для заміщення відповідної посади в ратуші в разі появи з різних причин вакансії в період трирічних її повноважень. Наприклад, у 1812 р. участь у голосування брало 20 осіб від християнської громади, що складало восьму частину всіх християн – власників нерухомого майна (на той час в Олиці нараховувалося 176 власників житлових будинків [5, арк. 207–209 зв.]) і 41 особа від єврейської; у 1830 р. виборців від християнської громади було 34, від єврейської – 60, а в 1832 р. – відповідно, 40 і 44 особи. За результатами виборів 1830 р., до Олицької ратуші обрано таких кандидатів: на бургомистра – Мирона Ілляшевича, Петра Будкевича, на ратманів – Юліана Шкорупського, Степана Становського, Федора Орабовича, Олександра Кощея, Романа Зубка, Андрія Мурашка, Янкеля Тізенгауза, Арона Рубінштейна, Літмана Райтмана, Мордка Локицького [4, арк. 264]. Губернське правління затвердило членами ратуші М. Ілляшевича, С. Становського, Ю. Шкорупського, А. Мурашка, Я. Тізенгауза, М. Локицького й Л. Райтмана.

Олицька ратуша засідала щодня, крім суботи й неділі, державних і християнських свят, незалежно від того, чи була потреба скликати засідання, чи ні. У дні іудейських свят ратмани-євреї не були присутні на засіданнях ратуші, про що інколи робився відповідний запис. Наприклад, 1 квітня 1824 р. ратмани Янкель Тізенгаузен і Герш Лейб Цуманський не брали участі в засіданні ратуші «з причини свята, яке називається “Пейсах”» [12, арк. 123].

Члени ратуші їздили на кілька днів або навіть місяць у відрядження в Дубенське повітове казначейство для того, щоб розібратись із заборгованістю міщан у сплаті державних податків і зборів. Так, більше місяця влітку 1837 р. працювали в казначействі члени ратуші Петро Ставецький (від християнської громади) й Арон Рубінштейн (від єврейського кагалу), де вони мали домогтись «цілковитого очищення» містечка від «недоїмок» – заборгованості зі сплати державних податків і зборів [18, арк. 235, 312]. Стягненням державних податків займалися староста міщан-християн та кагальні єврейської громади, а відповідали за повноту виконання міщанами фіскальних повинностей члени ратуші – представники кожної з громад.

Зазвичай, ратмани-євреї також контролювали сплату членами своєї громади «коробкового» збору – непрямого податку, який стягувався самою єврейською громадою з усіх, хто купував кошерне м'ясо. Зібрані кошти переважно використовувалися на погашення заборгованості зі сплати державних податків, відповідальність за яку несла вся

громада. Гроші щомісяця треба було надсилати до повітового казначейства й отримувати звітти квитанції на підтвердження надісланих сум. Загальний нагляд за фінансовою дисципліною здійснювали земський справник і повітовий стряпчий. Коли в жовтні 1844 р. в ратуші земському справнику не показали квитанції казначейства про надіслані гроші за попередні місяці, то це стало приводом серйозної уваги губернського правління до роботи ратуші. Наступного року губернатор оголосив усім членам ратуші сувору догану, а один із них, Аврум Вольф Садій, був підданий судовому переслідуванню та звинувачений у розтраті «коробкових грошей» [32].

У ратуші велася «чергова книга міщан-християн Олики», у якій фіксували черговість міщанських сімей у виконанні рекрутської повинності. До неї раз на три роки вносили зміни, які мала затвердити казенна палата губернії. У єврейській громаді такі книги вели самі кагальні, але також подавали на затвердження до казенної палати. Коли в червні 1843 р. в Олиці цього не було зроблено, то прибув дубенський земський справник, який виявив, що наявні лише чернетки таких книг. Тоді він скликав збори єврейського кагалу для перевірки записів у присутності членів ратуші [27, 109–109 зв.].

Рекрутським набором безпосередньо займалися рекрутський староста та уповноважені громадою міщани (таких, наприклад, в Олиці в 1839 р. було 24 особи) [23, арк. 336]. Їх обирали щоразу, коли уряд оголошував черговий набір. Він, зазвичай, проходив упродовж листопада–грудня кожного року та передбачав квоту п'ять чоловіків від 1 тис. «ревізьких душ». Після поширення в 1827 р. на євреїв виконання рекрутської повинності «натурою» єврейська громада також обирала своїх уповноважених. Так, у 1843 р. на зборах, де були присутні дві третини власників домогосподарств, вибрали трьох таких уповноважених, що підтверджувалося листом-дорученням, підписаним 64 євреями [28, арк. 4–5 зв.]. Такі міщани складали відповідну присягу. На ратушу покладено обов'язок перевірити списки наявного населення з урахуванням природного руху та внести відповідні зміни в почергові рекрутські книги.

В Олиці чисельність єврейської громади удвічі-тричі перевищувала християнську. Так, у 1830 р. вона нараховувала 1240 «ревізьких душ» (тобто осіб чоловічої статі), а християнська – лише 347 [14, арк. 35; 20, арк. 21 зв.]. Катастрофічною за своїми наслідками для Олики була пожежа 24 квітня 1833 р. Тоді з 400 житлових будинків євреїв, які значилися в інвентарі за 1829 р., уціліло 58. Згоріли також

крамниці, велика єврейська молитовна школа та п'ять менших, єврейська лазня, бойня, а також 28 будинків міщан-християн. Кількість населення містечка зменшилася, тому що багато міщан «розійшлися [...] по різних містах, містечках і селах» у пошуках житла й роботи [16, 2 зв.; 17, арк. 81–82 зв.]. Унаслідок цього в 1841 р. єврейська громада скоротилася до 1151 «ревізської душі», лише 450 із яких могли самостійно сплачувати державні та міські податки, а за решту гроші виділялися з коробкового збору [26, арк. 213–213 зв.].

Оскільки до 1844 р. зберігалася кагальна організація євреїв у Російській імперії, то на ратушу покладали обов'язки контролю за її роботою в Олиці. У ратуші складали присягу вибрані єврейською громадою кагальні (до початку 40-х років їх кількість збільшилася до шести осіб [26, арк. 35]), два оцінювачі будинків й іншого майна (так звані присяжні оцінювачі). Вони могли приступати до виконання своїх обов'язків після затвердження губернським правлінням [7, арк. 12–13, 179 зв.]. Самі вибори проходили в присутності членів ратуші та земського справника в єврейській молитовній школі, часто в них втручався представник місцевої економії.

Після прийняття нового «Положення про євреїв» 1835 р. посилювався контроль за єврейськими громадами з боку державних і місцевих органів влади. За їх дорученням ратуша перевіряла наявність судимості або перебування під слідством у кандидатів на кагальних, рабинів, старост і скарбників кагалу [26, арк. 35]; заслуховувала рапорти кагальних про бюджет кагалу та його виконання за попередній рік, відомість про природний рух єврейської людності містечка [18, арк. 9–11]. В Олиці в кінці 30-х років було дев'ять кагальних. Ратуша мала перевірити, чи вміють вони читати й писати по-російськи [23, арк. 143]. Тоді визначено, що до присяги кагальних приводять у синагозі місцевий рабин і бесдін (суд, утворений рабинами) у присутності земського справника, членів правління єврейської молитовної школи та 10 почесних й авторитетних мешканців міста. Кожен кагальний мав прочитати текст присяги на івриті та підписати його. Свій підпис ставили також усі свідки [22, арк. 45 зв.]. Положення про ліквідацію кагалів затверджено 19 грудня 1844 р. Усі справи кагалу мали перейти у відання міських дум і магістратів [1, с. 887–888].

Відповідно до сенатського указу від 17 серпня 1839 р. євреї мали право вибиратися членами думи, магістрату, депутатами квартирної комісії, депутатами від міст у комісії для розгляду питання про поділ земських повинностей у губернії. У цих органах управління їх могло

бути не більше третини від усього складу, але головою обирали лише християнина. Євреям заборонялося бути обраними членами словесного суду й ратманами до міської поліції (тобто представниками міщан у цьому органі управління).

Ратуша також засвідчувала факт запису члена громади в книгу останнього перепису «ревізських душ» та його майновий стан. Таке посвідчення потрібне було кожному, хто хотів узяти у відкуп статті міських доходів, підряд на постачання провіанту та фуражу військовим, на будівництво громадських будівель, які фінансувалися з державної казни тощо. Після розгляду питання рішення ратуші могло бути такого змісту: «Дати єврею Мордку Нутковичу Ройзембейму на гербовому 50-копійчатого клема папері з отримання друкарського і воскового збору свідоцтво: що він дійсно є олицьким міщанином і мешканцем заможним, записаний під час ревізії під № 53-м, має свій власний великий мурований заїзний дім на два поверхи першокласного стану, займається купівлею та продажем солі, риби і різним домашнім господарством, чесний і добропорядний» [10, арк. 363–363 зв.]. Найчастіше міщани зверталися в ратушу з проханням про видачу свідоцтва про їх запис у ревізські книги без зазначення майнового стану. Такий документ у той час був своєрідним посвідченням особи.

Матеріали ратуші, насамперед «книги записів контрактів» і протоколи засідань, також свідчать, що в складі ратуші міщани-християни належали переважно до ремісників, міщани-євреї – до дрібних торговців і купців третьої гільдії.

Ремісники зберігали цехову організацію. У першій половині XIX ст. Олицька ратуша затверджувала цехових старійшин щонайменше шести християнських цехів: шевського (у 1832 р. нараховував 30), ковальського (13), кушнірського (10), ткацького (15), олійницького (10 майстрів), пекарського (10) – і двох єврейських, а саме: шевського (14), кравецького (20) [15, арк. 23–23 зв.]. У присутності членів ратуші всі цехмістри складали присягу. Ратуша затверджувала також рішення старшин того чи іншого місцевого цеху [13, арк. 27 зв.].

Олика відігравала роль локального торгового центру. Торгівля велика як стаціонарна (так, у 1825 р. було 102 дерев'яні крамниці, «вибудовані публічними рядами» [13, арк. 22]), так і ярмаркова (щороку проходило два–три ярмарки, товарообіг яких дещо перевищував тисячу рублів).

Життя містечка також пов'язувалося з магнатською резиденцією. Збереглося чимало контрактів між правителем ординації та місцевими

ремісниками (столярами, теслярами, кравцями тощо) на виробництво різних предметів і проведення ремонтних робіт у замку. На замовлення господарів замку місцеві купці привозили різноманітні товари, закуплені на ярмарках Дубна й Бердичева. Чимало міщан наймалося для вивозу зерна та продукції лісового господарства з Олицької ординації до Коритниці на берег Бугу, щоб рано навесні річковим транспортом (ком'ягами, дубасами) ці товари могли бути відправлені до Гданська на продаж.

Тривале перебування в Олиці (із червня 1811 р. до листопада 1833 р.) військового госпіталю теж накладало свій відбиток на повсякденність міщан. З одного боку, воно було обтяжливим для них: велику кількість військових у містечку треба було розмістити «на квартирах» і надавати підводи для різних перевезень, а з другого – великий військовий заклад давав можливість місцевим ремісникам регулярно отримувати замовлення на свої вироби. У замку постійно велися необхідні роботи задля його пристосування для потреб госпіталю. Крім того, зростав попит на продукти харчування, особливо хліб, що сприяло активізації місцевої торгівлі.

Однак місцевий ринок праці не міг забезпечити всіх бажаючих роботою, тому, отримавши в ратуші паспорти річної або піврічної дії, міщани-євреї покидали містечко, прагнучи знайти роботу в інших маєтках. Територіальна мобільність олицьких міщан, переважно євреїв, зросла у 30–40-х роках ХІХ ст. Так, у 1838 р. ратуша видала 70 річних і 39 піврічних паспортів, у 1839 р. – відповідно 46 та 30, у 1839 р. – 84 і 49, у 1840 р. – 91 та 31, у 1843 р. – 65 і 95, у 1844 р. – 80 та 27 [19, арк. 1–24; 24, арк. 8–16; 25, арк. 3–7; 29, арк. 1–15]. Найчастіше міщани зверталися за паспортами у весняно-літні місяці, при цьому вони сплачували державне мито: 3 руб. 12 коп. – 3 руб. 60 коп. асигнаціями за піврічний і 5 руб. 40 коп. – 5 руб. 75 коп. асигнаціями за річний паспорт (або, відповідно, 1 руб. 45 коп. і 85 коп. сріблом) [21, арк. 103; 29, арк. 1–15]. На час проведення рекрутського набору (приблизно на два місяці) видача паспортів припинялася.

Інколи міщани зверталися й за паспортами, потрібними для поїздки за кордон. Наприклад, у «журналі засідань ратуші» за 1820 р. знаходимо запис прохання єврея Гершка Ліповича Цукермана видати йому такий паспорт «для поїздки для богомоління в турецьке володіння, місто Єрусалим» [11, арк. 277].

Центром духовного життя євреїв містечка залишалася синагога або молитовна школа, правління яких складалося з ученого, старости (габи)

й скарбника (неймана). До обов'язків ученого входив контроль за дотриманням догматів та обрядів віри. Староста наглядав за порядком, чистотою в синагозі чи школі, вів книгу, де записано всіх членів молитовної громади; скарбник розпоряджався фінансами громади, які склалися з добровільних пожертвувань; щорічно складав звіт про їх надходження та витрати. Ученого, старосту й скарбника обирала громада в присутності поліцейського чиновника та стряпчого, а затверджувало губернське правління. До синагог і молитовних шкіл належали ще рабини, яких обирали на три роки; їх також затверджувало губернське правління. Рабини вели метричні книги. Крім того, громада ще обирала на невизначений термін школьників (меламедів), канторів і похоронне братство [33, арк. 12–13 зв.]. За «Положенням про євреїв» 1835 р., на 30 єврейських дворів мала бути одна молитовна школа («бесамедрим»), а на 80 дворів – школа й синагога («бесакнисов»).

У російському законодавстві євреїв виділено в особливу правову групу зі специфічним юридичним статусом. Через існування смуги осілості вища влада практично не мала особистого досвіду взаємин із євреями, а тому була змушена задовольнятися чужими враженнями, переданими в діловому листуванні, доповідях різних комісій і власними стереотипами. На думку чиновників високого рангу, євреї могли зберегти власну віру, але єврейська громада не повинна була залишатися «державою в державі». Уряд прагнув контролювати всі напрями життя спільноти. На це спрямовано «єврейські реформи» за правління Олександра I та Миколи I. Обмежувальні заходи, які перешкоджали міграції євреїв із містечок, і нижча смертність єврейського населення привели до збільшення частки євреїв у таких містечках, яким була Олика. У результаті складався штетл – містечко із властивими лише йому культурологічними рисами: єврейським побутовим циклом, заснованим на релігійному циклі, «єврейськими професіями», міцним економічним симбіозом із навколишніми селянами, домінуючого роллю ідіша та духовно-соціальною автономією.

Джерела та література

1. Высочайше утвержденное положение о коробочном сборе с евреев. 1844. Декабря 19. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.* Санкт-Петербург, 1845. № 18 545. С. 876–887.
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 486. Оп. 1. Спр. 9.
3. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 16.
4. ДАВО. Ф. 486. Оп. 2. Спр. 19.
5. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. спр. 27.
6. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 31.
7. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 36.

8. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 40.
9. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 42.
10. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 46.
11. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 47.
12. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 61.
13. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 65.
14. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 79.
15. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 84.
16. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 85.
17. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 86.
18. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 95.
19. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 96.
20. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 99.
21. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 100.
22. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 102.
23. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 103.
24. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 104.
25. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 108.
26. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 111.
27. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 119.
28. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 122.
29. ДАВО. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 123.
30. Милютин Н. А. Число городских и земледельческих поселений в России. *Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества*/под ред. М. П. Заблоцкого. Санкт-Петербург, 1851. Кн. 1. С. 229–246.
31. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. Вып. 2: Наличное население империи за 1858 год/ред. А. Бушена; предисл. А. Троицкий. Санкт-Петербург, 1863. X, 330 с.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5 742.
33. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 6 343.
34. Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. XV.

Валентина Надольська

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ОЛИКИ (КІНЕЦЬ XVIII – 30-ТІ РОКИ XX СТ.)

В останні десятиріччя значно активізовано наукову розробку питань історичного розвитку регіонів та окремих населених пунктів під кутом зору етнічності. Вивчення традиційної життєдіяльності іноет-

нічних громад, які тривалий час проживали на українських землях, робить українську історію більш багатогранною й цілісною. До регіонів, котрі впродовж декількох століть характеризувалися поліетнічністю населення, належить і Волинь. Своєю чисельністю, компактністю розселення в містах та містечках краю, стійкістю етнічних традицій серед національних меншин вирізнялися євреї.

Історія виникнення єврейських громад у містах і містечках Волині, їх залученість до економічного, громадського, політичного, культурного життя краю, особливості способу життєдіяльності й інші аспекти історичного минулого єврейської меншини вимагають ґрунтовного наукового дослідження. Означеній проблематиці приділяють значну увагу зарубіжні наукові інституції, зокрема Всесвітня федерація волинських євреїв, Товариство волинських євреїв в Ізраїлі, Яд Вашем, які видають часопис «Ялкуд Волинь», серія меморіальних книг про життя єврейських громад в окремих населених пунктах Волині. Проте залишається актуальним вивчення зазначених проблем із залученням місцевих матеріалів, серед яких важливе місце посідають архівні документи.

Вони стали основою для написання низки праць про різні періоди історичного розвитку Олики (В. Атаманенко, О. Бірюліна, М. Богуш, А. Заяць, О. Карліна, Є. Ковальчук, С. Терський та ін.). Їх інформаційний потенціал для вивчення історії населеного пункту частково розкрито в розвідках В. Александровича, В. Ги́ки. Однак недослідженою залишається проблема висвітлення в архівних документах життєдіяльності євреїв – до середини ХХ ст. найбільш чисельної групи населення Олики.

Тому ставимо перед собою мету – проаналізувати документи Державного архіву Волинської області, які стосуються різних аспектів історії й культури євреїв Олики кінця ХVІІІ – 30-х рр. ХХ ст.

Такі документи виявлено у фондах низки організацій та установ Російської імперії й Польської Республіки. До ф. 486 «Олицька міська ратуша» (1799–1861 рр.) увійшла документація виборного органу міського станового самоврядування, створеного згідно з «Городовим положенням» (1785 р.) після включення Правобережної України до складу Росії та поширення на її територію дії «Учреждения о губерниях» (1775 р.).

Ратуша відала адміністративно-господарськими, судовими й фінансовими справами купецького та міщанського станів. Як орган міського управління вона обиралася на підставі указу Сенату від 23 грудня

1798 р. у складі одного бургомістра й трьох ратманів [17, арк. 269]. Через кілька років склад ратуші розширено двома ратманами від єврейської громади. Таким він лишався до ліквідації інституції в 1866 р. на підставі «Правил об упразднении магистратов и ратуш».

До фонду увійшла значна кількість діловодної документації ратуші (протоколи й журнали засідань, книги для запису актів, книги запису контрактів, рішення та ін.), яка безпосередньо або опосередковано висвітлює проблеми життєдіяльності єврейського населення містечка. Зокрема, тут представлено копії документів про привілеї єврейської громади Олики, останній із яких, видано 5 травня 1791 р. князем М. Радзивіллom (підтверджував силу всіх попередніх) [26]. Результати голосування щодо виборів до ратуші бургомістра і ратманів (1812 та 1832 рр.) відтворюють участь у цьому процесі представників єврейської громади (А. Гершмана, Л. Цукермана, М. Вельштейна й ін.) [18, арк. 195–196; 25, арк. 21–21 зв.].

Оскільки до 1844 р. зберігалася кагальна організація євреїв, то на ратушу в Олиці покладали обв'язки контролю за її діяльністю. Ратуша приймала клятву чотирьох кагальних, обраних громадою містечка та подавала їх на затвердження до губернського правління [19, арк. 12–13]. Вибори відбувалися в єврейській школі в присутності членів ратуші й земського справника. У документах ратуші зберігся текст присяги для членів єврейського кагалу – переклад івритом, написаний російськими літерами [28, арк. 83–86].

Ратуша приймала рішення: про призначення відповідальних за збір чиншу з нерухомості, у тому числі окремо з єврейських будинків [22, арк. 15]; про видачу євреям свідоцтв і паспортів (наприклад задовольнила прохання єврея Гершка Ліповича Цукермана видати йому паспорт для поїздки для богомоління в турецьке володіння Єрусалим) [20, арк. 277]; доручення єврейського цехового товариства своїм уповноваженим [21, арк. 2–2 зв.] та ін.

Частково ратуша була дотична й до питання контролю за організацією рекрутських наборів серед євреїв. Після виявлення Волинським губернським правлінням зловживань комісії з набору рекрутів при визначенні наявності тілесних вад у євреїв (1839 р.) прийнято рішення про направлення ратмана з християн цьому єврейських рекрутів [28, арк. 63–65 зв.]. Члени ратуші були ознайомлені з порядком визначення покарання євреям за підмовляння військовослужбовців із євреїв до ухиляння від служби або за сприяння до того [28, арк. 109 зв.].

Певних аспектів життя олицьких євреїв стосувались укази й приписи Волинського губернського правління, які надходили до

ратуші: про прийняття клятви кагальними оцінщиками будинків та іншого майна, котрі обрані Олицьким єврейським товариством [19, арк. 179 зв.]; про видачу жителям-євреям м. Олика свідоцтв на право володіння їхніми будинками й про відсутність у них боргів та недоїмок (1816 р.) [19, арк. 214–214 зв.]; про необхідність перевірки кандидатів на посади кагальних, рабинів, старост і скарбників на наявність у них судимості або перебування під слідством (1840 р.) [29, арк. 35].

Цінною для дослідників є інформація про чисельність єврейського населення м. Олика, яка міститься в документах ратуші. Зокрема, у 1830 р. у містечку мешкало 1240 євреїв чоловічої статі [22, арк. 35]. Чисельність громади помітно скоротилася внаслідок великої пожежі, яка охопила населений пункт 24 квітня 1833 р. Із 400 житлових будинків євреїв уціліло лише 58. Згоріли також крамниці, велика єврейська молитовна школа й п'ять менших, єврейська лазня, бойня. Багато міщан залишили містечко в пошуках житла та роботи в інших населених пунктах [24, арк. 2 зв.; 25, арк. 81–82 зв.]. У 1838 р. єврейська громада нараховувала 1150 осіб [27, арк. 21 зв.], у 1841 р. – 1151 особу, із яких лише 450 могли самостійно сплачувати державні й міські податки, а за решту осіб вони надходили з коробочного збору [29, арк. 213–213 зв.].

Протоколи й журнали засідань ратуші містять також дані про два єврейські цехи, які функціонували в містечку (шевський – 14 майстрів та кравецький – 20), природний рух євреїв [23, арк. 23–23 зв.]; рапорти єврейського кагалу про його бюджет і його виконання [26, арк. 9–11]; інформацію про борги, які рахувалися за Олицьким єврейським товариством (1839 р.) [28, арк. 121–123 зв.].

Останні з названих та інші документи фонду стосуються обкладання єврейського населення коробочним збором – непрямим податком, який стягувався самою єврейською громадою за ритуальний забій худоби й птиці та з продажу кошерного м'яса. Із суми коробочного збору платили також платню рабинам та іншим релігійним посадовим особам, утримували общинні освітні й благодійні установи. Із кінця XVIII ст. в Російській імперії головним призначенням коробочного збору стало погашення старих кагальних боргів. Однак поступово російська адміністрація за допомогою низки указів, законів і положень перетворила коробочний збір головним чином у джерело безпосередньої сплати державних повинностей. Положення про коробочний збір 1839 р. встановило збір лише з кошерного м'яса. Право стягнення коробочного збору віддавалося з публічних торгів, зазвичай на чотири-

річний період, у відкуп євреям, які вносили встановлені суми в ратушу, де зберігалися також щорічні залишки від коробочного збору (із 1835 р.) [33]. Наприклад, згідно з указом Волинського губернського правління на підставі укладеного контракту з 15 січня 1830 р. по 01 січня 1834 р. коробочний збір по м. Олика віддано купцю 3-ї гільдії Штейнбергу [30, арк. 97–98 зв.]. Ратмани-євреї відповідали за сплату членами своєї громади коробочного збору. Зібрані кошти вони мали щомісяця надсилати до повітового казначейства, за що отримували звідти відповідні квитанції.

Складовою частиною фонду 486 є також циркуляри Київського військового, Подільського й Волинського генерал-губернатора, які дають змогу проаналізувати державну політику щодо євреїв у Російській імперії загалом: «Об учреждении и открытии в Киеве комитета для переселения евреев из сел и деревень в местечки и о воспреещении им постоянного пребывания в Киеве» (1830 р.) [30, арк. 744–744 зв.]; про пільги євреям, «удаленным из 50-ти верстного расстояния от границ Австрии и Пруссии» (1843) [32, арк. 10]; про заходи, прийняті урядом «к образованию евреев в России» [31, арк. 11], тимчасових правилах про підпорядкування єврейських учених і навчальних закладів, домашніх учителів нагляду Міністерства народної освіти (1944 р.) [32, арк. 45–48] та ін.

Інформативними щодо особових даних мешканців єврейської національності м. Олика є ф. 96 «Луцька єврейська громада». У Російській імперії з 1844 р. кагальна (общинна) організація єврейського населення *de jure* не визнавалася, єврейські товариства формувалися переважно навколо головних синагог, вибори в них мали закритий характер, а їхні головні функції, поряд з утриманням синагог, кладовищ і благодійності, полягали в зборі податків і поставці рекрутів. Для олицьких євреїв функції головної виконувала синагога Луцька. Саме рабини цієї синагоги вели записи народжень, шлюбів, смертей і розлучень євреїв Луцької єврейської громади, яка об'єднувала низку населених пунктів Володимир-Волинського, Луцького й Дубенського повітів. У фонді представлено метричні книги 19 населених пунктів із численним єврейським населенням, Олики зокрема. Загалом у фонді відклалося вісім книг запису народження дітей (1854–1856, 1859, 1861–1864 рр.) [9], вісім книг запису розлучень (1848, 1850, 1854, 1855, 1857–1860 рр.) [10], одна книга запису смерті (1861 р.) [11].

Документи з історії євреїв м. Олики відклалися й у фондах організацій та установ, які діяли на території Волинського воєводства в

міжвоєнний період. Найбільшу кількість справ об'єднав ф. 46 «Волинське воєводське управління» – вищого органу державного управління на території воєводства, який підпорядковувався МВС. Значна кількість документів фонду стосується єврейських громад Волинського воєводства загалом, окремі з них висвітлюють безпосередньо життєдіяльність олицьких євреїв. Інформативними для дослідників є списки членів єврейської релігійної гміни в Олиці (1935, 1938 рр.). Зі списку членів Олицької єврейської релігійної гміни, складеного станом на 8 грудня 1938 р., дізнаємося, що на той час у містечку жив 251 єврей. Вони сплачували податки. Загалом в Олицькій гміні нараховувалося 1274 євреї. Це були переважно купці, кравці, пекарі, шевці. У списку називалися й такі професії євреїв містечка, як аптекар, лікар-дантист, муляр, столяр, бляхар, перукар, урядник. Члени єврейської гміни загалом сплачували 1968,5 злот. податку [8, арк. 36–36 зв.].

Про діяльність, фінансовий стан єврейської гміни Олики дізнаємося з протоколу люстрації гміни, складеного її секретарем Іцком Розенбоймом (1937 р.). Правління гміни не мало окремого приміщення, воно збиралося на свої засідання й зберігало діловодну документацію в приватному будинку одного зі своїх членів. Євреї містечка відчували окремі проблеми у сфері задоволення релігійних потреб, оскільки рабин несистематично приїздив до Олики. Ритуальний забій худоби в містечку здійснювало три особи. В Олиці діяли божниці, ритуальна лазня та миква [7, арк. 74–80].

Працювала в Олиці й початкова (4 класи) приватна єврейська школа, організована за сприяння товариства «Тарбут». Інформацію про неї подано в списку приватних початкових, середніх, професійних єврейських шкіл на території воєводства (1928 р.). Станом на 1 грудня її відвідувало 228 учнів [5, арк. 1].

Ще одну справу цього фонду сформовано у зв'язку з розглядом воєводським управлінням питання реєстрації в Олиці товариства «Gemislut Chesed» («Благодійність»). 28 червня 1930 р. відбулися загальні установчі збори товариства, на яких були присутні 26 осіб. Вони обрали голову організації – Арона Саде [6, арк. 1]. Статут Товариства визначив його основні завдання: допомога бідним олицьким євреям, надання безвідсоткової позики для відбудови ними своїх господарств, поруйнованих у роки війни [6, арк. 3–4].

У міжвоєнний період контроль за громадським порядком, діяльністю політичних, громадських і релігійних організацій, будівництвом, торгівлею та ін. здійснювали повітові староства. Вони відповідали й за

функціонування на їхній території єврейських гмін. Повітові староства у Волинському воєводстві були утворені на підставі розпорядження Ради міністрів Польщі від 28 серпня 1919 р. та генерального комісара Східних земель від 5 листопада 1919 р. як органи адміністративної влади на території відповідних повітів (Олика увійшла до складу Луцького повіту).

Фонд 36 «Луцьке повітове староство» містить циркуляри й розпорядження МВС та листування з Волинським воєводським управлінням про проведення виборів голів і членів ради Луцького єврейського гмінного управління, рабинів і їхніх помічників; протоколи засідань гмінних правлінь та виборчих комісій, анкетні листки кандидатів у рабини, списки виборців. У фонді містяться й протоколи засідань, списки виборчих комісій, листи кандидатів, списки виборців, складені у зв'язку з організацією та проведенням виборів членів правління єврейської гміни в Олиці (1932–1934 рр., 1937 р.) [1; 2]. У зв'язку з поважним віком і за його проханням у містечку в 1933 р. відбулися й перевибори голови єврейської гміни [2, арк. 99–100].

У Польській Республіці єврейські громади згідно із законом від 14 жовтня 1927 р. визначалися як «релігійні об'єднання громадян Мойсеєвого віросповідання». Головною метою їх створення було забезпечення релігійних потреб євреїв. Вони отримали досить широку автономію. Зокрема, рада єврейської релігійної гміни, котра обиралася зі складу членів її правління, у виборах котрого на загальних підставах брали участь усі місцеві євреї, стала впливовим органом громадського самоврядування. До її компетенції, окрім іншого, входили питання організації рабинату та ведення метричних книг, організації й утримання синагог, оподаткування, соціальної опіки, організації навчальних закладів, нагляду за релігійним вихованням молоді, підготовки виборів та ін. [34, с. 175].

Документи Луцької єврейської релігійної гміни (метричні та касові книги, журнали реєстрації виданих документів, заяви громадян, протоколи засідань ради й ін.) у Держархіві Волинської області об'єднані у ф. 286. І хоча більшість документів фонду стосується життєдіяльності євреїв м. Луцька, у ньому наявні й матеріали, яких розповідається про життя олицьких євреїв. Зокрема, це заяви громадян щодо реєстрації дітей (1929 р.) [14], книга реєстрації шлюбів і розлучень по м. Олика (1929 р., 1935 р.) [16] та списки виборців до ради гміни, які відбулись у 1933 р. [15].

Інформацію про становище в єврейській релігійній гміні фіксували також у документах Луцької повітової команди державної поліції

(ф. 45, який об'єднує 2147 справ). Чимало уваги її службовці приділяли діяльності єврейських партій та організацій. Осередки різного виду політичних партій, громадських організацій і професійних об'єднань були основними формами колективної репрезентативності євреїв у міжвоєнній Олиці. Євреї містечка не стояли осторонь активного громадського життя у воєводстві. У 1925 р. здійснювалося листування з луцьким повітовим старостом про утворення в Олиці товариства «Tomchej Anijm» (Товариство допомоги бідним євреям). Його організаційне зібрання відбулося в синагозі «Migdacz» 6 жовтня 1925 р., головою організації обрано Арона Декельбойма [3, арк. 1]. Мережа громадських організацій євреїв у містечку була досить представницькою. Станом на 1939 р. в Олиці діяла низка організацій: відділення Сіоністської організації в Польщі, Єврейська безвідсоткова каса «Gemislut Chesed», Союз єврейських купців, відділення Союзу власників нерухомості на Волині, відділення Єврейського цеху об'єднаних ремісників, Єврейське товариство «Gemislut Chesed», Союз виховання єврейських жінок «WIZO», Товариство єврейських жінок, Товариство опіки над єврейськими дітьми-сиротами і безпритульними дітьми «Centos», Єврейський спортивний клуб «Makkabi»,¹ Культурно-освітнє товариство «Tarbut» [4, арк. 40].

Більш детальну інформацію з цього питання містила звітна документація Олицького постерунку державної поліції (ф. 140, 120 справ). У фонді знаходимо інформацію про збори в Олиці 16 лютого 1930 р. членів Союзу дрібних купців, де обговорювалися питання його діяльності [13, арк. 3], список членів ради цієї організації (указано прізвище, прізвище батьків, вік, соціальний стан) [13, арк. 6, 28]. Поліція зафіксувала й дані про збори діючого в містечку з 1925 р. Товариства опіки над єврейськими дітьми-сиротами і безпритульними дітьми. Головою ради учасники зібрання обрали Інду Гостінську [13, арк. 7–7 зв.].

Справа 84 вищеназваного фонду містить також списки правління Купецького банку (голова Іцек Розенбойм) [13, арк. 28, 31], ради Сіоністської організації (голова Гершко Гелберт) [13, арк. 22–22 зв.] та всіх її членів (56 осіб) [13, арк. 32], списки керівних органів відділення Союзу єврейських ремісників [13, арк. 21–21 зв.], організацій «Brith Trumpeldof» (організація «Брайт Трумпельдор» займалася спортивно-

¹ Більшість єврейських спортивних товариств входили до структури під назвою «Маккабі» – Всесвітньої єврейської спортивної організації, яку створено в 1895 р. на честь історичного героя єврейського народу Іегуди Маккавея. Більшість єврейських товариств мали тотожну назву й відрізнялися лише за розміщенням.

масовою роботою) [13, арк. 15], «Kinder Szus» [13, арк. 17]; матеріали про вибори в 1931 р. від організацій «Tarbut», «Hechaluc-Pioner», «Skaut Zydzowski» делегатів на 4-ту крайову конференцію Тарбути [13, арк. 9]. Документи засвідчують найбільшу активність в Олиці Тарбути, який об'єднував у своєму складі 56 членів. Це протоколи загальних зборів [13, арк. 10], списки ради [12. арк. 4] й контролюючої ради організації [13, арк. 12–13 зв., 18–18 зв.], усіх її членів [13, арк. 32]. Члени товариства зосереджували свою діяльність насамперед на розвитку єврейської культури та мови, створенні шкіл, читалень, наданні матеріальної допомоги своїм одновітцям. Загалом вищеназвані документи свідчать про високий рівень організації й різноплановість громадсько-політичного, освітньо-культурного життя єврейської громади міжвоєнної Олики.

Проаналізовані документи фондів організацій та установ Російської імперії, Польської Республіки, що перебувають на збереженні в Державному архіві Волинської області, характеризують соціально-економічні, правові, релігійні, культурні аспекти історії євреїв Олики. Різноманітні за змістом і методами складання, при аналітичному їх вивченні вони можуть бути використані для дослідження становища єврейських громад у кінці XVIII – 30-х рр. XX ст.

Джерела та література

1. Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13. Спр. 228.
2. Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 15. Спр. 310.
3. Держархів Волинської обл. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1425.
4. Держархів Волинської обл. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1447.
5. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1035.
6. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1558.
7. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2495.
8. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 1079.
9. Держархів Волинської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 31, 90, 110, 220, 318, 370, 411, 455.
10. Держархів Волинської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 2, 31, 71, 101, 160, 201, 253, 293.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 354.
12. Держархів Волинської обл. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 95.
13. Держархів Волинської обл. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 84.
14. Держархів Волинської обл. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 27.
15. Держархів Волинської обл. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 92.
16. Держархів Волинської обл. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 140.
17. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 16.
18. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 25.
19. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 36.
20. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 47.
21. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 69.
22. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 79.

23. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 84.
24. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 85.
25. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 86.
26. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 95.
27. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 99.
28. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 102.
29. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 111.
30. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 2. Спр. 19.
31. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 2. Спр. 31.
32. Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 2. Спр. 35.
33. Коробочный сбор: Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/12196>.
34. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. 203 s.

Оксана Якимчук

СПРАВИ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ ЯК ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗІВ РАДЗИВІЛЛІВ У РІВНЕНСЬКОМУ ПОВІТІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX СТ.)

Успішне дослідження будь-яких фактів, процесів чи явищ, виявлення закономірності та особливості їх еволюції значною мірою залежить від доступу до джерел, що містять інформацію про них.

Спроби введення архівних матеріалів, зокрема й фондів Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО), щодо висвітлення життя та господарської діяльності шляхти Рівненського повіту Волинської губернії до наукового обігу робили науковці Рівненщини. Зокрема, у працях О. Молчанова «Ровно. Історико-архітектурний нарис» (Київ, 1973), П. Ричкова «Дорогами Южной Ровенщины» (Москва, 1989), Я. Поліщука «Рівне. Мандрівка крізь віки. Нариси з історії міста» (Рівне, 1997), О. Прищепи «Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження історії Рівного» (Рівне, 1997), «Вулицями Рівного: погляд у минуле» (Рівне, 2006), «Міста Волині у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.» (Рівне, 2010), В. Павлюка «Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у XIX ст.» (Острог, 2000) використання неопублікованих джерел зумовлено тематикою цих досліджень.

Значної уваги варті праці Д. Бовуа «Битва за землю. 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» (Київ, 1998), «Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830» (Львів, 2007) і «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)» (Київ, 1996), які характеризують соціальне становище шляхти в ХІХ ст. в складі Російської імперії, його еволюцію у зв'язку з наступом уряду на права польської аристократії. Під час проведення дослідження використано значну кількість архівних матеріалів.

Незважаючи на постійну роботу вчених, спрямовану на публікацію архівних документів та введення їх до наукового обігу, усе ж переважна їх частина залишається недоступною широкому загалу, оскільки досі є неопрацьованою й розпорошеною в різних архівних установах.

Неопубліковані джерела до вивчення шляхти Рівненського повіту Волинської губернії в основному містяться у фондосховищах ДАРО, Державного архіву Житомирської області та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАУ у м. Києві).

Справи, які відображають життя та діяльність князів Радзивіллів на Рівненщині, містяться в кількох фондах ДАРО, проте найбільш інформативним є фонд 384 «Рівненський повітовий суд», матеріали якого до наукового обігу введені вкрай мало.

Відтак за умови відсутності комплексного дослідження соціального становища та господарської діяльності шляхти Рівненського повіту Волинської губернії загалом і князів Радзивіллів зокрема, та незначним відсотком уведення до наукового обігу справ, які містяться в ДАРО, це дослідження є дуже актуальним.

У цій статті здійснено аналіз та введення до наукового обігу матеріалів одного з найбільших фондів ДАРО – фонду 384 «Рівненський повітовий суд», справи якого відображають факти щодо соціального становища й господарської діяльності як шляхти Рівненського повіту Волинської губернії загалом, так і одних із найбільших землевласників краю, князів Радзивіллів.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

1) виявити серед справ фонду 384 «Рівненський повітовий суд» ДАРО матеріали до висвітлення соціального становища та господарської діяльності князів Радзивіллів;

2) проаналізувати й систематизувати джерела за тематичним критерієм;

3) увести до наукового обігу виявлені матеріали.

Фонд 384 («Рівненський повітовий суд») об'єднує великий масив справ, які за змістом можна умовно поділити на кілька груп.

Зокрема, **перша група** справ містить інформацію про заходи російського самодержавства, які пов'язані з придушенням повстання 1830–1831 рр. та покаранням учасників виступу.

У ЦДІАУ у м. Києві є справа, у якій зазначено про перебування Шпанівського маєтку Михайла Радзивілла під заборonoю. Зокрема, 25 лютого 1831 р. складено перелік маєтків, власники яких перебували в Польщі. У цьому переліку зазначено, що князю Михайлу Радзивілли в Рівненському повіті належали с. Шпанів і Шпанівський Ключ, села Козлин, Рогачин, Олексин, Малий Олексин, Великий Бабин, Корнин, Антопіль, Квасилів, Поньбель, Студянка, Ставки, Зозів, Житин, Городище, Коптевичі, Хотинь, Волошки, Карпилівка, Решуцьк, Яполоть, Харалуг, Підлужне (що включало й Підлужненський Ключ); крім того, він володів с. Воронове (чи Боратино) в Луцькому повіті. У власності магната було 2203 кріпаки. Дружина Михайла Радзивілла Олександра (зі Стецьких) зверталася до Головного штабу армії, державних установ із метою звільнення Шпанівського маєтку від секвестру, який був на нього накладений 13 березня 1831 р. [27, арк. 65–65 зв.].

Зважаючи на факт накладення секвестру на майно М. Радзивілла, до першої групи документів фонду «РПС» можна віднести справу, яка містить правила загальної конфіскації маєтностей власників, нащадки яких позбавлені своїх прав у зв'язку з участю у польському повстанні (затверджені імператором 4 травня 1837 р.).

У документі зазначено, що: 1) маєтки батьків повстанця, його рідних діда та баби, дядька й тітки (у випадках, коли він найближчий спадкоємець) залишалися пожиттєво в їх повному розпорядженні та звільнялися від заборони; 2) зазначені родичі повстанця могли розпоряджатися за життя родовими й придбаними маєтками відповідно до законів, тобто мали право їх продавати, дарувати, віддавати в заставу, але ці відчуження повинні були здійснюватися під час юридичного оформлення актів, а не після їх смерті; 3) після смерті власників (у разі, коли повстанець залишався в живих), із маєтків, якими вони розпоряджалися за життя, до скарбниці надходила та частина майна, котру відповідно до місцевих постанов, повинен був успадкувати засуджений син, онук чи племінник; 4) якщо б батькам повстанця, рідним діду чи бабі, дядьку чи тітці після їх смерті було надано, відповідно до рішення суду, будь-яке майно, справа про яке була почата ще за час їх життя, то його частина, котру мав успадкувати повстанець, переходила у власність держави лише в тому разі, коли учасник повстання був живим; 5) зазначені родичі повстанця не мали права заповідати родові маєтки,

відповідно до чинних законів, і подібні акти визнавалися такими, що не мали юридичної сили. Це правило не стосувалося маєтків, котрі були набуті (наприклад придбані); 6) конфіскація не поширювалася на маєтки, які би отримав повстанець після оголошення вироку, у зв'язку з успадкуванням по інших бічних лініях, у разі, коли він не був позбавлений усіх своїх прав; 7) у випадку, коли право на спадщину від родичів по бічній лінії (крім дядька й тітки) відкривалося до винесення вироку, держава отримувала спадщину та подібні справи здійснювались у порядку, визначеному для справ державних. У зв'язку з уведенням у дію цих правил наказ від 22 квітня 1836 р. про передання скарбниці маєтків після смерті батьків повстанця і його найближчих родичів утратив юридичну силу [11, арк. 2–4].

Другу групу документів становлять матеріали, які вказують на відносини між шляхтою й селянами.

Наприклад, княгиня Марцеліна Чарторийська (донька Михайла Радзивілла) звільняла селян с. Підлужне від кріпацтва ще напередодні реформи. У червні 1846 р. до РПС звернувся колишній кріпак с. Підлужне Олександр Гнатович Шаповал із клопотанням подати відпускний акт (який він надавав суду) для запису до Актів Липовецького повітового суду та повернути документ назад. На час подання клопотання О. Шаповал проживав у м. Лукашівці Липовецького повіту Київської губернії, цим фактом і пояснюється необхідність звернення до вказаного місцевого суду. У відпускній, виданій 20 травня 1846 р., зазначалося: 1) О. Шаповал звільнявся разом зі своєю дружиною Євдокією; 2) для ідентифікації селянина вказувалися його зовнішні ознаки (середнього зросту, світлі русьві з сивиною вуса та брови, сірі очі, помірні ніс і рот, округлі підборіддя та обличчя) і вік (42 роки) [10, арк. 3–4].

Із такими самими клопотаннями до РПС звертались інші колишні кріпаки Марцеліни Радзивілл, котрі проживали в с. Підлужне: Каїстан Якович Голуб [10, арк. 5], Мартин Якович Острясинський [10, арк. 7].

До цієї групи документів належать уставні грамоти, які укладалися на дотримання селянської реформи між Карлом Михайловичем Радзивіллою і селянами Великого Олексина [20], Малого Олексина [21], Козлина [22], Понебеля [23], Студянки [24], Шпанова [25]; а також викупні акти щодо викупу селянами землі в князів та звіти викупних закладів за 1868–1872 рр. [12].

До Шпанівського маєтку входили містечко Шпанів, поселення Великий Олексин, Понебель, Ставок, Рогачів, Коптевичі, Козлин,

Житин, Городище, Бабин, Корнин, села Малий Олексин, Зозів, Карпилівка, Студянка, Решуцьк, Виляшськ, Хотенки, Владиславівка, Антопіль, Квасилів, частина с. Яполоть.

Селянська громада містечка Шпанів складалася зі 197 селян та 15 дворових. Усього нараховувалося 58 селянських дворів, із яких землю отримували лише 38, які були тяглі (20 дворів городників залишалися без наділу) [25, 2].

Деякі ділянки належали виключно князю К. Радзивілли. Це території, які були: а) під будовами, городами, садами, левадами, господарськими спорудами, на котрих розміщувалися корчми, шкіряні й пивоварні заводи, харчевні, млини, парафіяльне училище (14 дес. 1519 саж.); б) під садибами, виділеними для посадових осіб маєтку та заводів князя, а також для прислуги й сторонніх осіб різного стану (4 дес. 2098 саж.); в) під площею між костелом, церквою та корчмою, яка була надана під забудову євреям (1 дес. 1200 саж.); г) під озерами, річкою й ровами (4 дес. 22 саж.) [25, арк. 2 зв.].

У спільному користуванні поміщика та селян (відповідно до § 8 уставної грамоти м. Шпанів) перебували: 1) у межах містечка під випуском 2 дес. 188 саж., під пустуючими місцями 1 дес. 1375 саж., під вулицями 5 дес. 104 саж.; 2) поза межами містечка під дорогами й прогонами – 12 дес. [25, арк. 3].

Спільною рисою всіх уставних грамот населених пунктів Шпанівського маєтку є надання селянам права на водопій, що відображено в § 22 кожного нормативного документа.

Наприклад, відповідно до уставної грамоти містечка Шпанів передбачено спільний водопій, який розміщувався в межах Шпанова, на території ставків та озера, що по обидві сторони греблі, та в озері, яке розміщене навпроти конюшні поміщика [25, арк. 7 зв.].

Проте, крім прав щодо водопою, селяни наділені й зобов'язаннями. Зокрема, на них покладено обов'язок безоплатно утримувати в належному стані греблю (у зв'язку з її пошкодженням через прогін худоби). Це зобов'язання селян існувало в тих населених пунктах, у яких на водних об'єктах була влаштована гребля (на озері в м. Шпанів [25, арк. 7 зв.], на ставку в пос. Понебель [23, арк. 6 зв.] та в с. Малий Олексин [21, арк. 7].

У § 23 уставної грамоти пос. Великий Олексин (як і інших аналогічних документах населених пунктів, які належали до Шпанівського маєтку) зазначено, що:

1) забороняється будь-кому без особливого дозволу поміщиків на всій території маєтку, без виключення землі, яка перебуває в користуванні селян, навіть у разі викупу своїх садиб і польових угідь, відчужувати їх, зокрема особам іншого стану; виготовляти будь-які алкогольні напої, продавати їх та привозити;

2) відповідно до норм ст. 81 Положення передбачено й можливе надання прав пасовища в панських лісах, на фільваркових угіддях і сінокосах після збору зернових та сіна і на полях, збирання різних їстівних овочів, риболовлі в ставках, ріках та озерах Шпанівського маєтку, мисливства в межах усього маєтку. Проте вапнякові гори, руди, порцелянові й інші глини, пісок і подібні ресурси перебувають у винятковому й повному праві власності та користування поміщика [20, арк. 7 зв.–8 зв].

Норми § 23 уставних грамот пос. Понебель [23, арк. 6 зв.–7], с. Студенки [24, арк. 5 зв.–6 зв.] аналогічні нормам документа пос. Великий Олексин.

Право лісокористування на території Шпанівського маєтку відображене в § 34 уставних грамот.

В уставній грамоті м. Шпанів передбачено, що ліс є власністю поміщика. Проте до закінчення 9-річного терміну з дня оголошення Положення поміщик пропонує селянам відпускати на паливо з Волошківської лісової дачі в урочищі Червоний Хрест для кожного двору щорічно по 2 сажні чи по 20 звичайних господарських паракінних або параволових возів дров із вітролому (валежника) чи бурелому, за що поміщик вимагає по 2 руб. сrb щорічно з кожного двору. Плата здійснюється з урахуванням кількості возів дров відповідно до асигнування поміщика чи економії й під наглядом лісової охорони. Якщо селяни відмовляються від цього палива, вони можуть його отримувати на власний розсуд з інших місць.

При цьому селяни не мали права: а) продавати паливо, яке їм відпускається, особам, котрі не належать до сільської громади; б) рубати молоді дерева й знімати кору; в) розводити багаття в лісі з будь-якої причини задля уникнення пожеж і запобігання знищенню панського лісу, кущів; г) самовільно, без відома власника чи економії та лісової охорони, в'їжджати в ліси в ті дні, які не є відведеними для відпуску палива, під приводом випасу худоби, збирання грибів, ягід й інших лісових надр, із метою мисливства та риболовлі, оскільки селянам це не належить; г) загалом ухилятися від порядку й правил, установлених для приватних лісів, в інших випадках особа притягається до відповідальності, передбаченої щодо державних лісів [25, арк. 11–11 зв.].

Ці ж права декларовані щодо селян пос. Понебель [23, арк. 9–9 зв.], пос. Великий Олексин [20, арк. 11–11 зв.], с. Малий Олексин [21, арк. 11–11 зв.], с. Студзенки [24, арк. 9–9 зв.].

Уставні грамоти м. Шпанів і с. Малий Олексин були складені 22.11.1862 р. представником К. Радзивілла графом Мечиславом Єзерським [21, арк. 17].

Проте, відповідно до акта про перевірку, затвердження й уведення в дію уставних грамот містечка Шпанів і с. Малий Олексин, які належать князю Карлу Михайловичу Радзивілли (складеному в грудні 1862 р. під час зборів селян і представника власника у Шпанівській парафіяльній церкві), з'ясовано, що селяни відмовилися від додаткових угідь (на користь власника) та палива (в уставних грамотах передбачено 20 возів дров і визначено плату за них). Селяни погодилися, що перехід на оброк та визначений (в уставних грамотах) строк його сплати (до 1 квітня й 1 жовтня щороку) уводиться з 19.02.1863 р., а до початку цього строку вони зобов'язані відбувати повинності згідно з Інвентарним уложенням [21, арк. 17–20].

У фондах ДАРО зберігається й окрема справа, у якій уміщено викупні акти щодо викупу селянами землі в поміщиків Рівненського повіту та звіти викупних закладів за 1868–1872 рр. [12]. Відповідно до викупних актів, особистою свободою, земельними ділянками на викуп, грошовими зобов'язаннями, сервітутними правами й обов'язками наділено селян князів Карла та Сигізмунда Радзивіллів у с. Владиславівка (Рівненська волость) (48 чол., 12 дворів) [12, арк. 244–244 зв., 247], с. Городище (Рівненська волость) (157 чол., 53 дворів) [12, арк. 256–256 зв., 259], с. Великий Житин (Рівненська волость) (164 чол., 55 дворів) [12, арк. 308–308 зв., 311] та князя Карла Радзивілла у с. Рогачів (Понебельська волость) (63 чол., 19 дворів) [12, арк. 304–304 зв., 307], с. Ставок (Понебельська волость) (116 чол., 40 дворів) [12, арк. 424–424 зв., 427], с. Карпилівка (Понебельська волость) (65 чол., 25 дворів) [12].

До **третьої групи** документів належать матеріали, які вказують на скрутне матеріальне становище окремих представників родини Радзивіллів через наявність непогашених боргів.

Показовою є справа за позовом графів Лось до князів Радзивіллів. Початково позивачами виступали Михайло та Емілія Радзивілли. Це було пов'язано зі сплатою ними всіх судових та інших виплат (у тому числі й за інших спадкоємців) у справі про спадкування майна померлої Маріанни (уродженої Ворцель, за першим шлюбом – Лось, за другим –

Вержховської). Так, боржниками князів Радзивіллів стали графи Карл й Ігнатій Лосі, графині Фекля, Ізабелла та Антоніна Лосі, Каміла й Ангеля Вержховські, Клементина та Ангеля Кавнацькі. Відтак рішенням РПС від 21 січня 1819 Михайло та Емілія Радзивілли отримували право вимагати належні їм суми від інших спадкоємців померлої [18, арк. 65–68 зв.].

Проте рішенням РПС від 14 жовтня 1838 р. князь Михайло та його донька Марцеліна Радзивілли вже самі були зобов'язані задоволити майнові претензії своїх колишніх боржників. Ця ситуація склалась унаслідок таких подій. Констанція Дульська (із Ворцелів) була боржницею графа Карла Лось. Емілія Радзивілл (із Ворцелів) була її сестрою. Намагаючись послабити тиск заборгованості на Балабанівський маєток, який К. Дульська успадкувала від батька, між сестрами укладено угоду про перенесення половини боргу з відсотками, станом на 24 березня 1831 р., у сумі 4816 злотих 16 грошів на Підлужненський маєток, який отримала в спадок Емілія Радзивілл. На підставі угоди від 21 червня 1833 р. між спадкоємцями померлого графа Карла Лося всі його маєтності та майнові права отримав Ігнатій Лось. Він і подав позов від 13 вересня 1833 р. до Марцеліни й Михайла Радзивіллів (доньки та чоловіка Емілії Радзивілл). Цей позов був задоволений. РПС зобов'язав Марцеліну Радзивілл звільнити Підлужненський маєток до 20 липня 1839 р. на користь Ігнатія Лося. РПС дозволив відповідачці звернутись у встановленому порядку до Волинської палати цивільного суду з апеляційною заявою [18, арк. 148–151 зв.], яка, мабуть, була задоволена, оскільки княгиня й надалі володіла цим маєтком.

Сини Михайла, Радзивілла Карл та Сигізмунд також потерпали від матеріальних нестатків та мали значні борги в 60-ті роки ХІХ ст.

Зокрема, до РПС подано клопотання купця 1 гільдії м. Рівного Янкеля Горинштейна від 29 січня 1870 р. У ньому зазначено, що князі Карл і Сигізмунд Михайловичі Радзивілли заборгували йому згідно з різними документами 146 240 руб. 33 к., позивач просив накласти заборону на Городовицький маєток боржників для забезпечення зазначеної суми [17, арк. 9–9 зв.]. Відповідно до звернення купця забезпечення на цей маєток накладалось і раніше, але за частинами боргу, зокрема 30 квітня 1869 р. – на 1600 руб. [16, арк. 7–7 зв.], 29 січня 1870 р. – на 30 000 руб. [17, арк. 4–4 зв.]. Напередодні ж цього звернення 28 січня 1870 до РПС надано угоду, укладену між боржником і кредитором про відстрочення виплати заборгованості строком на п'ять років із моменту укладення контракту. Відтак купець на наступний день після надання цієї угоди й клопотав суд про забезпечення боргу.

Задля задоволення клопотання Я. Горинштейна РПС 30 січня 1870 р. наклав заборону на Городовицький маєток у розмірі суми боргу князів Радзивіллів.

Четверту групу документів становлять справи, які стосуються вирішення суперечок щодо права власності на той чи інший маєток чи його частину між польськими землевласниками (з одного боку) і державою в особі Волинської палати державного майна – з іншого). Захищаючи майнові інтереси своїх родин, їхні представники неодноразово виступали як позивачами, так і відповідачами в РПС; причому в ролі перших – у справах, переважно пов'язаних із діяльністю підданих, а других – у зв'язку з політикою уряду, спрямованою на послаблення матеріального становища шляхтичів або ж католицьких установ, зобов'язання щодо захисту яких покладено на князів.

Зокрема, Радзивілли звинувачували в захопленні церковних земель с. Зносичі. 8 травня 1842 р. до РПС подано позовну заяву священика Тинно-Зносицької парафіяльної церкви Василя Островського, у якій указано, що управитель частини с. Зносичі князя Михайла Радзивілла М. Знамировський захопив частину території, яка належала церкві с. Зносичі. На цю землю був дарчий запис від 15 червня 1783 р., виданий графом Станіславом Ворцелем, що зберігався в архіві Волинської духовної консисторії. Факт захоплення ділянки підтвердили селяни-старожили с. Зносичі. Позивач просив винести рішення про повернення захоплених земель [13, арк. 1–1 зв.].

У поясненні консисторії від 31 липня 1842 р. вказувалося на те, що відповідно до рапорта Рівненського духовного правління від 24 червня 1841 р. управитель М. Знамировський захопив землю церкви ще в 1813 р. [13, арк. 6].

Зважаючи на позовну давність, 27 квітня 1845 р. справа була вирішена на користь князів Радзивіллів [13, арк. 11–11 зв.].

Натомість, існують справи, у яких Радзивілли були представниками інтересів духовенства.

Наприклад, протягом 1858–1870 рр. розглядали справу за позовом Рівненського окружного правління державного майна від 21 лютого 1858 р. до князів Олександри й Карла Радзивіллів про повернення державній скарбниці угідь і прав, наданих Шпанівському костелу згідно із записом 1727 р. Петром – Антоном Станіславовичем Пепловським, поряд із позовом подано й переклад запису від 28 березня 1727 р. [14, арк. 2]. Відповідачами в справі виступали Карл Радзивілл, у власності якого перебувало с. Шпанів, і Олександра Радзивілл, власниця Житинської волості.

У записі 1727 р. зазначено, що П.-А. Пепловський, маючи намір збудувати в Шпанові костел святих апостолів Петра й Павла, виділив на ці потреби місце для споруди жител і городів настоятеля, півчого та органіста, а також землю для створення фільварку. Крім того, настоятелю надано право:

- молоти в Шпанівському млині щосуботи без сплати коштів «по два осьмини» хліба;
- користуватися благами з Житинських лісів для опалення споруд;
- варити один раз у місяць у Житинській пивоварні по бочці пива;
- отримувати на вино, віск і мир від кожного християнського і єврейського двору по 6 грошей (це 3 к. у ХІХ ст.) щорічно у день святого Мартина [14, арк. 4–6].

У поясненні довіреного княгині О. Радзивілл графа Мечислава Станіславовича Єзерського від 5 січня 1859 р. указувалося, що:

1) духовенство ні під яким приводом не має права присвоювати землю, а користуватися тією, що йому надана, тобто скарбниця повинна користуватися тією ділянкою, яка належала до Житинської юридики при переході прав 1844 р.;

2) із 1727 р. пройшло не 10, а 130 років, при цьому духовенство не пред'являло претензій про недостачу землі, тому й скарбниця, згідно зі ст. 2232 т. Х Законів цивільних (видання 1842 р.), ніякого позову подавати не може;

3) пропущена земська давність і щодо прав на мелення зерна, користування деревиною, пивоваріння, грошового збору з підданих навіть духовенством, тому скарбниця позов подавати не може [14, арк. 7–9].

Пояснення довіреного княгині було більш обґрунтованим. Відтак 2 квітня 1862 р. справу вирішено на користь Радзивіллів. Волинська палата цивільного суду 11 жовтня 1867 р. затвердила рішення РПС. Волинське губернське правління державного майна 28 січня 1869 р. подало скаргу. Сенат 18 лютого 1870 р. виявив, що хоча листування щодо угідь, яких не вистачає в Шпанівській юридиці, і виникло у відомстві державного майна в 1853 р., але позов до Радзивіллів пред'явлено в 1858 р., після закінчення земської давності з часу надходження цієї юридики до скарбниці (1844 р.), тому вирішено залишити рішення РПС у силі [15, арк. 109–113].

Тобто внаслідок повстання 1830–1831 рр. російське самодержавство почало здійснювати наступ як на права польської аристократії, так і католицького духовенства.

РПС є не єдиним фондом ДАРО, у справах якого міститься інформація про діяльність Радзивіллів.

Наприклад, у фонді 7 «Рівненська дворянська опіка» (далі – РДО) зберігаються справи про встановлення опіки над маєтком померлого князя Михайла Карловича Радзивілла [2], про встановлення опікунського правління над майном померлої княгині Ядвіги Петрівни Радзивілл [3], про припинення опіки над майном померлого князя Михайла Карловича Радзивілла [4], про відмову дворянину Броніславу Юльяновичу Понінському-Валевському в призначенні опікуна над майном княгині Марти Миколаївни Радзивілл [5].

Також у цьому фонді наявні документи, які вказують про залучення Радзивіллів до російської системи судочинства: Михайло Карлович Радзивілл був зазначений у переліку осіб, які призначені присяжними засідателями на вересневу сесію 1890 р. Луцького окружного суду [1, арк. 18].

У справах фонду 15 «Рівненське повітове в чиншових справах присутствіє» зберігаються звернення жителів різних населених пунктів про визнання за ними вічночиншових прав на землю в маєтках тих чи інших поміщиків. Із такими клопотаннями зверталися жителі колонії Смолярня, яка належала князю Михайлу Радзивілли [6].

У фонді 379 «Рівненський повітовий справник» зберігається справа, у якій міститься перелік поміщиків, сини яких придатні до військової служби. Він складений 24 травня 1852 р. У переліку вказано 25 осіб поміщиків. Із-поміж них зазначена власниця Шпанова Олександра Карлівна Радзивілл, якій належало 2077 чоловічої статі та 2207 жіночої статі селян (віком 52 р.); а також її син Карл (33 р.) і його дружина Ядвіга Петрівна (20 р.), котрі проживали в с. Шпанів; син Сигізмунд (31 р.), котрий перебував у Царстві Польському [8, арк 9].

Також у цьому фонді є справи, які містять дані економічного характеру, переважно щодо порядку виготовлення та реалізації алкогольних напоїв. Наприклад, у «Переліку корчм, які розташовані на відстані 3 версти від м. Рівне і містечок Рівненського повіту» зазначено, що в 3 верстах від Костополя діє дерев'яна корчма, яка належить до с. Хотейки, а її власником є поміщик Радзивілл, але вона передана в найм єврею [7, арк. 12].

Фонд 603 «Акцизний наглядч II дистанції Рівненського повіту» містить справи про державне регулювання виготовлення та реалізації алкогольних напоїв. Згідно з переліком «питійних закладів» князі Радзивілли володіли закладами з продажу алкоголю в колонії Біла

Криниця (два заклади), селах Волошок, Владиславівка, Городище, Великий Житин, Зозів, Котів, Карпилівка, Корнин, Козлин, Великий і Малий Олексин, Понебель, Решуцьк, Рогачів, Ставки, Хотенка, Шпанів, колоніях Колесня, Мальованка (по одному закладу) (станом на 6 лютого 1856 р.) [26, арк. 1–5 зв.].

Тобто справи фонду «Рівненський повітовий суд» зберігають значну кількість документів, які умовно поділяються на кілька груп залежно від характеру інформації, яку вони містять. Велика частина справ цього фонду є джерелами до вивчення соціального становища та господарської діяльності князів Радзивіллів у Рівненському повіті Волинської губернії в XIX ст.

Проте фонд «РПС» не є єдиним, у якому містяться справи про заходи державних органів щодо могутньої родини Радзивіллів у напрямі послаблення матеріального становища; залучення до російської системи військової служби та системи судочинства; вирішення селянського питання в маєтках Радзивіллів; спадкових справ через установа опіки над майном померлих князів тощо.

Відтак є перспективними подальші розвідки щодо виявлення та введення до наукового обігу документів, які відображають життя й діяльність князів Радзивіллів у Рівненському повіті Волинської губернії.

Джерела та література

1. ДАРО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 17. Список осіб, призначених присяжними засідателями (07.10.1889). 182 арк.
2. ДАРО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 29. Справа про встановлення опіки над майном померлого князя Радзивілла Михайла Карловича (05.11.1903–28.01.1906). 427 арк.
3. ДАРО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 33. Справа про встановлення опікунського правління над майном померлої княгині Радзивілл Ядвіги Петрівни (31.12.1906–29.05.1907). 11 арк.
4. ДАРО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 35. Справа про припинення опіки над майном померлого князя Радзивілла Михайла Карловича (07.02.1906–26.02.1906). 3 арк.
5. ДАРО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 41. Справа про відмову дворянину Броніславу Юльяновичу Понінському-Валевському в призначенні опікуна над майном княгині Марти Миколаївни Радзивілл (13.01.1908–03.02.1908). 7 арк.
6. ДАРО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 45. Справа за клопотанням жителя колонії Смолярня Лося Матвія про визнання за ним вічночиншових прав на землю в маєтку Радзивілла Михайла (22.06.1899–22.03.1909). 114 +2 арк.
7. ДАРО. Ф. 379. Оп. 1. Спр. 16. Листування про надання губернатору списків корчм, які розташовані на відстані 3 верст від м. Рівне і містечок Рівненського повіту (23.11.1868–29.01.1869). 26 арк.
8. ДАРО. Ф. 379. Оп. 2. Спр. 1. Настанови помічнику пристава 1 стану про збір даних про синів поміщиків, придатних до військової служби та їх переліки (16.05.1852–24.05.1852). 9 арк.

9. ДАРО. Ф. 384. Оп. 1. Спр. 92. Справа по позову Рівненського окружного управління державного майна до князів Радзивіллів Олександри і Карла про повернення державній скарбниці угідь, наданих згідно ерекційного запису Шпанівському костелу (08.1860–1865 рр.).
10. ДАРО. Ф. 384. Оп. 3. Спр. 1. Справа про засвідчення відпускних свідоцтв, виданих княжною Радзивілл про звільнення від кріпацької залежності селян с. Підлужного Шаповала, Голуба, Острясинського (1846). 10 арк.
11. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 51. Справа про конфіскації маєтків поміщиків-учасників повстання 1830-1831 рр. (29.12.1837–05.03.1838). 35 арк.
12. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 65. Справа про викуп селянами землі у поміщиків Рівненського повіту (викупні акти, доповідні головного викупного закладу) (04.12.1868–03.01.1872 гг.). 889 арк.
13. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 80. Справа про захоплення церковних земель с. Зносичі князем Радзивіллою (01.06.1842–24.01.1849). 12 арк.
14. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 92. Справа за позовом Рівненського окружного управління державного майна до князів Радзивіллів Олександра і Карла про повернення державній скарбниці угідь, наданих згідно ерекційного запису Шпанівському костелу (серпень 1860–1865). 20 арк.
15. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 127. Справа за земельним позовом Рівненського окружного начальника державного майна до князів Радзивіллів (28.08.1858–03.08.1870). 113 арк.
16. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 412. Справа про накладення заборони на майно поміщиці Кашовської Фекли і князя Радзивілла Сигізмунда для забезпечення їх боргів купцям (24.01.1869–16.07.1869). 10 арк.
17. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 424. Справа про накладення заборони на маєток графів Радзивіллів в Городовиці у забезпечення боргу купцю 1 гільдії м. Рівного Горинштейну Я. (30.01.1870–23.12.1870). 18 арк.
18. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 450. Документи щодо позову Радзивіллів до графа Лось та інших (15.04.1839–04.11.1839). 154 арк.
19. ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 456. Справа за грошовим позовом княгині Радзивілл до князя Чарторийського за селян купленого нею села Гвоздзерки, які отимали свободу (01.04.1842–11.07.1846). 95 арк.
20. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 3. Уставна грамота поселення Великий Олексин Рівненського повіту (27.12.1862). 18 арк.
21. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 4. Уставна грамота села Малий Олексин Рівненського повіту (грудень 1862). 20 арк.
22. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 7. Уставна грамота поселення Козлин Рівненського повіту (1863). 13 арк.
23. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 10. Уставна грамота поселення Понебель Рівненського повіту (29.12.1862). 18 арк.
24. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 12. Уставна грамота села Студенки (29.12.1862, 25.08.1864). 18 арк.
25. ДАРО. Ф. 384. Оп. 7. Спр. 13. Уставна грамота села Шпанова (25.08.1864). 18 арк.
26. ДАРО. Ф. 603. Оп. 1. Спр. 2. Накази Волинської казенної палати про встановлення нових мір у питтєвих закладах (07.02.1856–28.04.1856). 28 арк.
27. ЦДІАУ у м. Києві. Ф. 442. Оп. 782. Спр. 469. Ч. 1.

JANUSZ RADZIWIŁŁ (1880–1967) WOBEC PROBLEMÓW WOŁYNIA W CZASACH DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

Janusz Radziwiłł jako XV ordynat ołyckiposiadał ogromne posiadłości na Wołyniu. Ponadto był właścicielem majątku w Nieborowie na Mazowszu oraz pałacu przy ul. Bielańskiej w Warszawie. Miał konserwatywne poglądy polityczne i związał się z obozem Marszałka Józefa Piłsudskiego. Jednocześnie należał do zdeklarowanych przeciwników komunizmu, a także narodowej demokracji. Jego aktywność na polu gospodarczym i politycznym była bardzo szeroka. Niniejszy artykuł ma na celu uzupełnienie treści związanych z Wołyniem, które zostały zasygnalizowane w poświęconej mu biografii politycznej, opublikowanej w 2011 r.¹

Pierwsze kroki w polityce młody książę Radziwiłł stawiał właśnie na Wołyniu². Mimo faktu, że jego ojciec, Ferdynand Radziwiłł (1834–1926), wieloletni prezes Koła Polskiego w berlińskim parlamencie był związany z życiem politycznym zaboru pruskiego. Janusz Radziwiłł w 1905 r. ożenił się Anną Lubomirską (1882–1947), córką właścicieli dóbr rówieńskich na Wołyniu – Stanisława i Wandy Lubomirskich³. Podczas I wojny światowej znajdował się na terenie Cesarstwa Rosyjskiego, przez jakiś czas działał w konserwatywnym Stronnictwie Prawicy Narodowej na Rusi, angażował się na rzecz obrony interesów polskich na Ukrainie. Po rewolucji październikowej udało mu się wyjechać z Rosji przez Sztokholm do Warszawy. Kariera polityczna księcia mocno rozwinęła się jeszcze pod koniec I wojny światowej, kiedy został dyrektorem Departamentu Stanu w rządzie Rady Regencyjnej, funkcjonującej u boku okupujących ziemie polskie Niemiec i Austro-Węgier. Współtworzył załóżki przyszłego Ministerstwa Spraw Zagranicznych niepodległej Rzeczypospolitej Polskiej. Jednak po odzyskaniu niepodległości przez Polskę nie dane mu było znaleźć się w Sejmie, gdyż jego konserwatywna partia – Stronnictwo Prawicy Narodowej przegrała wybory, a sam książę był atakowany za zbyt proniemiecką postawę. Co prawda Janusz Radziwiłł ciągle pozostawał w «rezerwie» polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych i przewodniczył delegacji na konferencję rozbrojeniową w Moskwie w 1922 r., ale nie zgodził się na propozycje wyjazdów do placówek dyplomatycznych. Dopiero po przewrocie majowym 1926 r., podczas wyborów parlamentarnych w 1928 r., kiedy konserwatyści z nurtu Janusza Radziwiłła poparli Piłsudskiego i wystartowali z list wyborczych obozu pomajowego, nadarzyła się szansa na

uzyskanie mandatu poselskiego. Książę z sukcesem wystartował wtedy z list Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem w okręgu 57 Łuck Równe⁴.

To właśnie dobra wołyńskie przynosiły księciu największe dochody. Do swojej śmierci w 1926 r. formalnym ich właścicielem był Ferdynand Radziwiłł, a Janusz zajmował się zarządzaniem tymi dobrami. Ferdynand starał się podnieść gospodarczo ordynację ołycką, którą zastał podupadłą. Odremontował pałac i często w nim bywał⁵. Ordynacja szybko stała się dobrze funkcjonującym majątkiem, przynoszącym spore dochody. Przewyższała w tym zakresie drugi jego majątek – ordynację przygodzicką w Wielkopolsce. Z czasem zdecydował, że jego następcą w dobrach ołyckich będzie młodszy z synów – Janusz, a nie starszy – Michał. Decyzja ojca oczywiście obruszyła Michała, ale była przemyślana i podyktowana skandalizującym trybem życia starszego syna⁶. Sprawa majątku poróżniła braci na całe życie. Prawa Janusza do Ołyki były kwestionowane przez Michała, który w obliczu ciągłych kłopotów finansowych nie mógł pogodzić się z faktem, że przypadła mu mniej dochodowa część dóbr⁷.

Janusz otrzymał od ojca bardzo dużą swobodę w prowadzeniu interesów jeszcze przed I wojną światową. Po zakończeniu działań wojennych mógł nie tylko przystąpić do niezbędnych remontów pałacu i zabudowań gospodarczych, ale także w pełnym zakresie dysponować potencjałem ordynacji. Jedną z najważniejszych inwestycji księcia była Cukrownia Szpanów, na rozwój której na początku lat dwudziestych zaciągał wielomilionowe kredyty. Cukrownia ta miała siedmioletnią przerwę w produkcji. Było to spowodowane najpierw wojną światową, a później polsko-bolszewicką. Ponowne uruchomienie produkcji nastroczało Radziwiłłowi, jego administratorom i dyrekcji cukrowni ogromnych kłopotów organizacyjnych i finansowych⁸. 4 grudnia 1922 r. pełnomocnik Antoni Kamiński pisał do Radziwiłła: «Ostateczny przeto bilans odnośnego naszego przedsiębiorstwa da się dopiero zrobić po wypuszczeniu na rynek towaru⁹, a na razie nie pozostaje nam nic innego, jak borykając się z trudnościami, zwalczać je i nie szczędzić wysiłków dla doprowadzenia jak najrychlej do chwili, w której będziemy mogli przystąpić do zbilansowania rezultatów naszej pracy»¹⁰. Rok później cukrownia pracowała już pomyślnie¹¹, ale zmieniająca się koniunktura gospodarcza w kolejnych latach i wcześniejsze obciążenia kredytami wymagały od księcia i dyrekcji fabryki sporo wysiłku. Na początku lat dwudziestych kłopoty finansowe miały nawet tartaki w Cumaniu, które zwykle przynosiły największe dochody. Brakowało pieniędzy na sprawne funkcjonowanie majątku ziemskiego w Ołyce. W związku z trudnościami podjęto decyzję o sprzedaży majątku Dobrostany, stanowiącego część dóbr radziwiłłowskich na Wołyniu¹². A dobre

funkcjonowanie majątku ziemskiego i przedsiębiorstw na Wołyniu, było warunkiem utrzymania poza pałacem ołyckim, reprezentacyjnych siedzib w Warszawie i Nieborowie. Majątek ziemski w Nieborowie nigdy nie przynosił Radziwiłłowi odpowiednio wysokich zysków, pozwalających na większy rozmach. Gdyby nie Ołyka, książę musiałby ograniczyć reprezentacyjność Nieborowa, choćby z zatrudniania tam dość licznej służby¹³. W świecie arystokracji względy prestiżowe były bardzo istotne. Może też z tych względów jego ambicją było posiadanie w Ołyce hodowli koni czystej krwi¹⁴.

Już przed wyborami parlamentarnymi w 1922 r. środowisko konserwatystów na Wołyniu widziało w księciu Januszu kandydata na posła reprezentującego tamtejsze społeczeństwo. Osobą, która w tym czasie intensywnie współpracowała z Januszem Radziwiłłem był Karol Waligórski. Książę znał go jeszcze z 1917 r., kiedy oboje przebywali w Kijowie¹⁵. Waligórski życzył teraz księciu «powrotu do życia politycznego Rzeczypospolitej w charakterze posła z Wołynia». Ziemianie nie zamierzali jednak tworzyć osobnej listy polskiej, gdyż jak twierdzili – będzie kilka list polskich, zwalczających się nawzajem i wtedy najwyżej udałoby im się uzyskać jeden mandat poselski. Uważali, że trzeba połączyć siły i utworzyć wspólny blok «elementów umiarkowanych i praworządnych». Oznaczało to włączenie do działań mieszkających na Wołyniu Rosjan – właścicieli ziemskich. Czyniono przygotowania do utworzenia oddziału Stronnictwa Prawicy Narodowej w Łucku, ale zakończyło się to fiaskiem wobec dużej popularności narodowej demokracji wśród tamtejszych ziemian. Inną próbą było zorganizowanie ugrupowania pod nazwą Zjednoczenie Wołyńskie. W tym celu planowano zjazd u jednego z ziemian na Wołyniu i zawarcie umowy. Brakowało jednak solidnego wsparcia finansowego, a ziemianie wchodzący w skład Zjednoczenia mocno sympatyzowali z narodową demokracją. Waligórski pisał: «Odmówić im tego nie sposób, gdyż należenie do jakiegoś stronnictwa politycznego nie odbiera prawa wstąpienia do *Zjednoczenia*. Przeciwnie, jest rzeczą pożądaną, aby to był blok stronnictw. Traktowanie wspólne tej sprawy z endekami jest konieczne, a jednocześnie bardzo niebezpieczne, bo oni potrafią cudzymi rękami kasztany z ognia dla siebie wyciągać»¹⁶. Zachęcał Radziwiłła do wzięcia udziału w zjeździe ziemian, dogadania się z endekami i uzgodnienia deklaracji wyborczej w Związku Ziemian¹⁷. Próby te musiały zakończyć się niepowodzeniem i Radziwiłł w wyborach nie wystartował¹⁸.

Jednak jako jeden z liderów lokalnej społeczności, a jednocześnie polityk i działacz gospodarczy na Wołyniu, w marcu 1923 r. interweniował u premiera gen. Władysława Sikorskiego w sprawie kolei Klewań – Łopateń i

Klewań – Orzów, której ogólna długość wynosiła 44 km. Rozmowa miała poprzeć jego starania, ale także dążenia okolicznych gmin i ich mieszkańców, o udostępnienie im linii kolejowej eksploatowanej wyłącznie przez Towarzystwo Przemysłowo-Rolne do ogólnego użytku poprzez upaństwowienie. Argumentem miał być fakt bezpłatnego oddania przez Zarząd Ordynacji Ołyckiej ziemi wraz z mostami, podkładami i budynkami na długości 24 km. Zabiegał też o wstrzymanie decyzji przejęcia z jego ordynacji folwarków: Podderno, Dubiszczce i części Romaszkówki, na rzecz osadnictwa wojskowego. Kolejnym tematem rozmowy był zwrot rodzinie Radziwiłłów armat nieświeskich, przywiezionych z Moskwy po traktacie ryskim i znajdujących się na Zamku Królewskim w Warszawie, a także depozytów radziwiłłowskich z kolegiaty kościoła w Ołyce, zamku ołyckiego i zamku nieświeskiego¹⁹.

Jako osoba powszechnie szanowana, Janusz Radziwiłł był sędzią honorowym z ramienia Sądu Okręgowego w Łucku, a później Sądu Okręgowego w Równem²⁰. Dbał o to, żeby być postrzeganym jako dobroczyńca i regularnie wspierał liczne inicjatywy. W listopadzie 1924 r. z prośbą o pomoc materialną zwracał się do księcia prezydent miasta Łucka Bolesław Zieliński, który przygotowywał do uroczystego otwarcia Teatr Miejski im. Juliusza Słowackiego²¹. Radziwiłł pomagał materialnie Towarzystwu Wioślarskiemu w Łucku, został członkiem honorowym tego Towarzystwa i ojcem chrzestnym jednej z pierwszych łodzi²². W Cumaniu wspierał Związek Strzelecki przy tworzeniu świetlicy²³. Angażował się w budowę gmachu Gimnazjum Państwowego im. Tadeusza Kościuszki w Łucku, gdyż poproszono go później o to żeby został ojcem chrzestnym sztandaru szkoły²⁴. Wspierał działalność Polskiej Macierzy Szkolnej w Równem²⁵. Prośby płynęły także z instytucji kościelnych. W 1922 r. architekt Romuald Gutt otrzymał od Radziwiłła 200 000 marek polskich za sporządzenie planów kościoła w Zofjówce pod Cumaniem²⁶, a w lutym 1924 r. z prośbą o wsparcie finansowe wystąpił proboszcz rzymskokatolickiej parafii w Kisielinie, ks. Wojciech Kamiński, który starał się o odbudowę zniszczonego w 1915 r. przez Rosjan kościoła²⁷. W 1927 r. żona Janusza Radziwiłła, Anna ufundowała książki dla organizowanych przez Kurię Diecezjalną w Łucku dwóch bibliotek w Ołyce. Biblioteki te zostały nazwane jej imieniem²⁸.

Janusz Radziwiłł wspierał inicjatywy lokalne o charakterze gospodarczym. Był członkiem Wołyńskiego Towarzystwa Rolniczego w Łucku, do którego należeli nie tylko właściciele większych majątków rolnych, ale także małorolni, osadnicy wojskowi i inteligencja²⁹. W 1921 r.

wspartł Związek Rolników Wołynia kwotą 100 000 marek polskich³⁰, ale w 1926 r. musiał odmówić pomocy przy remoncie Stacji Oceny Nasion, gdyż nie dysponował materiałami, o które proszono³¹. Był udziałowcem Polskiego Towarzystwa Gospodarczej Odbudowy Wołynia³², a po jego likwidacji Wołyńskiego Syndykatu Handlowo-Rolniczego³³.

Formalne przejęcie ordynacji ołyckiej przez Janusza Radziwiłła nastąpiło w 1926 r. Książę stał się ordynatem i rozpoczął starania o scentralizowanie zarządu swoich majątków rolnych i przemysłowych, zarówno tych na Wołyniu jak i innych. Miało to usprawnić ich zarządzanie od strony finansowej³⁴. Zwłaszcza, że zaczął się dla niego czas wzmożonej aktywności politycznej. Uchwalenie przez Sejm RP Ustawy o reformie rolnej 28 grudnia 1925 r. mocno zmieniło nastawienie ziemiaństwa względem endecji, która była współodpowiedzialna za jej wprowadzenie. W wyniku reformy ziemianie poddawali część swoich gruntów wykupowi (przymusowemu jeśli w ciągu roku rządowi nie udało się dobrowolnie rozparcelować 200 000 ha ziemi). Na przykład w 1927 r. Janusz Radziwiłł musiał oddać do wykupu 150 ha z dóbr Szpanów. Na potrzeby reformy ziemie przymusowo oddawali także jego sąsiedzi, np.: Hubert Lubomirski – 100 ha z przyległościami z dóbr Aleksandria, Adam Stecki – 250 ha z dóbr Miedzyrzec, Piotr Pruszyński – 20 ha z dóbr Woronów, a także spadkobiercy Józefa Potockiego i inni. Łącznie w tym roku przymusowemu wykupowi poddano 3946 ha, a w całym kraju 49661 ha³⁵. Niewątpliwie spowodowało to opór ziemian i kompromitację narodowej demokracji, od której środowiska ziemiańskie zaczęły się odsuwać. Spora ich część już w 1926 r. poparła przewrót majowy i rządy sanacji. Ograniczenie wpływów endecji na Wołyniu było dla Radziwiłła szansą. Endecy próbowali jeszcze podtrzymać swoją pozycję tworząc Klub Wołyńskiej Zachowawczej Pracy Państwowej i ogłaszając w 1927 r. na łamach «Życia Wołyńskiego» artykuł «Kierunek polityczny ziemiaństwa wołyńskiego». Nie przyniosło to jednak spodziewanego efektu³⁶. Część ziemian odeszła zrażona reformą rolną, a wiele lokalnych środowisk Polaków szukało porozumienia ponad podziałami politycznymi. Przykładem mogą być obchody święta Konstytucji 3 maja w Ołyce, gdzie obok miejscowych autorytetów, takich jak ks. prałat Anzelm Zagórski i burmistrz Adam Ostaszewski, przemawiał działacz endecki, a pochodowi, w którym obok siebie maszerowali członkowie «Sokoła» i «Strzelca» przygrywała orkiestra czeska³⁷.

Po przewrocie majowym Janusz Radziwiłł znalazł się w zwycięskim obozie, a jego pozycja polityczna bardzo się wzmocniła. W Ołyce zawsze miał ją bardzo silną. Symbolicznym tego przejawem był fakt, że 7 grudnia

1927 r. udzielił zgody burmistrzowi Ostaszewskiemu na przyjęcie przez miasto Ołyka godła rodowego Radziwiłłów jako herbu miasta i umieszczenie go na pieczęciach³⁸.

Księciu nie chodziło tylko o poparcie w Ołyce, Cumanii i Szpanowie. Bardzo ważną instytucją był Związek Ziemian Wołynia, w którym już na początku lat dwudziestych zasiadał w Radzie Nadzorczej³⁹. Tym razem, 18 września 1927 r. na Walnym Zgromadzeniu Janusz Radziwiłł został wybrany członkiem Komisji Politycznej, której zadaniem miało być przygotowanie kampanii wyborczej w wyborach do Sejmu i Senatu RP⁴⁰. Jednocześnie obciążono go jednorazową składką z dóbr wołyńskich: za majątek Cumań – 49 794 zł, za majątek Ołyka – 3 882 zł, za majątek Szpanów – 8 197 zł 20 gr, czyli razem 61 873 zł 20 gr, którą należało wpłacić w terminach do 1 listopada 1927 r. (30% kwoty gotówką) i 15 stycznia 1928 r. (resztę kwoty weksłami)⁴¹. Startując na Wołyniu z list BBWR osiągnął sukces zarówno w 1928 r., jak i w 1930 r.

Był posłem z list BBWR, ale zajął krytyczne stanowisko wobec reform wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego. Uważał, że polityka asymilacji państwowej odbywa się kosztem Polaków i mieszkających na Wołyniu Rosjan. Rzadko jednak wyrażał swoją krytyczną opinię z mównicy sejmowej. Jeśli zajmował głos to w sprawie obrony oświaty polskiej na Wołyniu w 1930 r. Podczas debaty nad budżetem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zauważył, że dzieci w szkołach dwujęzycznych (tzw. utrakwistycznych) w pierwszym roku miały pobierać naukę w języku macierzystym, ale ponieważ decydowała większość, a dzieci polskie były w mniejszości, to pobierały naukę w języku ukraińskim⁴². Na te problemy wskazywano też w polskiej prasie na Wołyniu, kiedy komentowano decyzję o likwidacji polskiej szkoły w Cumanii i utworzeniu właśnie szkoły utrakwistycznej. Ostro atakowano rząd i pisano o «szkodliwej i wręcz skandalicznej polityce szkolnej władców pomajowych»⁴³. Zabrał też głos w 1932 r. podczas debaty na temat ustawy o składkach na rzecz Kościoła katolickiego. Z ostrożnością odniósł się do działań rządu w sprawach religijnych. Wyrażał zadowolenie, że Polska broni się przed agitacją sowiecką, która odbywała się także za pośrednictwem duchownych (na Wołyniu Ukraińcy w większości byli wyznania prawosławnego, ale duchowni prawosławni przeważnie byli narodowości rosyjskiej, hierarchicznie podporządkowani patriarsze moskiewskiemu). Podkreślał, że pragnie aby ludność każdej narodowości mogła uczyć się religii i słuchać kazań we własnym języku. Jednocześnie zaznaczał że «to, co obecnie na kresach się dzieje, odbiega od tej zasady». Zwracał uwagę, że ze względu na

mozaikę wyznaniową na wschodzie Rzeczypospolitej «Rzeczą naturalną i naturalnym obowiązkiem Państwa jest dbać, żeby pokój religijny na kresach nie był naruszony». Wyrażał nadzieję, że «przyjazne stosunki między miarodajnymi kierownikami Kościoła a miarodajnymi kierownikami Państwa doprowadzą do usunięcia wszelkich pod tym względem nieporozumień i wszelkich mogących wynikać dla państwowości polskiej z tego powodu niebezpieczeństw»⁴⁴.

Radziwiłł częściej odnosił się do problemów Wołynia w latach 1935–1938, kiedy był już senatorem. Jego wystąpienia były też bardziej krytyczne w stosunku do rządu. Niewątpliwie wpływ na to miała likwidacja BBWR. Mógł teraz swobodniej krytykować politykę rządu wobec Wołynia. W 1935 r. podczas debaty senackiej nad amnestią, mówił o cenzurze politycznej: «Jednym z uczuć największego upokorzenia, którego ja, jako obywatel polski, często doznaję w ostatnich czasach, to jest to, że z prasy zagranicznej, nawet z audycji radiowych zagranicznych, dowiaduję się rzeczy, o których cały świat wie, a o których pisać w Polsce nie wolno. Nie chcę o tych wypadkach mówić, ale czy Panowie rzeczywiście nie zdają sobie sprawy z tego, co się od półtora roku dzieje na Wołyniu...» Kolejne siedemnaście słów Janusza Radziwiłła zostało wykreślonych ze stenogramu posiedzeń przez marszałka Senatu na podstawie art. 42 ust. 2 Tymczasowego Regulaminu Senatu⁴⁵.

11 marca 1936 r. podczas debaty na temat gospodarki Lasów Państwowych, odnosząc się do uwag Najwyższej Izby Kontroli, podniósł temat niskiego poziomu rozwoju państwowej gospodarki leśnej na Wołyniu. Przywołał przykłady porównujące jego ordynację z łucką dyrekcją Lasów Państwowych: «w uwagach [...] mam pewne cyfry, a dla mnie jako leśnika z wykształcenia są to cyfry, które bardzo mi wiele mówią. Między innymi jest cyfra, która dotyczy specjalnie dyrekcji łuckiej, w której mam swoją posiadłość leśną. Tu jest powiedziane, że przeciętny koszt w stosunku do jednego ha wyniósł średnio w Polsce – odnowienie z sadzeniem 48 zł, a w nawiasie jest powiedziane: od 24,15 w dyrekcji łuckiej do 83,82 [...] w cieszyńskiej. Otóż kazałem zestawić swojej administracji przeciętny koszt za te same lata odnowień w moim gospodarstwie i przyrównałem je do cyfry 24 zł, dotyczącej się dyrekcji łuckiej. Przepraszam za te detale czysto fachowe. Na to, żeby 1 ha kultur zasadzić trzeba 16 dniówek roboczych. Pracują tam na wiosnę kobiety i wątpię czyby Lasy Państwowe mniej za tę pracę miały płacić niż lasy prywatne, bo te płace są bardzo niskie. Płacimy złotego dziennie, to już samo sadzenie wynosi 16 zł. A przygotowanie gleby pod sadzenie wynosi minimalnie 40–50 zł. Czyli u mnie koszta, nie licząc

zupełnie szkólek i materiałów sadzonych, wynoszą minimalnie 60, 70 do 80 zł za hektar. Otóż proszę Państwa, można sobie wystawić, jak taka kultura zrobiona za 24 zł wygląda. Jak mówię, widziałem niektóre w ładnych warunkach zrobione, ale widziałem bardzo dużo kultur ujemnych i jeżeli je porównam z tymi kosztami, to muszę powiedzieć, że mam także bardzo duże wątpliwości, czy ten dział gospodarki leśnej rzeczywiście stoi na wysokości»⁴⁶.

Jego krytyczna postawa została zauważona. 12 marca 1936 r. odbył polemikę z senatorem Mykołą Masłowem, który reprezentował ludność ukraińską Wołynia, ale jednocześnie był zwolennikiem reform wojewody Józewskiego. Podczas debaty nad budżetem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Mykołastwierdził, że Ukraińcy mieszkający w granicach Rzeczypospolitej mogą osiągnąć «całkowitą realizację swych postulatów międzynarodowych». Wyraził przekonanie, że Ukraińcy z Wołynia w dużej mierze różnią się w swoich poglądach od Ukraińców z Galicji, wypowiadających się antypolsko. Jednocześnie wyraził nadzieję, że ci ostatni zmienią swoje zdanie i w przyszłości Ukraińcy będą mówili jednym głosem w Sejmie. Podkreślając zasługi rządu polskiego i prezydenta Ignacego Mościckiego w dziedzinie usprawnienia życia kulturalnego i gospodarczego na Wołyniu, zaatakował Radziwiłła. Stwierdził, że nie rozumie jego postawy. Mówił: «[...] Radziwiłł, będąc pięć lat posłem z Wołynia i naszym kolegą, nie różnił się z nami w ocenie sytuacji na Wołyniu, a teraz od września roku ubiegłego, piastując godność senatora z ziemi warszawskiej, zajął stanowisko całkiem odmienne od naszego. My, którzy reprezentujemy Wołyń, którzy związani jesteśmy z terenem tym pracą społeczną, polityczną i gospodarczą, jesteśmy innego zdania niż s. Radziwiłł. Widzimy, że stabilizacji stosunków w jego najistotniejszym znaczeniu postępuje naprzód z każdym rokiem i wierzymy, że z biegiem lat Wołyń osiągnie zaspokojenie najkonieczniejszych swych potrzeb». Radziwiłł odpowiedział, że «wszyscy Ukraińcy, i zamieszkali na terenie Małopolski wschodniej i na Wołyniu, o ile stoją na stanowisku państwowości polskiej, mają pełne prawo do stawiania swoich żądań w sprawach językowych i w sprawach odrębności swojej kultury narodowej i uszanowania jej». Zauważył też: «Jeżeli się w czymś różnimy, to chyba w tym jednym, że zawsze uważam, że dla polityka jest zasadniczym błędem, jeżeli stara się zamykać oczy na rzeczywistość. Tutaj muszę powiedzieć, że nie tylko to, co się mówi, jest ważne, ale jest również ważna osoba, która te zdania wypowiada i zasięg jej wpływów. Z tego, co tutaj przed chwilą powiedziałem, wynika, że nie na wszystko patrzę się krytycznie ani z

niepokojem. Ale doświadczenie życiowe nauczyło mnie jednej prawdy, i mam wrażenie, że im kto jest starszy, tym więcej się z tą prawdą liczy, że bardzo rzadko w życiu bywa, iż wszystkie winy są po jednej stronie, a że druga strona ma 100 % rację. Jeżeli nasze stosunki wewnętrzne są dalekie niestety od tego, co przed chwilą powiedziałem i co mi się wydaje w dzisiejszych warunkach tak specjalnie ważne, tj. konsolidacja całego społeczeństwa, to nie mogę zamykać oczu na to, że wina jest nie tylko i nie wyłącznie po jednej stronie. Mam wrażenie, że my wszyscy, którzyśmy byli członkami bloku i którzy przez naszą działalność, nawet przez nasze głosowanie wzięliśmy na siebie za rozwój stosunków pewną odpowiedzialność, również gdzieś tam popełniliśmy błędy»⁴⁷.

Najmocniejsze przemówienie Janusza Radziwiłła nastąpiło 9 marca 1938 r. i było reakcją na mowę senatora Joachima Wołoszynowskiego: «P. senator Wołoszynowski z tej trybuny mówił, że musimy się niewątpliwie i to w niedalekiej przyszłości na naszych granicach wschodnich liczyć z niebezpieczeństwem wojny i że musimy się na to przygotować. Jak to czytałem – podkreślam, nie słyszałem tego przemówienia – to miałem uczucie, że powiał wiatr wołyński w tej Wysokiej Izbie. Tam bowiem rzeczywiście panują nastroje i to bynajmniej nie w ostatnich latach, ale od szeregu lat, które żywo mi przypominają Sienkiewicza “Ogniem i Mieczem”, gdzie obrazowo jest powiedziane: *zakwitł step i zaczyna się step ruszać*. Tam rzeczywiście są jakieś nastroje pod wiosnę, że z pierwszą trawką ogarnia całą ludność pewien niepokój, czyżby to miało w tym roku być, a może bezwarunkowo na przyszły, a może za trzy czy za cztery lata? Panie Premierze, to są nastroje piękne, może sympatyczne, o swoistym zapaszku, ale w rezultacie nastroje niebezpieczne, mamy bowiem objawy, że wskutek takich nastrojów ludność ukraińska głośno – byłem sam świadkiem takich scen – zapowiada: Wkrótce my was Lachów będziemy rżnąć. Panują takie nastroje, że ludzie o nerwach mniej odpornych zaczynają tego kraju unikać, osadnicy sprzedają swoje mienie, wynoszą się w kraje spokojniejsze. Ludzie w tym kraju niechętnie inwestują, żyją jakby w oczekiwaniu czegoś». Radziwiłł odniósł się też do projektu powstania 80 milionowego państwa ukraińskiego z ziem należących do II Rzeczypospolitej i do Związku Sowieckiego. Książkę znalazł projekt w jednej z ukraińskich broszur. Zwrócił się wtedy do senatorów ukraińskich: «Nie mamy Panom tego za złe. Byliśmy kiedyś w podobnej sytuacji i nie zapominamy o tym, ale nie możecie i Wy, Panowie, zapominać, że jako Polacy mamy przede wszystkim na oczach – i to jest naszym obowiązkiem – interes Państwa Polskiego». Stwierdził też, że rozwój polskości na Wołyniu jest względny i wcale nie ma pewności, że

może ulec ograniczeniu, czy wręcz likwidacji. Uważał, że w tych miejscach gdzie Polacy stanowią głównie kadre urzędniczą i ich rodziny, bardzo szybko może dojść do regresu, gdyż wraz ze zmianą stosunków politycznych może nastąpić szybki odpływ urzędników państwowych i ich rodzin⁴⁸.

Trzy dni później na zarzuty ks. senatora Romana Łobodycza, dotyczące ograniczania szkolnictwa ukraińskiego, odpowiadał: «Chciałbym tu tylko skonstatować, że bywam w jesieni co roku na Podkarpaciu i tam się stykam z taką rzeczą, że dzieci polskie, polskich urzędników państwowych, polskich gajowych i polskich leśniczych i nadleśniczych nie mogą uczęszczać do szkoły państwowej. Dlaczego? Dlatego, że w tej szkole wykładane są wszystkie przedmioty wyłącznie w języku ukraińskim. [...] A teraz weźmy stosunki na Wołyniu. Słyszymy tam bardzo często skargi na szkolnictwo. We wszystkich szkołach nawet w tzw. utrakwistycznych jest wykładany jako przedmiot język ukraiński i w szkołach początkowych i w gimnazjach i nie tylko dla dzieci narodowości ukraińskiej, ale i dzieci polskie, dzieci urzędników państwowych w Łucku i w Równem w gimnazjach muszą uczęszczać na wykłady języka ukraińskiego. Więc jednak jest w tych skargach, jakie często słyszymy, pewna przesada»⁴⁹.

Podczas innego posiedzenia Radziwiłł pełnił rolę senatora sprawozdającego projekt ustawy o zatwierdzenie układu z dnia 20 czerwca 1938 r. między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół katolicki został pozbawiony przez Rosję. Układ częściowo dotyczył Wołynia i tych ziem Kościoła katolickiego, które rząd rosyjski przy kasowaniu unii przekazał na użytkowanie Kościołowi prawosławnemu, a w czasie działań wojennych I wojny światowej i późniejszych walk, zostały przejęte przez państwo polskie i np. rozparcelowane pomiędzy osadników lub zwrócone Kościołowi katolickiemu. Układ nie dotyczył ziem użytkowanych przez Cerkiew prawosławną. Postanawiał, że z całej ilości dawnych gruntów należących do unitów, a nie przejętych do tej pory przez Kościół katolicki, część zostanie przekazana Kościołowi, a reszta miała przejść na własność państwa. Radziwiłł konkludował, że uregulowanie tych kwestii jest potrzebne i został za to zaatakowany przez ukraińskiego senatora Ostapę Łuckiego, który uważał ustawę za element polonizacji Podlasia, Chełmszczyzny i Wołynia. Łucki twierdził, że jest to zaplanowana akcja prowadzona przez administrację państwową i wojsko⁵⁰.

Janusz Radziwiłł wypowiedział się też w kwestii mniejszości żydowskiej na Wołyniu: „znam stosunki w naszych małych miasteczkach i nieraz się napatrzyłem na tę straszną nędzę, w której w sposób niegodny

ludzkości żyje, bytuje, chciałbym powiedzieć wegetuje proletariat żydowski. Otóż [...] nie ma najmniejszych widoków, żeby dla ludności żydowskiej ten stan opłakany i niegodny ludzkich istot mógł się zmienić na lepsze. [...] Stoimy i stać będziemy na podstawie praw, gwarantujących mniejszościom zamieszkałym w Polsce prawo obywatelstwa, ale to nas nie może doprowadzić do tego, żebyśmy zamykali oczy na wielkie problemy naszej polityki wewnętrznej, jakimi są i sprawa mniejszości żydowskiej, a przede wszystkim sprawa naszych mniejszości ukraińskich»⁵¹.

Lata doświadczeń zdobytych podczas działalności społecznej, politycznej i gospodarczej na Wołyniu spowodowały, że jego wypowiedzi charakteryzowały się niewątpliwą znajomością tematu i wyczuciem nastrojów społecznych. Zawsze prezentował stanowisko polskie, ale dążył do pokojowego współistnienia przedstawicieli wszystkich narodowości na Wołyniu. Janusz Radziwiłł nie był już senatorem V Kadencji (1938–1939). W Ołyce zastępował go już coraz częściej jego syn Edmund, który został bardzo pozytywnie przyjęty przez okoliczną ludność⁵². Janusz Radziwiłł pozostał jednak aktywny i bardzo mocno udzielał się w Związku Polskich Kawalerów Maltańskich. Kiedy przygotowywano się do wojny, wspólnie ze swoją synową Izabellą zorganizował szpital maltański w Ołyce, a później jeszcze dwa inne (w Ołyce i w Cumanii)⁵³. Po wybuchu II wojny światowej, od 7 do 14 września 1939 r. przyjmował w Ołyce prezydenta Mościckiego i towarzyszące mu osoby. W obliczu zagrożenia nie skorzystał z możliwości wyjazdu razem z nimi. Pozostał z rodziną w Ołyce aż do momentu aresztowania przez NKWD⁵⁴.

Bibliografia

¹ J. Durka. Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna. Warszawa, 2011.

² Brał m.in. udział w ziemstwach, vide: ibidem. S. 42.

³ Ibidem. S. 30–31; A. A. Duda. Rodzina Lubomirskich i ich dobra rówieńskie na Wołyniu w XIX–XX wieku. *Częstochowskie Teki Historyczne*. 2016. T. VI. S. 107–126.

⁴ J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 141–143.

⁵ Ojciec Ferdynanda, Bogusław (1809–1873) i stryj Wilhelm (1797–1870) jeśli odwiedzali Ołykę to nieregularnie. Z kolei dziadkowi Ferdynanda – Antoniemu Henrykowi (1775–1833) nie pozwalały na to warunki małżeństwa z Fryderyką Luizą Hohenzollern (1770–1836), zakazujące zamieszkania poza granicami państwa pruskiego. Vide: M. M. Potocka. Z moich wspomnień. Londyn, 1983. S. 79; J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 15–22; M. A. Prusiewicz. Pałace i dwory szlacheckie na Wołyniu. *Życie Wołynia*. № 33 z 16.08.1925 r. S. 8.

⁶ J. Durka. Z dziejów ordynacji przygodzickiej, własności rodu Radziwiłłów do 1945 roku. *Prace Uczestników Studium Doktoranckiego*. Zesz. 3. Historia. Opole, 2001. S. 7–18.

⁷ J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 252–270.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa [dalej: ARN], Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171, Pismo Antoniego

Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 3.01.1922 r. K. 185–186; Ibidem. Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 26.05.1922 r. K. 281; Ibidem. Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 21.10.1922 r. K. 359.

⁹ Było to uzależnione od otrzymanego gatunku cukru.

¹⁰ AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze, Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 4.12.1922 r. K. 285–386.

¹¹ Ibidem. Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 8.12.1923 r. K. 637–638.

¹² Ibidem. Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 29.03.1922 r. K. 242–243.

¹³ J. Durka. Wynagrodzenia pracowników w majątku ziemskim Nieborów Janusza Radziwiłła w latach 30. XX w. [w:] *Metamorfozy społeczne 9. Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*/red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska. Warszawa, 2014. S. 87–104.

¹⁴ Początkowo starano się o zakup ze stadnin rodziny Potockich koni czystej krwi arabskiej. Ostatecznie powstała hodowla koni czystej krwi angielskiej. W 1926 r. Janusz Radziwiłł przystąpił do Towarzystwa Hodowli Konia Arabskiego w Warszawie. Vide: AGAD, ARN, Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Antoniego Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 29.03.1922 r. K. 242–243; AGAD. ARN, Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Antoniego Kamińskiego do Zarządu Towarzystwa Hodowli Konia Arabskiego w Warszawie z 4.12.1926 r. K. 464; Ibidem. Pismo prezesa Towarzystwa Hodowli Konia Arabskiego w Warszawie Aleksandra Dzieduszyckiego do Janusza Radziwiłła z 26.10.1926 r. K. 466; J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 265.

¹⁵ AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Janusza Radziwiłła do wojewody wołyńskiego Stanisława Srokowskiego z 23.03.1923 r. K. 467.

¹⁶ Ibidem. List redaktora «Głosu Wołyńskiego» Karola Waligórskiego do Janusza Radziwiłła z 31.12.1921 r. K. 192–194.

¹⁷ Ibidem. Vide: J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 119–121.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze, sygn. 171, List Janusza Radziwiłła do prezesa Rady Ministrów gen. Władysława Sikorskiego z 23.03.1923 r. K. 470–471.

²⁰ Ibidem. Pismo Sądu Okręgowego w Łucku do Janusza Radziwiłła z 19.07.1921 r. K. 88; AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Janusza Radziwiłła do prezesa Sądu Okręgowego w Równem z 1.02.1927 r. K. 512; Ibidem. Pismo prezesa Sądu Okręgowego w Równem do Janusza Radziwiłła z 24.01.1927 r. K. 513.

²¹ AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo prezydenta miasta Łucka Bolesława Zielińskiego do Janusza Radziwiłła z 8.11.1924 r. K. 891–892; M. Ziemska. Dr Bolesław Zieliński pierwszy prezydent Łucka. Część I. *Kurier Galicyjski*. № 23–24 za 20.12.2013 r. – 16.01.2014 r., wydanie internetowe. URL: <http://www.kuriergalicyjski.com/index.php/redakcjapoleca/2851-dr-boles-aw-zieli-ski-pierwszy-prezydent-ucka-cz-i> [dostęp 5.07.2017 r.]; Eadem. Dr Bolesław Zieliński pierwszy prezydent Łucka. Część II. *Kurier Galicyjski*. № 1 za 17–30.01.2014 r., wydanie internetowe. URL: <http://www.kuriergalicyjski.com/index.php/redakcjapoleca/2924-dr-boles-aw-zieli-ski-pierwszy-prezydent-miasta-ucka-na-wo-yniu-cz-ii> [dostęp 5.07.2017 r.].

²² W-ski. Z życia Towarzystwa Wioślarskiego w Łucku. *Życie Wołynia*. № 24 z 13.07.1924 r. S. 10; Poświęcenie przystani T-wa Wioślarskiego w Łucku. *Życie Wołynia*. № 28 z 10.08.1924 r. S. 9.

²³ Z całego Wołynia. *Przegląd Wołyński*. № 35 z 26.08.1928 r. S. 8.

²⁴ Sprawę złych warunków szkoły i potrzebę budowy nowego gmachu nagłaśniano w prasie, vide: C. R. O nowy gmach dla Gimnazjum Państwowego w Łucku. *Życie Wołynia*. № 20 Z 22.05.1927 r. S. 4.

- ²⁵ AGAD, ARN, Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Janusza Radziwiłła do prezesa Zarządu Okręgowego Polskiej Macierzy Szkolnej w Równem z 2.07.1926 r. K. 329–330; Ibidem. Pismo prezesa Zarządu Okręgowego Polskiej Macierzy Szkolnej w Równem do Janusza Radziwiłła z 27.06.1926 r. K. 331; Sprawozdanie kasowe Koła Polskiej Macierzy Szkolnej w Równem za rok 1924. Wykaz ofiar w naturze na rzecz Koła P.M.S. w Równem za 1924 r. *Życie Wołynia*. № 21 z 24.05.1925 r. S. 18.
- ²⁶ AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Antoniego Kamińskiego do architekta Romualda Gutta z 19.05.1922 r. K. 279.
- ²⁷ Ibidem. Pismo proboszcza parafii w Kisielinie ks. Wojciecha Kamińskiego do Janusza Radziwiłła z 19.02.1924 r. K. 675–676.
- ²⁸ AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Antoniego Kamińskiego do ks. Aleksandra Siennickiego z Ołyki z 7.12.1927 r. K. 794; Ibidem. Pismo ks. Aleksandra Siennickiego z Ołyki do Anny Radziwiłłowej z Lubomirskich z 28.11.1927 r., k. 795. Ks. kanonik Aleksander Siennicki w 1930 r. był dziekanem i wizytował naukę religii rzymskokatolickiej w miejscowościach: Kołki, Zofiówka i Torczyn, vide: K. Szelągowski. Wizytowanie nauki religii rzymsko-katolickiej. *Dziennik Urzędowy Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wołyńskiego*. 1930. № 3/65. S. 66.
- ²⁹ Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Rolniczego w Łucku za rok 1924. *Życie Wołynia*. № 12 z 22.03.1925 r. S. 12.
- ³⁰ AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Antoniego Kamińskiego do Związku Rolników Wołynia z 26.04.1921 r. K. 35.
- ³¹ AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Antoniego Kamińskiego do Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa Rolniczego w Łucku z 15.12.1926 r. K. 491. Ibidem. Pismo Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa Rolniczego w Łucku do Janusza Radziwiłła z 13.12.1926 r. K. 492–493.
- ³² AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Antoniego Kamińskiego do Polskiego Towarzystwa Gospodarczej Odbudowy Wołynia z 27.04.1921 r. K. 58.
- ³³ Ibidem. Pismo Antoniego Kamińskiego do Komisji Likwidacyjnej Polskiego Towarzystwa Gospodarczej Odbudowy Wołynia z 2.10.1922 r. K. 357. Ibidem. Pismo Zarządu Wołyńskiego Syndykatu Handlowo-Rolniczego do Janusza Radziwiłła z 11.11.1924 r. K. 859.
- ³⁴ AGAD, ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172, List Janusza Radziwiłła do Zygmunta Łosia z 8.07.1926 r. K. 352. W zmianach dotyczących zarządu pomagał mu Franciszek Zamoyski, vide: Ibidem. List Franciszka Zamoyskiego do Janusza Radziwiłła z 9.07.1926 r. K. 350; List Franciszka Zamoyskiego do Janusza Radziwiłła z 5.06.1926 r. K. 305–306. Ibidem. List Antoniego Kamińskiego do Franciszka Zamoyskiego z 7.06.1926 r. K. 304; Ibidem. List Franciszka Zamoyskiego do Janusza Radziwiłła z 19.11.1926 r. K. 474–489; J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 190–200; A. A. Duda. Zarys stanu posiadania i ogólne warunki funkcjonowania majątków ostatniego ordynata ołyckiego księcia Janusza Radziwiłła w latach 1905–1939. *Ślupskie Studia Historyczne*. 2014. № 20. S. 169–194.
- ³⁵ Wywłaszczenie na Wołyniu w r. 192. *Życie Wołynia*. № 3 z 16.01.1927 r. S. 6.
- ³⁶ Kierunek polityczny ziemiaństwa wołyńskiego. *Życie Wołynia*. № 17 z 1.05.1927 r. S. 3–4.
- ³⁷ Obserwator. Wrażenia z obchodów 3 maja w Ołyce. *Życie Wołynia*. № 21 z 23.05. 1926 r. S. 8–9. Proboszcz z Ołyki Ks. Anzelm Zagórski był wybitnym społecznikiem – inicjował otwarcie ochronki i lokalnej spółdzielni, wspierał lokalną oświatę w walce z analfabetyzmem, vide: Obserwator. *Nieco wiadomości z Ołyki*, *Życie Wołynia*. № 44 z 30.11.1924 r. S. 14.

³⁸ Do tej pory na pieczęciach miasta Ołyka figurowało godło państwowe, ale w myśl nowych przepisów takie godło mogły mieć już tylko urzędy państwowe. AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Antoniego Kamińskiego do burmistrza miasta Ołyki Adama Ostaszewskiego z 7.12.1927 r. K. 792. Ibidem. Pismo burmistrza miasta Ołyki Adama Ostaszewskiego do Janusza Radziwiłła z 24.11.1927 r. K. 793.

³⁹ Wiadomo, że przez jakiś czas od 1 lutego 1921 r. dyrektorem Związku był Karol Waligórski. Vide: AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 171. Pismo Antoniego Kamińskiego do Związku Ziemian Wołynia z 9.11.1921 r. K. 156. Ibidem. Pismo Z. Gutowskiego z Zarządu Związku Ziemian Wołynia do Janusza Radziwiłła z 21.10.1921 r. K. 157. Ibidem. Notatka-rekomendacja Janusza Radziwiłła na temat Karola Waligórskiego z 29.09.1923 r. K. 589, 592.

⁴⁰ AGAD. ARN. Akta gospodarcze nowsze. Sygn. 172. Pismo Prezydium Komitetu Związku Ziemian Wołynia w Łucku do Janusza Radziwiłła z 28.09.1927 r. K. 740.

⁴¹ Ibidem. Pismo Prezydium Komitetu Związku Ziemian Wołynia do Janusza Radziwiłła z 28.09.1927 r. K. 741.

⁴² Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja II, 74 pos. z 6.02.1930 r. Ł. 92–93.

⁴³ Nie niszczyć polskich szkół. *Życie Wołynia*. № 19 z 15.05.1927 r. S. 3.

⁴⁴ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja III, 65 pos. z 8.03.1932 r. Ł. 56–57.

⁴⁵ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja IV 1935–1938, 5 pos. z 20 i 21.12.1935 r. Ł. 35–36.

⁴⁶ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja IV 1935–1938, 10 pos. z 11.03.1936 r. Ł. 86.

⁴⁷ Sprawozdania stenograficzne posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja IV, 11 posiedzenie z 12.03.1936 r. Ł. 44–45.

⁴⁸ Sprawozdania stenograficzne posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja IV, 43 posiedzenie z 9.03.1938 r. Ł. 100–102.

⁴⁹ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja IV 1935–1938, 46 posiedzenie z 12.03.1938 r. Ł. 13–14.

⁵⁰ Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Kadencja IV 1935–1938, 52 posiedzenie z 14.07.1938 r. Ł. 7–15. W trakcie tego samego posiedzenia, ale podczas debaty nad inną ustawą Radziwiłł ubolewał nad tym, że polscy lekarze niechętnie zgłaszali się do obejmowania posad na Wołyniu. Uważał, że «jest coś nie w porządku w psychice i nastawieniu społeczeństwa polskiego, bo lekarze nie są inni od środowiska, z którego wychodzą», vide. Ibidem. Ł. 65.

⁵¹ Sprawozdania stenograficzne posiedzeń Senatu Rzeczypospolitej Polskiej Kadencja IV, 43 posiedzenie z 9.03.1938 r. Ł. 102–103.

⁵² J. Durka. Edmund Radziwiłł (1906–1971) – arystokrata, działacz, oficer Armii Krajowej. [w:] *Nieborów i Arkadia – 70 lat Muzeum. Księga pamiątkowa*/red. A. Morawińska. Nieborów, 2015. S. 70–83.

⁵³ Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej. [w:] M. Miller. *Arystokracja*. Warszawa, 1998. S. 73; J. Durka. Janusz Radziwiłł... S. 248–249. Atmosfera przygotowań obecna była także wśród mieszkańców Ołyki, np. miejscowi sołtysi jednogłośnie postanowili opodatkować się po 50 groszy miesięcznie na zakup samolotu dla armii. Jednocześnie wezwali innych sołtysów do współpracy w tej dziedzinie. Samolot miał się nazywać «Sołtys», vide: *Samolot «Sołtys»*, «Gromada Wołyńska». 1939. № 1. S. 20.

⁵⁴ Na temat dalszych losów księcia Janusza Radziwiłła vide: Ibidem. S. 271–343.

ПОЛЬСЬКІ ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ В ОЛИЦІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Упродовж 1919–1939 рр. Західна Волинь належала до складу міжвоєнної польської держави – Другої Речі Посполитої – і в адміністративному плані становила Волинське воєводство з центром у м. Луцьку, яке в 1921 р. складалося з дев'яти повітів [36, с. 216–217]. У 1919–1921 рр. в регіоні тривало формування польських органів влади та управління, правоохоронних структур, судочинства тощо. Поступово налагоджувала свою діяльність і поліція, на яку, особливо після завершення воєнних дій, у непростій суспільно-політичній та соціально-економічній ситуації покладалися важливі функції щодо підтримки безпеки.

Польська державна поліція постала відповідно до закону Сейму Другої Речі Посполитої від 24 липня 1919 року й становила державний озброєний орган виконавчої влади, призначений для охорони безпеки порядку [35, с. 635–641]. Внутрішня структура поліції охоплювала три корпуси: загальний, кримінальний та політичний. Її територіальна організація відповідала адміністративному поділу держави. Так, під керівництвом Головного управління державної поліції функціонували окружні (із 1924 р. – воєводські) управління, повітові управління, комісаріати та дільниці (постерунки), що розміщувалися на території гмін. Чільне місце в структурі органів внутрішніх справ Волинського воєводства займали поліцейські структури в місцевості Олика, яка віддавна була пов'язана з династією Радзивіллів.

Закономірно, що питання минувшини міжвоєнних польських поліцейських структур виступало предметом зацікавлення здебільшого серед дослідників Польщі. Відповідно, ми можемо виокремити праці А. Пеплонського [32], А. Місюка [31], Р. Літвінського [29–30] та ін. Вітчизняна радянська історіографія зверталася до окресленої тематики в контексті боротьби поліції з комуністичною активністю на теренах Західної України (Р. Оксенюк [26]). Сучасна українська історична наука розглядала діяльність польських органів внутрішніх справ переважно крізь призму їх протидії українському національному руху та більшовицько-диверсійній антипольській діяльності в міжвоєнний період (О. Зайцев [22], М. Кучерепа [24–25], Р. Давидюк [24], М. Гон [1], О. Купчик [23]). Разом із тим функціонування поліцейських структур у

місцевості Олика взагалі опинилося поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Мета статті – висвітлення окремих аспектів організації та діяльності польської державної поліції в Олиці.

У міжвоєнний час Олика адміністративно становила сільську гміну з центром в однойменному містечку, яке мало статус міської гміни. У першій половині 1920-х рр. вона належала до Дубенського повіту Волинського воєводства. Натомість із 1 січня 1925 р., відповідно до розпорядження Ради міністрів Польщі від 16 липня 1924 р., Олика адміністративно перейшла в підпорядкування Луцького повіту [34, с. 998]. Згідно з розпорядженням міністра внутрішніх справ Б. Перацького від 23 січня 1934 р. межі містечка Олика були частково зменшені з 1 квітня того ж року [33, с. 278]. У 1921 р. Олицьку гміну населяло близько 9,6 тис. осіб. Станом на 1938 р. тут проживало вже 15,8 тис. осіб. Саме ж місто в 1921 і 1938 рр. населяло, відповідно, близько 4,3 і 6,6 тис. осіб [37, с. 3–4].

Польська державна поліція в Олиці була представлена постами (постерунками, дільницями), яких у зазначеній гміні в різний час міжвоєнного періоду нараховувалося від одного до двох. Дільниці державної поліції в системі органів внутрішніх справ Другої Речі Посполитої були низовими й водночас найчисленнішими структурами. До їхніх основних функцій входили контроль за дотриманням громадського порядку та суспільного спокою, розслідування злочинів, а також допомога адміністративній та судовій владі на території, підконтрольній певній дільниці. На чолі постерунку стояв комендант (старший пшодовник або пшодовник державної поліції – *О. Р.*), який здійснював нагляд за підпорядкованими йому службовцями поліції, забезпечував їх підготовку та відповідав за озброєння останніх. У віданні коменданта були також канцелярія та управління господарськими справами. Під час виконання службових обов'язків він підпорядковувався повітовому комендантові державної поліції. Рішення про створення та ліквідацію дільниці приймав воєвода за поданням старости повіту. Водночас староста був зобов'язаний узгоджувати своє рішення з керівником відповідного повітового управління державної поліції [27, с. 80].

Зазвичай, поліцейська дільниця охоплювала територію однієї гміни. Однак нерідко її повноваження поширювались і на сусідні гміни, якщо це було необхідним для підтримання правопорядку. При цьому враховано стан комунікацій та рельєфну характеристику території.

Правом утворення або ліквідації поліцейських дільниць був наділений воєвода, який попередньо погоджував це питання з окружним комендантом поліції. Головне завдання адміністративних дільниць полягало в підтриманні правопорядку за допомогою патрулювання вулиць [27, с. 81].

Джерела повідомляють про функціонування польської поліцейської дільниці в Олиці восени 1920 р., тобто ще до офіційного утворення Волинського воєводства. Станом на листопад 1920 р. міський Олицький постерунок складався з п'яти осіб і територіально належав до Дубенського повіту Управління тимчасових та етапних теренів [3, арк. 12]. Де-факто до 1921 р. Олицький постерунок виконував функцію центру однойменного поліцейського району Дубенського повіту. Окрім того, такі центри існували ще в Берестечку, Млинові, Вербі та Мізочі [21, арк. 1]. Із 1921 до кінця 1924 р. Олицький постерунок входив до Дубенського повітового управління державної поліції. Натомість із 1 січня 1925 р. став складовою частиною Луцького повітового управління державної поліції.

У другій половині 1920-х рр. в Олиці функціонувало вже два постерунки державної поліції – адміністративний та залізничний. Станом на грудень 1930 р. особовий склад адміністративної дільниці складався із семи осіб (п'ять постерункових, один пшодовник та один старший пшодовник); у цей же час у залізничному постерунку служило п'ять поліцейських (чотири постерункових та один пшодовник) [2, арк. 23].

У жовтні 1929 р. Олицьким залізничним постерунком державної поліції керував старший постерунковий Шчепаняк [8, арк.1]. Натомість у січні 1930 р. зазначеною дільницею державної поліції відав старший постерунковий Велебновський, якого восени 1932 р. змінив А. Пшисенжний [11, арк. 1]. Він перебував на цій посаді щонайменше до кінця 1933 р. [14, арк. 2; 20, арк. 3].

Станом на 1931 р. посаду коменданта адміністративного постерунку державної поліції в Олиці обіймав пшодовник Г. Пекард, під керівництвом якого працювало шестеро рядових службовців [10, арк. 12]. На початку 1934 р. Олицький залізничний постерунок державної поліції очолив старший постерунковий Р. Цибульський.

На початку січня 1933 р. керівник Луцького повітового управління державної поліції комісар В. Клечевський прийняв рішення перенести Олицький залізничний постерунок поліції до Цуманя. Відповідно до реорганізаційних процесів, в Олиці мав залишитися тільки один адміністративний постерунок, компетенція якого охоплювала б залізничний

вокзал та місцевість Пальче [15, арк. 9]. Однак реорганізація постійно зволікалася, поки взагалі не була відмінена. Підтвердження функціонування Олицького залізничного постерунку поліції у квітні 1933 р. знаходимо в книзі фіксації службового патрулювання, де, зокрема, зазначено, що станом на 10 квітня особовий склад цього підрозділу поліції нараховував чотири особи [16, арк. 1–2]. Олицький залізничний постерунок поліції провадив діяльність і в лютому 1934 р. [18, арк. 10]. Станом на 1939 р. в Олиці було два поліцейські пости: залізничний та адміністративний, який розміщувався в замку князя Радзивілла. Службово вони належали до Луцького повітового управління державної поліції [28, с. 279–293].

Поліцейські містечка Олика займалися підвищенням власного професійного рівня. Зокрема, службовці залізничного постерунку вдосконалювали фахову кваліфікацію за допомогою підготовки спеціальних письмових завдань на різні теми. Так, у грудні 1933 р. старший постерунковий І. Пшибильський підготував твір на тему «Боротьба з підривною акцією». У цій роботі серед організацій антидержавної спрямованості виділялись Українська військова організація та Комуністична партія Західної України [13, арк. 19]. Письмова робота постерункового А. Сека стосувалась обов'язків чергового на поліцейському посту [13, арк. 21–22]. Реферат постерункового А. Добоша розкривав боротьбу з лихварством [13, арк. 25].

Виконання поліцейськими дільницями Волині своїх службових обов'язків інспектувалося вищими керівними структурами. Під час інспекції перевіряли штат, стан професійної підготовки та фізичного здоров'я службовців, матеріальне забезпечення дільниці, оцінювалась ефективність її діяльності з дотримання правопорядку, ведення службової документації тощо.

Правоохоронці Олики проводили різнопланову діяльність. Так, на початку 1920-х рр. службовці постерунку долучалися до контролю торгівлі, адже відповідно до розпорядження властей окремі види споживчих товарів було заборонено вивозити за межі повіту [3, арк. 2]. Окрім того, місцеві поліцейські Олики здійснювали нагляд за санітарним станом містечка, зокрема контролювали своєчасне прибирання вулиць, очищення тротуару від снігу та бруду, вивіз сміття тощо [3, арк. 3–5].

Місцем концентрації злочинних елементів в Олиці в 1921–1922 рр. був місцевий ярмарок, який перебував під наглядом поліцейських. У цей період поліція мала чимало роботи з пошуком дезертирів, наглядом

за особами нелояльними до польської влади. Однак до 1924 р. правоохоронцям удалося стабілізувати ситуацію у вказаних напрямках [4, арк. 3].

Складовою частиною служби поліцейського на посту було патрулювання означеного терену, яке фіксувалось у відповідній книзі, де зазначали дату й час патрулювання та його результати [12, арк. 1–198]. До обов'язків поліцейських належала також підготовка для адміністративних органів влади характеристик на окремих осіб, зокрема тих, які претендували на посади в органах місцевого самоврядування (наприклад на солтівські уряди) [5, арк. 1–12; 6, арк. 8–11, 13–25].

Крім того, поліцейські здійснювали нагляд за окремими особами та за суспільно-політичним життям загалом. Так, 9 січня 1926 р. комендант постерунку державної поліції в Олиці отримав лист від керівника Луцької експозитури політичної поліції з проханням здійснення нагляду за мешканцем с. Пальче Т. Бортніком, який, за інформацією спецслужб, здійснював листування з жителем СРСР М. Корнійчуком і мав комуністичні погляди [7, арк. 5]. На початку березня 1926 р. список «підозрілих» осіб із терену постерунку державної поліції в Олиці складався з дев'яти осіб, четверо з них були православними святениками, один – колишній учитель, один – робітник, один – торговець, один – колишній службовець пошти, один – особа, яка виїхала на проживання в СРСР [7, арк. 52]. У 1931 р. комендант постерунку державної поліції в Олиці повідомляв Луцького повітового старосту про результати виборів до Олицької міської ради, які відбулися 12 липня того самого року [9, арк. 1].

У середньому один раз на місяць керівники поліцейських ділень збиралися на службові наради, які проводилися під керівництвом повітового коменданта державної поліції. В одному з розпоряджень окружного поліцейського керівництва були чітко сформульовані вимоги до вищезазначених нарад: «1. Наради повинні проводитись як правило в день виплати заробітної платні; 2. Повітове управління зобов'язане попередньо повідомити керівників про питання внесені на порядок денний; 3. Комендант ділень повинен з'явитись на таке зібрання в новому мундирі, поголеним та вимитим. Коменданти ділень, які приїзять на нараду возом або приходять пішки, зобов'язані попередньо вичистити взуття та одяг; 4. Час проведення наради повинен бути погоджений з усіма її учасниками; 5. Перед початком наради найстарший із комендантів проводить “шикування” усіх присутніх; 6. Після складання рапорту керівники постерунків впродовж години

зобов'язані виконувати вправи, пов'язані із професійним вишколом; 7. Опісля повітовий комендант проводить огляд своїх підлеглих: перевіряє зброю, амуніцію, кайданки, обмундирування, білизну, а також ноги, вуха та зуби (на предмет чистоти). Таку перевірку необхідно робити скрупульозно [...]; 8. Повідомляючи про заплановану нараду, повітовий комендант зобов'язаний поінформувати керівників дільниць про вид зброї (карабіни або револьвери), з яким необхідно прийти на засідання; 10. Під час засідання необхідно детально розглянути всі питання порядку денного; 11. Хід наради повинен бути зафіксований у протоколі (протокол зобов'язані підписати усі її учасники)» [27, с. 199–200].

Водночас відбулися й наради комендантів постерунків окремих поліцейських постів. Так, 1 жовтня 1932 р. проводилася зустріч комендантів постерунків у Ківерцях, Піддубцях та Олиці. На ній керівник Олицького адміністративного постерунку поліції пшодовник Г. Пекард висловив пропозицію більш тісної співпраці між підрозділами поліції. Комендант Ківерцівського постерунку поліції пшодовник Е. Кенкусь запропонував взаємне інформування сусідніх підрозділів поліції про найважливіші злочини з метою взаємодопомоги. Такі контакти повинні були відбуватися виключно в телефонному режимі, оскільки, на думку Е. Кенкуся, письмові повідомлення не дали б бажаного результату [14, арк. 2].

Окрім того, на вищевказаній зустрічі піднімалося питання забезпечення правопорядку під час призовної кампанії, а також участі в навчаннях резервістів. Учасники наради також обмінялись інформацією щодо активних діячів комуністичного та українського націоналістичного рухів із метою стеження за ними [14, арк. 2].

27 листопада 1933 р. в Олиці відбулася чергова спільна нарада комендантів поліцейських постерунків Софіївки, Ківерець, Піддубців та Олики (залізничного й адміністративного). На засіданні порушувалися питання політичних і кримінальних злочинів. Щодо перших комендант Ківерцівського постерунку поліції пшодовник Е. Кенкусь повідомив про розшук члена Центрального комітету КПЗУ Т. Грабеня, який, за інформацією правоохоронних органів, повернувся з Радянської Росії, змінив свій зовнішній вигляд та може переховуватися на Поліссі. Присутній на засіданні пшодовник Гідлевський поінформував присутніх про ухилення від поліцейського нагляду мешканця села Сільно М. Аркушина, який підозрювався в участі в комуністичній та антишкільній акції. Комендант Ківерцівського постерунку поліції

пшодовник Е. Кенкусь рекомендував звернути увагу на колишнього війта гміни Сільно Я. Волошина, який підозрювався в контактах з Організацією українських націоналістів (ОУН). На вищевказаній нараді також порушувалося питання контролю кореспонденції Олицького поштового відділу [14, арк. 5].

На початку лютого 1933 р. залізничний постерунок поліції в Олиці отримав повідомлення від заступника коменданта Луцького повітового управління державної поліції підкомісара К. Собеского щодо необхідності посилення служби на залізничному вокзалі 3–4 лютого, 1–3 березня та 3–5 квітня у зв'язку з прибуттям призовників [15, арк. 1]. У серпні того ж року на території Олицького залізничного постерунку поліції зафіксовано чотири випадки злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень, чотири факти крадіжок та шість інших злочинів. Уже у вересні поліція зафіксувала два політичні злочини, чотири факти крадіжок і шість інших злочинів [20, арк. 1–2].

16 лютого 1934 р. керівник Луцького слідчого відділу державної поліції комісар В. Клечевський звернувся до Олицького залізничного постерунку з дорученням провести розслідування в справі розповсюдження комуністичних листівок у селах Башлики та Дубище [17, арк. 7]. Уже в березні того ж року в Башликах поліція зафіксувала поширення листівок Міжнародної організації допомоги революціонерам [17, арк. 11]. У 1935 р. олицькі поліцейські, відповідно до доручень Луцького повітового управління поліції, займалися виявленням членів та симпатиків ОУН. Із цією метою постерункові проводили таємну розвідку [19, арк. 61, 64, 66, 69, 78].

Отже, польська державна поліція в Олиці між двома світовими війнами була представлена двома постерунками (дільницями) (адміністративною та залізничною), у кожній із яких працювало близько 5–7 службовців. Практичну діяльність місцеві поліцейські виконували здебільшого за допомогою патрулювання службового терену. Правоохоронці контролювали санітарний стан Олики й однойменної гміни, проводили розшукові заходи щодо дезертирів, протидіяли різній кримінальній злочинності; наглядали за окремими особами та за суспільно-політичним життям загалом із метою виявлення нелояльних осіб щодо чинної влади, а також знешкодження учасників комуністичного та українського націоналістичного підпілля. Матеріал, який зберігається у фондах Державного архіву Волинської області дає змогу поглибити вивчення окремих напрямів діяльності поліції в Олиці.

Джерела та література

1. Гон М. М. Зовнішній чинник антипольського повстанського руху на Волині (1921–1925). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*: актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2005. № 4. С. 55–61.
2. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф.1. Оп.1. Спр.1273.
3. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 1.
4. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 16.
5. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 25.
6. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 42.
7. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 37.
8. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 65.
9. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 97.
10. ДАВО. Ф. 140. Оп. 1. Спр. 105.
11. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 9.
12. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 10.
13. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 11.
14. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 13.
15. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 21.
16. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 22.
17. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 24.
18. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 25.
19. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 28.
20. ДАВО. Ф. 268. Оп. 1. Спр. 35.
21. Державний архів Рівненської області. Ф. 87. Оп. 1. Спр. 12.
22. Зайцев О. Ю. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939). *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 72–83.
23. Купчик О. Р. Волинь у експорті більшовицької революції до країн Європи (1920-ті роки). *Ukrainica Polonica*. 2005. № 2. С. 48–52.
24. Кучерепа М. М., Давидюк Р. Волинське Українське Об'єднання (1931–1939). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.
25. Кучерепа М. М. Український політичний рух на Волині у 1920-х роках: спроба концептуального бачення. *Велика Волинь*. 2003. Т. 30. С. 139–149.
26. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині: 1861–1939. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1970. 275 с.
27. Разиграєв О. В. Польська державна поліція в Західній Волині у 1919–1926 рр. Луцьк: Волин. старожитності, 2012. 444 с.
28. Archiwum Akt Nowych. Zesp. 349. Sygn. 41.
29. Litwiński R. Korpus policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2007. 583 s.
30. Litwiński R. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w latach 1921–1939. Organizacja i główne kierunki działania. *Ukrainica Polonica*. 2004. Т. 1. S. 185–200.
31. Misiuk A. Policja Państwowa 1919–1939: powstanie, organizacja, kierunki działania. Warszawa: PWN, 1996. 370 s.
32. Peplowski A. Policja Państwowa w systemie organów bezpieczeństwa Drugiej Rzeczypospolitej. Szczelno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji, 1991. 192 s.

33. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 stycznia 1934 r. o zmianie granic miasta Ołyki w powiecie łuckim, województwie wołyńskim. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzU RP)*. 1934. № 16. Poz. 127. S. 278.
34. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 lipca 1924 r. w sprawie podziału powiatu rówieńskiego na dwie jednostki administracyjne i kreowania powiatu kostopolskiego tudzież regulacji granic powiatów: rówieńskiego, dubnowskiego, łuckiego, ostrońskiego, krzemienieckiego i horochowskiego. *DzU RP*. 1924. № 68. Poz. 655. S. 998.
35. Ustawa z 24 lipca 1919 r. o Policji Państwowej. *Dziennik Praw Państwa Polskiego*. № 61. Poz. 363. S. 635–641.
36. Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. *DzU RP*. 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.
37. Wołyń w liczbach : zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa wołyńskiego / pod red. S. Witkowskiego i S. Landy. Łuck, 1939.

Петро Олешко

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ОЛИКИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Важливим завданням сучасного етапу інтегрування вітчизняної освіти в міжнародний освітній простір є збереження її національного характеру на основі постійного накопичення знань про рідний край, його освіту та культуру; багатоваріантності розуміння соціокультурних явищ; адекватного відтворення, переосмислення усталеного й нового тощо [36, с. 11]. Цей процес вимагає систематизації наукових досліджень та історіографічних джерел у галузі становлення й розвитку освітнього простору окремих регіонів держави.

Сучасний науковий доробок з історії освіти Волинського регіону загалом та окремих її напрямів зокрема проаналізовано в низці дисертаційних і монографічних досліджень [8; 35; 49]. Надбання історико-педагогічного краєзнавства представлено також у статті В. В. Павленка «Розвиток освіти на Волині: напрями історико-педагогічного дослідження» [44]. Однак розробка проблем розвитку освіти Олики та

особливостей освітнього простору в різні періоди її історії не відображено на належному рівні в цих наукових розвідках.

Нами здійснено історіографічний огляд досліджень із питань становлення та розвитку освітнього простору Олики як одного з культурно-освітніх центрів Волині; з'ясування етапів вивчення проблеми, визначення їхніх особливостей, окреслення малодосліджених аспектів указаної проблеми.

Проблемно-тематичний підхід дав змогу вирізнити такі групи досліджень, у яких тією чи іншою мірою відображаються основні віхи історії освіти Олики.

1. Історико-краєзнавчі дослідження, які стосуються Олики та адміністративних територій, до складу яких вона входила. Їхньою особливістю є побудова переважно за хронологічно-проблемним і тематичним принципами. Це позначилося також і на аналізі освітнього простору.

Характерною роботою для радянського періоду історіографії цієї проблеми є нарис П. В. Кашевського «Олика», надрукований у томі «Волинська область» «Історії міст і сіл УРСР» [34]. У ній автор побіжно згадує про відкриття школи грамоти в 1784 р. та церковно-парафіяльної школи в середині XIX ст., існування у 20-х роках XX ст. двох семирічок, у яких навчання було платним [34, с. 282, 283]. Далі – знову лише згадка про відкриття в селищі двох шкіл: середньої й початкової у зв'язку із входженням області до складу УРСР та констатація функціонування в кінці 60-х років XX ст. Олицької середньої школи, у якій «40 вчителів навчають та виховують 619 учнів» [34, с. 285, 289].

«Дивовижна сув'язь різних історичних періодів і епох, різних доль, поєднаних тим несумнівно великим і значущим у житті кожного, що зветься освітою», – за словами Петра Боярчука, – розкрита ним у ґрунтовних дослідженнях з історії Олики «Про що мовчить стара Олика» та «Радзивілли і стара Олика» [6; 5, с. 342]. Особливістю дослідницького підходу автора є аналіз повоєнної історії шкільництва, здійснений через долі вчителів, учнів та випускників Олицької середньої школи, зокрема В. Петровича, О. Литвиненко, І. Василенка, Ф. Мисковця, М. Соловйова й багатьох інших [5, с. 362]. Зі сторінок книг постають також складні перипетії власних шкільних років автора та вплив школи на формування зацікавленості історією рідного краю [5, с. 346–349; 6, с. 80].

Деякі аспекти повоєнного періоду діяльності Олицької середньої школи розкривають М. Богуш і Г. Павленко, акцентуючи увагу на високому рівні кваліфікації олицьких педагогів, їхніх досягненнях та успіхах випускників [3, с. 344].

2. Важливу роль у вивченні освітньої проблематики відіграють енциклопедичні й довідкові видання, у яких наведено відомості про навчальні заклади, що функціонували в Олиці в різні періоди її історії, та проаналізовано діяльність педагогічних працівників олицьких шкіл.

Д. Я. Вортман у статті «Олика» з «Енциклопедії історії України» згадує лише один навчальний заклад – «Колегіум під опікою Замойської академії», – початок діяльності якого традиційно пов'язується з будівництвом костьолу Святої Трійці [30].

У нарисі до 125-річчя від дня народження Д. О. Вознюка в «Календарі знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік» констатується з посиланням на Державний архів Волинської області, що під час німецької окупації з 25 серпня 1941 року один навчальний рік працювала українська школа в Олиці, у котрій навчалось 453 учні (451 українець та двоє чехів). Очолював її роботу Д. О. Вознюк, котрий у числі перших учителів області в 1953 р. був відзначений почесним званням «Заслужений вчитель школи Української РСР», [48, с. 275]. У липні 1942 р. за наказом німецької адміністрації навчально-виховний процес у школі було припинено.

3. Історико-педагогічні дослідження з історії окремих навчальних закладів Олики.

Детальний аналіз періоду від заснування колегіуму в Олиці в 1638 р. і до припинення діяльності Олицької школи, започаткованої Ф. Заєрським як філія Замойської академії, у 1846 р. зроблено О. Карліною [33]. На основі польських джерел і документів дослідниця розкриває особливості навчального процесу, постійної кадрової допомоги з боку Замойської академії, реформування й створення інших типів навчальних закладів на основі колегіуму, аргументовано доводить, що «тривале існування в Олиці досить значного навчального центру в XVII–XVIII ст.» викликано саме культурно-освітнім впливом Замостя [33, с. 93].

У статті польського дослідника Б. Шишки розкрито основні напрями взаємодії та вплив Замойської академії на Олицький колегіум протягом 137 років від часу його заснування й до другої половини 70-х років XVIII ст. [54]. Дослідник констатує, що академія протягом цього періоду постійно направляла польських професорів у колегіум і

забезпечувала їх утримання на відповідному рівні, аналізує діяльність декотрих керівників колегіуму та подає списки схоластів-директорів, викладачів логіки й риторики, котрі, за направленням академії, певний час працювали в колегіумі [54, с. 99].

Учителями та учнями Олицької середньої школи зроблено спробу окреслити основні етапи формування цього навчального закладу від XVII ст. й до сьогодення в матеріалі, що відкриває головну сторінку сайту ЗОШ І–ІІІ ст. смт Олика [32]. Доволі повними є списки педагогів, котрі тут працювали, названі практично всі директори навчального закладу.

Г. Артисюк та О. Дем'янюк у «Нарисах історії освіти Ківерцівського району» наводять цікаві факти щодо організації методичної роботи в районі та участі в ній педагогічного колективу Олицької школи [2, с. 77]. Відзначено систему виховної роботи, що склалася в школі на початку III тисячоліття [2, с. 117]. У біографічному нарисі про директора Олицької середньої школи в 1946–1979 рр. І. С. Василенка автори відзначають, що навчальний заклад у ці роки був одним із кращих у районі, акцентують увагу на господарській діяльності керівника. Саме він спочатку добудовував другий і третій поверхи незавершеної єврейської школи, а згодом «під його керівництвом і при підтримці місцевого господарства було збудовано нове приміщення школи, в якому навчаються діти і нині» [2, с. 137].

Відтворити портрети улюблених учителів та їхні неповторні уроки, незабутні епізоди шкільного життя, насиченого різними справами, походами й екскурсіями, різноманітними дозвіллевими заходами, допомагають спогади колишніх учнів Олицької середньої школи [1; 5–7; 40].

У статті-резонансі на святкування 60-річчя першого випуску Олицької середньої школи П. Боярчук згадує своїх учителів, котрі вели їх шкільною стежкою в доросле життя, «прекрасного педагога й чудову людину заслуженого вчителя УРСР Зінаїду Кошцієнко, вчителів Ольгу Василенко, Галину Лучковську, Михайла Соловйова, Клавдію Нековалєву, Ольгу Ткаченко, Ядвігу Сильницьку» [7].

Особливості педагогічної діяльності окремих педагогів і перипетії їхнього життєвого шляху розкриває В. Жовтянський. Характеризуючи Д. О. Вознюка, він відзначає, що «як учитель, Данило Олексійович мав особливу манеру викладання, яка полягала в майже повній відсутності вимог до дисципліни учнів у класі. Імовірно, він вважав, що всі повинні бути настільки ж одержимі до навчання як і він сам» [40, с. 16, 56–57].

Н. Андрієнко, серед таких учителів, про кого в неї залишилися незабутні спогади, називає Ткаченко Ольгу Григорівну, Стадникову Ганну Полікарпівну, Лучик Анастасію Андріївну, Миськовця Віталія Петровича та Миськовця Федора Тимофійовича, Возняка Данила Олексійовича, Луцюка Льва Борисовича. «Але найулюбленішим вчителем був наш класний керівник – Стефанович Василь Захарович, який викладав географію. Він водив нас у походи, вчив розбивати намети, розкладати вогнище, орієнтуватися на місцевості, любити батьківщину, цінувати її красу» [1, с. 235]. Навчала дітей німецької мови й разом із тим займалася й позакласною роботою Поліна Лаврентіївна Олондар. Учні «танцювали німецькі танці, співали німецьких пісень, як народних, так і класичних, листувалися з німецькими школярами» [1, с. 236]. Учителька була також режисером вистав німецькою мовою. Як зазначає Н. Андрієнко, «...вершиною нашого артистичного мистецтва була “Попелюшка”. Костюми шили на уроках виробничого навчання в шкільній швейній майстерні» [1, с. 236–237].

Традиція педагогічного колективу Олицької загальноосвітньої школи І–ІІІ ст. відзначати ювілеї педагогів розлогими статтями про життєвий шлях і педагогічну творчість колег у районній газеті «Вільним шляхом» дає змогу відслідкувати віхи становлення педагогічної майстерності ювіляра та його внесок у здобутки школи [31; 46; 47; 51; 52].

Усебічну характеристику педагогічної діяльності Марії Олексіївни Баграй, котра однією з перших у колективі стала дипломантом районного етапу конкурсу «Учитель року–97», подано в статті «Життя, віддане школі» [31]. Під її керівництвом багато років плідно працював шкільний Клуб інтернаціональної дружби. Упродовж багатьох років учителька очолювала районне методичне об'єднання вчителів англійської мови, завжди надавала допомогу молодим колегам, проводила відкриті уроки, різноманітні конкурси, турніри, вечори англійською мовою, екскурсії.

Мудре керівництво педагогічним колективом, уболівання за долю кожної дитини, широту поглядів і знань, доброту, людяність, щирість Марії Василівни Пневської відзначено в матеріалі «Хай доля дарує багато ще літ!..» [52]. Знаного в області педагога двічі обирали делегатом учительських форумів у Києві, депутатом селищної, районної й обласної рад. Багато її вихованців, ідучи шляхом улюбленого вчителя, обрали фах українського філолога.

На розкритті основних віх становлення педагогічної майстерності Наталії Олексіївни Гусар зупиняється М. Пневська, відзначаючи вміле

застосування інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі, індивідуальну роботу вчителя з обдарованими та здібними дітьми, уміле проведення факультативних занять із хімії та гуртка «Юний хімік» [45].

4. Путівником для наукового пошуку з питання діяльності освітніх установ Олики став огляд документів Державного архіву Волинської області (ДАВО), зроблений В. Гикою [10].

Автор спрямовує дослідників на вивчення фондів Луцького шкільного інспекторату, у якому зберігаються документи педагогічних рад Олицької школи, її фінансування в 1937/1938 навчальному році, про конфесійну й національну приналежність учнів тощо; виконкому Луцької районної ради, де є відомості про будівництво школи в Олиці та ін. [10, с. 103].

Важливим джерелом для дослідників є «Волинські єпархіальні відомості», на сторінках яких можна віднайти як офіційні матеріали про діяльність церковно-парафіяльних шкіл, так і статті тогочасних діячів освіти, котрі аналізували різні питання організації навчального процесу, позанавчальної діяльності.

К. Левитський в огляді участі церковно-парафіяльних шкіл Волинської єпархії у Всеросійській церковно-шкільній виставці (1909 р.) називає експонати, представлені Олицькою двокласною церковно-парафіальною школою, серед яких – килим, плато під лампу, вишите бісером, тощо [37, с. 562].

Певне уявлення про організацію роботи одно- й двокласних церковно-парафіяльних шкіл Волинської єпархії дає «Звіт про церковно-парафіяльні школи Волинської Єпархії за 1908–1909 навчальний рік» [41–43]. Наприклад, відзначено організацію хору при Олицькій школі, як показник успішного навчання дітей співу [42, с. 1009, 1024–1041].

Серед кращих завідувачів шкіл та викладачів Закону Божого з Дубенського уїзду названі о. Костянтин Рибчинський з однокласної Олицької школи та о. Федір Словинський – із двокласної, а серед кращих учителів – учителі двокласної школи Серафима Германовська й Катерина Преснякова [41, с. 1029, 1032].

Наведено відомості про облаштування в Олиці книжкового складу, через який ішло забезпечення підручниками шкіл другого благочинного округу [41, с. 1041].

За документами фонду Олицького районного відділу народної освіти ДАВО можна відстежити особливості освітнього простору Олики в радянський період її історії, становлення та розвиток системи

управління освітою й методичної служби в Олицькому районі в 1940–1957 рр.

Зі створенням у 1940 р. Олицького району відбувалося формування районних установ, у тому числі районного відділу народної освіти та районного педагогічного кабінету. Протягом першого року районний педагогічний кабінет розгорнув роботу з організації кущових методичних об'єднань і предметних комісій. Позитивна діяльність у цей період районних педагогічних кабінетів, у тому числі й Олицького, «які організовували систематичну методичну й наукову допомогу вчителям», відзначено в постанові виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих від 29 січня 1941 р. [13, арк. 25].

У 1944 р. відбулося відновлення діяльності районного відділу народної освіти. За мережею шкіл на 1944/1945 н. р. в Олиці працювали Олицька початкова польська школа, у якій навчалося 64 учні в чотирьох класах, і Олицька неповно-середня (семирічна) школа із 439 учнями, із яких 268 навчались у першу зміну, а 158 (п'ять класів) – у другу [15, арк. 1]. У жовтні 1944 р. питання «Про політвиховну роботу і успішність по школах: Олика, Дідичі, Личани» заслуховувалося районним комітетом КП(б)У [14, арк. 4–6]. Відповідна постанова зобов'язувала завідувача районного відділу народної освіти Галушку до 22 жовтня 1944 р. розгорнути методичну роботу «як по окремих школах, також і кущових об'єднаннях. 2. Провести відповідну роботу серед учителів, директорів і завпедів щодо складання щоденних планів роботи учителів, а для цього учителям пов'язати свою роботу з Райметодкабінетом, де маємо зразки цих планів» [14, арк. 5]. У кошторисі видатків по бюджету відділу народної освіти Олицького району на 1945 р. передбачено видатки на методичний кабінет [16, арк. 1].

Щорічно районним відділом народної освіти з метою проведення методичної роботи в школах та надання практичної допомоги вчителям створювалися кущові методичні об'єднання й предметні комісії, про роботу яких у різних ракурсах інформувала місцева преса [39]. На 1 вересня 1945 р. у районі створено п'ять методичних кущів, у тому числі й при Олицькій школі [4].

Аналіз матеріалів січневих і серпневих конференцій учителів району дає змогу визначити проблеми та досягнення Олицьких шкіл: у резолюції серпневої конференції 1946 р. наголошено на нестачі педагогічних кадрів у середній школі, «де нема мовника і математика в 8–10 класах та викладача іноземної мови» [17, арк. 2].

Матеріали серпневої конференції вчителів (1947 р.) засвідчують недостатню роботу з підвищення кваліфікації вчителів, про що йшлося

у виступах керівників шкіл та педагогів [19, арк. 2, 3]. У рішенні цієї конференції відзначено необхідність «для покращення навчання у школах організувати ... планову роботу кущових об'єднань, де вчителі могли б підвищувати свою майстерність» [19, арк. 6].

Звіт про роботу місцевого комітету профспілки за 1948 р. констатує проведення методичних об'єднань предметників і вчителів молодших класів у восьми кущах і відзначає активну участь у громадській роботі вчителів Олицької середньої школи О. Я. Цинкевич, І. С. Василенка [20, арк. 3] та голови місцевому цієї ж школи В. А. Ковальського [22, арк. 1].

У 1953/1954 н. р. до складу кущового методичного об'єднання при Олицькій СШ входили Миловицька, Кадищанська початкові, Залісочівська, Дідичівська семирічні школи. Його роботу організовувала З. Г. Довжанська [28, арк. 33]. У цьому ж навчальному році очолював роботу секції вчителів іноземних мов на серпневій конференції вчителів району Д. О. Вознюк, в обласних педагогічних читаннях брали участь З. Г. Кощієнко, учителі Олицької школи [28, арк. 20, 30].

Особливу увагу приділяли навчанню директорів і завідувачів шкіл за допомогою систематичного проведення нарад. Протоколи цих нарад дають уявлення про тематику засідань й активну участь у них директора Олицької середньої школи І. С. Василенка, котрий виступав із різноманітних питань організації роботи школи: підготовки до нового навчального року [21, арк. 7], планування роботи школи та директора школи [23, арк. 4, 11], роль директора школи в зміцненні дисципліни учнів [27, арк. 1], добір педагогічних кадрів й аналіз їхньої діяльності [23, арк. 12], особливості роботи з молодими вчителями [27, арк. 7], підготовки та проведення іспитів [27, арк. 13].

Однією з форм методичної роботи стали дні вчителя, що проводились один раз у чверть і збирали педагогів із навчальних закладів усього району [25, арк. 24]. Такі заходи, зазвичай, відбувалися на базі Олицької середньої школи: із доповідями виступали керівники районних організацій, завідувач відділу народної освіти. Учителі району знайомилися з різними напрямками роботи школи. Як правило, на завершення відбувався концерт учнівської художньої самодіяльності [53]. У жовтні 1948 р. на дні вчителя з доповіддю «Про підсумки XIX Пленуму ВЦРПС» виступала голова райкому профспілки, учитель цієї школи О. Ф. Василенко [50].

Звіти про роботу шкіл Олицького району Волинському обласному відділу народної освіти, що зберігаються в ДАВО, дають змогу

проаналізувати особливості повоєнного періоду розвитку освітнього простору Олики. Зокрема, у звіті за 1947/1948 н. р. вказується, що учні середньої та семирічної Олицьких шкіл навчалися в одному приміщенні та з переходом 20 січня 1948 р. Олицької середньої школи в нове приміщення ліквідовано трьохзмінне навчання; що «недостатньо засвоїли програмовий матеріал учні ...Олицької СШ з англійської мови, внаслідок перевантаження учнів програмовим матеріалом, бо до 1947–48 н. р. учні цих шкіл вивчали німецьку мову»; що в школі є футбольна (12 чол.) та легкоатлетична команди, шкільний хор здобув перше місце на обласній олімпіаді художньої самодіяльності [18, арк. 19, 21–23].

У звіті Олицького районного відділу освіти за підсумками 1951/1952 навчального року серед кращих директорів району названо директора Олицької середньої школи І. С. Василенка та вчителів – З. Г. Довжанську й В. І. Вороніну, відзначено роботу методичного об'єднання, яким керувала К. Т. Садовська, і бібліотеки (бібліотекар Кошова) [24, арк. 21–23]. Кращі вчителі Олицької СШ відзначені й у резолюції серпневої конференції (1952 р.): З. Г. Кощієнко, Д. О. Вознюк, О. Ф. Василенко, О. Л. Цинкевич, котрі «сумлінно відносяться до педагогічної справи в школі і поза школою, проводять уроки на високому ідейно-політичному та науковому рівні, використовують наочність на уроках» [25, арк. 21, 28].

У деяких справах фонду Олицького районного відділу народної освіти є відомості про забезпечення вчительськими кадрами окремих шкіл. Так у 1949/1950 н. р. в Олицькій середній школі працювали такі вчителі: «Василенко І. С., директор школи, вища педагогічна освіта, вчитель математики і фізики; Василенко О. Ф., вчитель російської мови; Садовська К. Т., вища педагогічна освіта, вчитель російської мови; Кощієнко З. Є., вища педагогічна освіта, вчитель математики і фізики; Кобзаренко Н. Л., вища педагогічна освіта, вчитель математики і фізики; Олондар П. Л., вища педагогічна освіта, вчитель історії; Козуб, вища педагогічна освіта, вчитель географії; Цинкевич О. Я., вчитель природознавства і хімії; Грищенко А. А., учительський інститут, вчитель англійської мови; Снісаренко Л. В., вчитель української мови; Оніщенко Г. Т., педучилище, вчитель І класу; Літвіненко Н. Ф., педшкола, вчитель II класу; Цуканова, педучилище, вчитель III класу; Ковальський В. А., вчитель фізвиховання; Гладкова, вчитель IV класу» [21, арк. 28–29].

Протягом наступних трьох років педагогічний колектив збільшився та до його складу увійшли «Лупа В. Г., Херсонський педінститут,

вчитель географії; Вороніна В. І., Харківський педінститут, вчитель української мови; Проценко А. А., Ніжинський педінститут, вчитель фізики; Ярошук Г. І., Луцький учительський інститут, вчитель української мови; Бретнер Г. І., Львівський університет, вчитель російської мови; Кулик М. М., Львівський педінститут, вчитель природознавства; Кощій Т. К., Луцький учительський інститут, вчитель математики; Гельман Е. М., Ніжинський педінститут, вчитель історії; Жовтянська Г. П., Луцький учительський інститут, вчитель російської мови; Лопан М. М., Київський педінститут, вчитель англійської мови; Довжанська З. Г., Вовчанська педшкола, вчитель 3 класу» [26, арк. 16].

5. Поштовхом до активізації наукового пошуку традиційно стають науково-практичні, історико-краєзнавчі конференції. Значно збагатила новими відомостями з історії освіти краю наукова конференція в Замості (Польща, 2000), у роботі якої були представлені матеріали українських та польських учених. Зокрема, О. Карліна, аналізуючи засадничі та відомчі документи, відстежує історію становлення й розвитку Олицького колегіуму від його виникнення та до припинення діяльності [33]. Цікавий матеріал у ракурсі характеристики викладацьких кадрів та організації навчального процесу в цьому навчальному закладі подає польський дослідник С. Шишко [54].

XVIII Всеукраїнська науково-практична історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України», до організації та проведення якої у 2006 році долучились управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації, Генеральне консульство Республіки Польща в м. Луцьку, Волинське обласне відділення Національної спілки краєзнавців, Волинський краєзнавчий музей, Державний архів Волинської області, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, Ківерцівська райдержадміністрація та Олицька селищна рада підняла пласт нових історичних фактів, розкрила долі людей, котрі були причетні до формування освітнього простору Олики [38]. У наукових розвідках, представлених на конференції, фрагментарно висвітлювалися проблеми джерельної бази вивчення освітнього простору Олики, виникнення й припинення діяльності окремих навчальних закладів, фінансової підтримки шкіл Радзівіллами, долі окремих педагогів Олики в різні історичні часи тощо [10–12, 29].

Отже, на основі аналізу літератури та джерел можна виділити три основні історіографічні напрями. Першим є напрям радянської

історіографії, де досліджуване питання висвітлено досить фрагментарно й обмежується переліком навчальних закладів, котрі функціонували в Олиці в різні періоди її історії. Наступним є напрям зарубіжної історіографії, зокрема польської, дослідження якої ґрунтуються на багатій джерельній базі польських архівів. Третій напрям – сучасна українська історіографія. Публікації цього періоду мають значний науковий інтерес у зв'язку з уведенням до наукового обігу значної джерельної бази, зверненням до дослідження діяльності педагогічних персоналій, глибиною осмислення та характеристик змін, що відбуваються. До вагомих досліджень цього напрямку віднесемо наукові праці О. Карліної.

Завершуючи короткий огляд публікацій, відзначимо, що поза увагою дослідників залишилися питання зародження й розвитку дошкільної освіти як складової частини освітнього простору містечка; історії дитячої музичної, єврейської та польської шкіл, школи робітничої молоді в Олиці тощо.

Закономірним результатом наукового пошуку має стати узагальнювальне дослідження з проблеми формування та розвитку освітнього простору Олики від часу виникнення перших навчальних закладів і до сьогодення як компонента вивчення процесу становлення української національної системи освіти в регіоні.

Джерела та література

1. Андрієнко Н. Олика – волинський Версаль. *Волинь моя*. Вип. 8. Вишгород: ПП Сергійчик М. І., 2013. С. 230–237.
2. Артесюк Г. К., Дем'янюк О. Й. Нариси історії освіти Ківерцівського району. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. 172 с.
3. Богуш М., Павленко Г. Ківерцівщина: крізь віки і долі: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2006. 520 с.
4. Бойко Т. Робота методкабінету. *Прапор перемоги*. 1945. 11 верес. С. 2.
5. Боярчук П. О. Радзівілли і стара Олика. Луцьк: Надстир'я, 2013. 504 с.
6. Боярчук П. О. Про що мовчить стара Олика: повість-хроніка. Луцьк: Надстир'я, 2009. 192 с.
7. Боярчук П. О. Непрості уроки Олицької школи. *Волинь-нова*. 2008. 18 жовт. С. 9.
8. Бричок С. Б. Церковнопарафіяльні школи в системі народної освіти на Волині (др. пол. XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. Житомир, 2004. 239 с.
9. Вернидубов О., Криштапук Л., Загорський О. Олицький історичний музей: історія і перспективи. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України*: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. С. 132–134.
10. Гика В. Історія Олики від найдавніших часів до сьогодення в документах державного архіву Волинської області. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в*

- історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. С. 102–118.*
11. Гупало С. Маловідома Олика. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. С. 84–88.*
 12. Гура А. Сторінки історії Олики. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. С. 139–143.*
 13. Державний архів Волинської області. Ф. Р-6. Оп. 2. Спр. 3.
 14. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 2.
 15. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 6.
 16. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 21.
 17. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 35.
 18. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 51.
 19. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 53.
 20. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 76.
 21. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 89.
 22. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 98.
 23. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 135.
 24. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 140.
 25. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 142.
 26. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 160.
 27. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 180.
 28. Державний архів Волинської області. Ф. Р-893. Оп. 1. Спр. 186.
 29. Дмитренко А. Олика в періодичних виданнях кінця 40-х рр. – початку ХХІ ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф.: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. С. 94–99.*
 30. Енциклопедія історії України: у 10 т./редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 7. Київ: Наук. думка, 2010. 728 с.
 31. Життя, віддане школі. *Вільним шляхом*. 2014. 8 лют. С. 10.
 32. Історія Олицької середньої школи. URL: <http://olykaschool.at.ua/>
 33. Карліна О. Культурно-освітні зв'язки Волині та Замостя в XVII–XVIII ст. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka: Konferencja naukowa*. Zamość, 2000. S. 90–94.
 34. Кашевський П. В. Олика. *Історія міст і сіл УРСР. Волинська область*. Київ: Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1970. С. 280–289.
 35. Костюк С. Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Житомир, 2007. 281 с.
 36. Кремінь В. Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 10–15.
 37. Левитский К. Следы и плоды двадцатипятилетнего существования церковных школ на Волини. *Волинскія Єпархіяльныя Ведомости*. 1909. Ч. № 27 (неофициальная часть). 5 июля. С. 559–564.
 38. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. *Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції: наук. зб. Луцьк: [б. в.], 2006. 205 с.*
 39. Народа методкуща. *Прапор перемоги*. 1945. 7 лист. С. 2.

40. Олицький феномен: Віктор Жовтянський: біобібліографічний нарис/ упоряд. І. М. Вергун. Ківерці: [б. в.], 2013. 79 с.
41. Отчет о церковно-приходских школах Волынской Епархии за 1908 – 1909 учебный год. *Волын. епарх. ведомости*. 1909. Ч. № 51–52 (неоф. часть). С. 1022–1041.
42. Отчет о церковно-приходских школах Волынской Епархии за 1908–1909 учебный год. *Волын. епарх. ведомости*. 1909. Ч. № 50 (неоф. часть). С. 1006–1012.
43. Отчет о церковно-приходских школах Волынской Епархии за 1908–1909 учебный год. *Волын. епарх. ведомости*. 1909. Ч. № 49; (неоф. часть). С. 985–996.
44. Павленко В. В. Розвиток освіти на Волині: напрями історико-педагогічного дослідження. *Становлення та розвиток науково-педагогічних шкіл: проблеми, досвід, перспективи*: зб. наук. праць. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 692 с. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/12543/1/13.pdf>
45. Пневська М. Життєва чаша хай повниться добром. *Вільним шляхом*. 2015. 26 верес. С. 8.
46. Попко О. Служіння освітянській ниві. *Вільним шляхом*. 2015. 7 лист. С. 5.
47. Попко О. Служіння професії. *Вільним шляхом*. 2015. 31 жовт. С. 12.
48. Романчук Г., Харковлюк В. 125 років від дня народження Д. О. Вознюка (1892–1983) – заслуженого вчителя школи Української РСР. *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік*. Луцьк: Терези, 2016. С. 275–277.
49. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – поч. ХХ століття: монографія. Житомир: ЖДПУ, 2001. 226 с.
50. Тимофієва Н. День учителя. *Прапор перемоги*. 1948. 17 жовт. С. 1.
51. Хай буде щедрим ювілей. *Вільним шляхом*. 2015. 17 жовт. С. 8.
52. Хай доля дарує багато ще літ!.. *Вільним шляхом*. 2014. 9 серп. С. 10.
53. Хроніка. *Прапор перемоги*. 1957. 27 січ. С. 2.
54. Szyszka B. Profesorowie akademii Zamoksiej w kolegium akademickim w Olyse. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka: Konferencja naukowa*. Zamość, 2000. S. 95–99.

Фаїна Рябчикова

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПІДЩИНИ В ОЛИЦІ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Історична музеологія становить важливу складову частину сучасних музеологічних досліджень. Вивчення історії музейної справи в окремих регіонах та населених пунктах дає змогу детальніше визначити тенденції розвитку галузі в той чи інший історичний період, унаочнити та конкретизувати хід музейного будівництва, ґрунтовніше проаналізувати чинники, що впливали та впливають на вітчизняне музейництво.

Водночас регіональні історико-музеологічні дослідження сприяють збагаченню знань з історії міст і сіл, уможлиблюють погляд на проблеми збереження місцевої культурної та природної спадщини стосовно її музеєфікації, засвідчують важливість актуалізації цих надбань. З огляду на вищезазначене, особливий науковий інтерес викликає вивчення історії музейної справи в Олиці. Минулого та культури містечка стосується чимало наукових і науково-популярних праць, проте висвітлення музеологічних аспектів його розвитку поки що лишилося поза увагою дослідників. А такі дослідження, зважаючи на наявність унікального культурного ландшафту та пам'яток, сьогодні надзвичайно актуальні.

Проблеми розвитку музейної справи в Олиці не стали предметом спеціальних наукових досліджень. Окремі аспекти заявленої в пропонованій розвідці теми висвітлено в працях дослідників роду Радзивіллів (О. Русиної [8–10]), Олики й Олицького замку (В. Александровича [1], А. Дуди [15], Є. Осадчого [6]), а також науковців, які займаються вивченням питань історії музейництва (Н. Пушкар [7], А. Силюка [11], О. Вернидубова, Л. Криштапук, О. Златогорського [2]) та збереження історико-культурних об'єктів (М. Томчука, П. Троневича [13]).

У цій розвідці ставивимо за мету здійснити ретроспективний аналіз розвитку музейництва в Олиці, а також представити сучасні підходи до збереження й актуалізації культурної та природної спадщини містечка.

Багата історія та культурна спадщина маленького містечка Олика викликає постійний дослідницький інтерес учених і краєзнавців. Про це свідчать численні публікації в наукових та науково-популярних виданнях. Водночас надзвичайно цікавим видається розгляд історії Олики в контексті розвитку музейництва.

Домузейна Олика

Інституалізації музейної справи передував досить тривалий домузейний період нагромадження культурних цінностей. В історії Олики його яскраво репрезентовано збіркою князівського роду Радзивіллів, які володіли містечком із початку XVI ст. [6, с. 13]. Це магнатське зібрання, очевидно, формувалося поступово, упродовж багатьох років і передавалось у спадок разом з олицькими володіннями. Дослідження істориків (В. Александровича [1], А. Дуди [15], О. Русиної [8–10]), а також таке важливе джерело, як Інвентарі Олицького замку XVII–

XVIII ст. [3], частково розкривають склад цих колекцій, до котрих входили твори мистецтва, гобелени, зброя, дзеркала, документи та книги, мисливські трофеї, предмети побуту тощо.

Стосовно теми розвідки значний інтерес викликають згадки про наявність в Олицькому замку окремих спеціалізованих приміщень для зберігання цінних речей. Зокрема, в інвентарях значаться *архів* для зберігання документів, *арсенал* зі зброєю, *портретна галерея* (sala portretowa) [1, с. 305], дві *скарбниці* (dwa skarbcce) [15, с. 186]. Крім того, О. Русина відзначає наявність у замку численної *книгозбірні* (бібліотеки) [9, с. 115]. Це вказує на базову диференціацію накопичуваних Радзивіллами цінностей.

Особливо важливе значення мають документальні дані про наявність у замку окремого приміщення – портретної галереї, а також, очевидно, кімнат для колекції живописних полотен (близько 150 картин). Вони свідчать про відокремлення власне експозиційного простору від повсякденного життя колекціонера. В основу відбору предметів до родинного зібрання покладено не лише матеріальні критерії, але й історичну, художню цінність, а також меморіальну, як у випадку родинних портретів, реліквій, гербів.

Крім того, домузейні збірки культурних цінностей в Олиці репрезентовано унікальним скарбцем колегіального костелу Св. Трійці зі старовинним церковним начинням, мистецькими виробами й релікваріями та бібліотечним зібранням колишнього Олицького колегіуму, яке нараховувало близько 6 тис. книжок. Отже, цей період історії музейної справи яскраво відображено в Олиці.

Немузейна Олика

Згідно з логікою розвитку музейної справи зазначені збірки мали б становити основу для формування публічного музею в частині приміщень Олицького замку. Проте історія розпорядилась інакше.

Доля колекції та маєтку Радзивіллів знову ж таки виразно ілюструє загальну ситуацію в музейній та пам'яткоохоронній сфері в період захоплення цих теренів Червоною армією у вересні 1939 р. Органи НКВС арештували останнього ординатора Олики Януша Радзивілла із сином Едмунтом. Їхні володіння радянська влада націоналізувала. Розграбовувалися та нищились унікальні предмети олицької збірки. Невелику їх частину в 1939–1940 рр. вивезено до Луцького музею його науковими співробітниками. Обсяг урятованого був порівняно невеликим. За підрахунками Н. Пушкар, це 333 предмети (імовірно, ще також 13 документів) [7, с. 91]. Показово, що ця скромна за кількістю збірка

суттєво збагатила фонди Волинського музею та заклала основу майбутнього Художнього музею в м. Луцьку. Історія решти пам'яток лишається достеменно невідомою. Тодішній працівник музею Анатолій Дублянський згадував, що багато безцінних культурних реліквій вивозилося до Києва, Москви, Ленінграда без будь-якого обліку [11, с. 6].

Значних руйнувань зазнав Олицький замок. Спочатку в ньому квартирували солдати Червоної армії. У роки Другої світової війни пам'ятка була сильно пошкоджена. Після 1945 р. в окремих приміщеннях замку розміщувався державний кінський завод, а в 1950-х рр. його руїни перебудовано під Волинську обласну психіатричну лікарню [6, с. 14].

Без належної охорони та догляду опинилися й були суттєво поруйновані інші історичні пам'ятки Олики: Колегіальний костел Святої Трійці XVII ст., костел Святих Петра і Павла XV ст., римокатолицький парафіяльний цвинтар тощо. Отже, містечко лишилося без музею та із занедбаною культурною спадщиною.

Майже музейна Олика

Історія Олики дає змогу проілюструвати ще один важливий етап розвитку музейництва – розширення (а потім і занепад) мережі музеїв на громадських засадах в Україні.

У післявоєнний період радянська влада всіляко підтримувала створення та діяльність місцевих краєзнавчих і музейних осередків, які розглядалися як важливі центри ідейно-виховної роботи. Пізніше для цього розроблено й відповідну нормативну базу. Зокрема, у 1964 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», у 1965 р. Міністерством культури СРСР затверджено перше «Типове положення про народний музей». Усе це сприяло створенню значної кількості музеїв при школах, клубах, підприємствах тощо. Українська дослідниця І. Стельмах зазначає, що до кінця 70-х років XX ст. «народні музеї» стали певним феноменом культурного життя радянського суспільства й зайняли досить помітне місце в музейній сфері країни» [12, с. 107].

Така культурна політика сприяла виникненню місцевого музею і в Олиці. Рішення про його створення було прийняте 30 жовтня 1971 р. виконкомом Олицької селищної Ради депутатів трудящих Ківерцівського району [2, с. 132]. Музей розміщувався на другому поверсі селищної бібліотеки й був своєрідною реалізацією неабиякого пошукового, краєзнавчого, організаторського хисту директора місцевої школи Петра Лукича Жуковського. У 1973 р. осередок здобув почесне звання «народний».

Як і більшість громадських музеїв, Олицький історичний музей існував завдяки ентузіазму та величезній особистій участі його засновника. А відтак найбільш вразливим місцем таких установ є те, що з відходом очільника музею зазвичай зникає й сам осередок. Так сталося й в Олиці.

Після смерті в 1995 р. Петра Жуковського музей почав занепадати. Певний час ним опікувалася директор бібліотеки Ніна Павлівна Томашук. З огляду на відсутність належної охорони та економічну ситуацію 1990-х рр., музейне зібрання декілька разів піддавалося грабункам. На початку 2000-х рр. через аварійний стан приміщення демонтували експозицію, а музейні предмети перенесли до школи. Інвентарну книгу Олицького музею та частину експонатів передано Волинському краєзнавчому музею. Разом із тим частина збірки безслідно зникла [14].

Слід зазначити, що таке сумне завершення «музейної» історії в Олиці є характерним відображенням тих процесів, які відбувалися в музейній справі України після 1991 р. У цей час у зв'язку зі складною соціально-економічною ситуацією більшість громадських музеїв припинили своє існування.

Музейне майбутнє Олики

Сьогодні важко передбачити, як відбуватимуться подальше збереження та актуалізація культурної спадщини Олики. На заваді позитивним прогнозам стають хронічна нестача коштів, відсутність політичної волі, почасти нігілістичне ставлення суспільства до пам'яток, недосконалість нормативної бази та чимало інших факторів.

Проведені в замку в останні десятиріччя ремонтні роботи (заміна вікон на пластикові, перекриття покрівлі сучасними матеріалами) завдали значної шкоди для збереження автентичності й історичного вигляду пам'ятки. Викликають велике занепокоєння й пропозиції волинських чиновників розмістити в Олицькому замку туристично-оздоровчий комплекс із масажними кабінетами та саунами [13, с. 124]. Це суперечить первісному призначенню об'єкта й може негативно вплинути на збереженість його окремих оригінальних фрагментів. Істотної перебудови зазнала в Олиці також Луцька брама – пам'ятка оборонної архітектури XVII ст., яка, по суті, утратила свій історичний вигляд й історичну цінність. Зауважимо, що Венеціанська хартія (1964 р.) чітко проголошує, що «реставрація завершується тоді, коли починається гіпотеза» [5]. Відтак доводиться, на жаль, констатувати, що недопустима в нашій державі практика «відновлення» історико-архітектурних пам'яток також знаходить в Олиці своє віддзеркалення.

Чи бути повноцінному музею в Олиці? – питання часу. Яким йому бути? – питання для широкого обговорення й дискусії, які обов'язково повинні відбуватись із залученням справжніх фахівців: істориків, реставраторів, архітекторів, музеологів, пам'яткознавців, культурологів.

З огляду на сучасні музеологічні студії, найбільш перспективною для актуалізації культурної спадщини Олики видається музеєфікація не окремих об'єктів, а загалом історико-культурного та природного середовища з усіма його рухомими, нерухомими й нематеріальними об'єктами, а також за участю місцевих мешканців. Ідеться про створення середовищного музею¹, або екомузею. Він мав би охопити всю історичну територію містечка разом із замком, історичними та сакральними спорудами, некрополями, об'єктами природи.

Щодо Олицького замку, то він, безумовно, виступатиме домінантним компонентом майбутнього музею. Історична й середовищеутворювальна цінність цього архітектурного об'єкта вимагатимуть особливої уваги до проведення його музеєфікації.

У музеєзнавстві прийнято розрізняти два типи музеєфікації пам'ятки архітектури: 1) пам'ятка «як музей» (перетворення пам'ятки в самостійний об'єкт музейного показу); 2) пам'ятка «під музей» (пристосування пам'ятки під музейне використання) [4, с. 20]. М. Каулен зазначає, що між цими двома типами існує безліч проміжних форм змішаної музеєфікації, коли в пам'ятку, що експонується «як музей», привносяться додаткові експозиційні комплекси або в пристосованій під експозицію будівлі виділяються фрагменти реконструйованих інтер'єрів чи цілі зали. Оскільки повне відновлення внутрішнього облаштування Олицького замку є неможливим, застосування такої змішаної музеєфікації може стати дієвим виконанням поставленого завдання.

Удалим рішенням могло б також стати створення в частині реконструйованих приміщень бібліотеки, портретної галереї, замкової каплиці, що підкреслило б спадкоємність колекціонерських і культурних практик родини Радзивіллів. Цікавим аспектом музеєфікації пам'ятки стало б також відтворення таких приміщень, як кухня, вітальні кімнати й навіть в'язниця, котра існувала в замку [15, с. 186].

¹ Середовищний музей – музей, діяльність якого ґрунтується переважно на музеєфікації історико-культурного та/або природного середовища з усіма його рухомими, нерухомими й нематеріальними об'єктами та явними взаємозв'язками між ними, а також за участю людей, котрі населяють територію (визначення М. Каулен).

Не менш важливим та складним завданням є також упорядкування природного середовища й організація навколишньої забудови, які є неодмінними складовими компонентами середовищного музею (чи екомузею).

Серйозним викликом для музеєзнавців й істориків буде розробка експозиційних проектів, які б не суперечили історико-культурній сутності пам'ятки². Відхід від заідеологізованості, представлення мікронаративів, культурного розмаїття цієї території, репрезентація нематеріальної культури – саме такі підходи сформують належну основу для збереження та актуалізації місцевої культурної й природної спадщини.

Сподіваємося, що вдала майбутня музеєфікація історико-культурного та природного середовищ в Олиці буде також лише одним із прикладів відродження вітчизняного музейництва.

На розвиток музейної справи, збереження об'єктів культурної спадщини Олики відчутно впливали загальні процеси, що панували в соціокультурній сфері на різних історичних етапах. Представлений у цій розвідці матеріал свідчить, що державна політика та суспільно-політичні умови (у т. ч. на сучасному етапі) не сприяли музеєтворчим починанням у містечку, а були радше суттєвим негативним чинником на цьому шляху. Незважаючи на наявність потужного історико-культурного потенціалу, в Олиці не сформовано відповідного музейного (чи заповідного) комплексу, не створено умов для забезпечення охорони й належного використання наявних тут пам'яток. Важливим завданням подальших наукових пошуків стане ґрунтовна теоретична розробка питань музеєфікації історико-культурного та природного середовищ Олики, вироблення дієвих практик його актуалізації в сучасному соціокультурному просторі.

Джерела та література

1. Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 р. *Вісник Львівського університету. Серія «Мистецтвознавство»*. Вип. 3. Львів, 2003. С. 301–331.
2. Вернидубов О., Криштапюк Л., Златогорський О. Олицький історичний музей: історія і перспективи. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: наук. зб.: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2006. С. 132–133.
3. Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII століть: зб. док./Волинський краєзнавчий музей, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Кафедра україністики Варшавського ун-ту; збір. і підгот. В. Александрович. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 276 с.

² Як приклад такої суперечності, можна навести практику влаштування музеїв атеїзму в пам'ятках сакральної архітектури.

4. Каулен М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. Москва: Этерна, 2012. 432 с.
5. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія): ООН; Хартія, Міжнародний документ від 31.05.1964. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_757
6. Осадчий Є. Олика – крізь століття. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: наук. зб.: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст-краєзн. конф. Луцьк, 2006. С. 13–15.
7. Пушкар Н. До історії Радзивілівської колекції у фондах Волинського краєзнавчого музею. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: наук. зб.: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. іст-краєзн. конф. Луцьк, 2006. С. 90–91.
8. Русина О. В. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла. *Український історичний журнал*. 2014. № 4. С. 27–49.
9. Русина О. В. Радзивілли та Україна: культурні конотації. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 113–130.
10. Русина О. В. Радзивілівські володіння новітніх часів очима сучасників. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 29–38.
11. Силюк А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції. *Волинський музей. Історія і сучасність*: наук. зб. 1999. Вип. 04. С. 6–10.
12. Стельмах І. Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі. *Праці Центру пам'яткознавства*: зб. наук. праць. 2009. Вип. 16. С. 102–111.
13. Томчук М., Троневи́ч П. Реставрація та перспективи використання історичної забудови Олики. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України*: наук. зб. матеріалів XVIII Всеукр. наук.-практ. іст-краєзн. конф. Луцьк, 2006. С. 122–124.
14. Філатенко А. Як занапали й розікрали народний музей. Волинь. 2004. 15 лист. URL: <http://volyn.com.ua/news/8249-yak-zanapastili-y-rozikrali-narodniy-muzey.html>.
15. Duda Aneta A. Zarys stanu posiadania i ogólne warunki funkcjonowania majątków ostatniego Ordynata Ołyckiego, księcia Janusza Radziwiłła w latach 1905–1939. *Śląskie Studia Historyczne*. 2014. T. 20. S. 169–194.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Антопіль 228, 230

Бабин 230

Баліци 161

Башлики 259

Бердичів 215

Берестечко 255

Берлін 115, 126–127, 131, 133, 137, 142, 146, 151, 153, 160

Біла Криниця 237

Біла Подляска 60

Білгород 189–193

Біле 173

Білів 189–191, 193

Білокриниця 185

Бірці 117

Боратино 228

Брест-Литовський 38–39, 46, 47, 121

Броди 102

Варшава 54, 58, 62–64, 90, 117, 120, 126, 136, 139, 146, 174–175, 179, 239, 242

Великий Бабин 228

Великий Житин 232, 237

Великий Олексин 229, 231–232, 237

Великі Орли 160

Верба 255

Виляшськ 230

Вишневець 182, 186–188

Відень 71, 139

Вільно 55, 203

Вінниця 199

Владиславівка 230, 232, 237

Володимир 100, 101

Волошки 228, 237

Воронів 54, 243

Воронове 228

Вронки 20

Вроцлав 90

Гданськ 128, 132, 215
Генуя 59
Голишів 192
Городель 116
Городище 228, 230, 232, 237
Гор'янівка 14, 17
Грубешів 103,
Гуменники 191

Давид-Городок 160, 171
Дворець 14
Деревна 184
Диків 193
Діброва 160, 175
Дідичі 267
Добринь 160
Дорпаць 149
Друя 38
Дубинки 117
Дубище 242, 259
Дубно 16, 19, 101, 105, 215

Житин 228, 230
Житомир 14
Жовква 33, 70
Жуків 189–190, 192
Жуків Старий 192

Залісоче 11, 14
Замость 263, 270
Зносичі 234
Зозів 228, 230, 237

Казімир 82–84
Каліж 152
Карпилівка 228, 230, 232, 237
Квасилів 228
Ківерці 17, 19, 258
Кірнов 116

Карлсбад 132
Квасилів 230
Київ 164, 167, 173, 221, 226–228, 276
Кисилин 242
Клевань 189–192, 241
Кленіца 158, 163
Клески 117
Кобленець 70
Ковель 100, 103, 104, 106–112
Козлин 228–229, 236
Колесня 237
Коптевичі 228–229
Корнин 228, 230, 237
Коритниця 215
Костопіль 236
Костянтинів 105
Котів 237
Краків 39, 58, 81, 151, 153
Красне 64
Красногорськ 179
Кременець 185, 187, 199

Лежайськ 37, 46
Ленінград 276
Личани 267
Лізовичі 160
Лондон 149
Лопатень 241
Лунінець 165
Луцьк 14, 18–19, 29, 221, 223, 241–242, 248, 253, 276
Любешів 187
Люблін 36–39, 46, 103
Львів 40, 78, 187, 227

Малий Олексин 228–230, 232, 237
Малин 167
Малинськ 85
Мальованка 237
Маньковичі 159–160, 162, 165, 171–174, 179

Медзирець 243

Мемл 132

Мигор 193

Миловиця 14

Мізоч 255

Мілячі 173

Мінськ 165

Млинів 255

Можайськ 54

Москва 226, 242, 276

Нагловіце 147

Неборів 127, 139, 147, 150

Несвіж 53, 64, 69–70, 88, 117–118, 159–161, 167, 184–185, 187–188

Новий Вишневець 33, 88

Новий Став 191

Новогрудки 62

Нотесь 128

Одалонів 148

Орзів 242

Оксі 147, 150

Олександрія 243

Олексин 228

Олика 6–17, 22–24, 28, 30, 33–34, 39–43, 45–49, 53, 57, 64, 70, 79, 86–90, 92, 100, 104–112, 117–118, 142, 146–147, 149–150, 162, 185, 192, 199–200, 204, 206, 208, 210, 212–215, 217–225, 240–244, 249, 254–258, 261–264, 266–267, 269, 271, 273–279

Оснабрюк 149

Остки 178

Остшешув 148

Острів 54, 118, 126, 145–146, 148, 151

Остріг 41, 105, 226

Пальче 256–257

Париж 75, 150, 153, 161, 186

Пересопниця 7, 8, 192

Петербург 126–127, 131–132, 149–150, 160, 176, 190, 209–210

Піддерно 242

Піддубці 258
Підлужне 228–229
Підлужненський Ключ 228
Пінськ 187
Піро 34–36, 40, 46, 48
Познань 85, 132–134, 136, 146, 152
Полоцьк 203
Понебель 228–232, 237
Пржигодзіце 118, 146, 149
Простинь 179
Пружі 117

Равич 20
Решуцьк 228, 230, 237
Рівне 14, 147, 150, 226, 233, 236, 242, 248
Рим 41
Рогачин 228
Рогачів 229, 232, 237
Ромашківка 242
Румна 187

Санта Круз 152
Сапехів 153
Сатанів 11
Семетичі 38
Сепліци 138
Сільно 259
Сласьк 128, 136, 138, 140
Слуцьк 165
Смоленськ 54
Смолярня 236
Софіївка 242, 258
Сулехів 159
Суховоля 19
Ставки 228, 237
Ставок 229, 232
Столін 160, 165, 177, 180
Студенки 231
Студзенки 232
Студянка 228–230

Торунь 128

Турчин 11

Ужендов 103

Харалуг 228

Хотейки 236

Хотенки 230, 237

Хотинь 228

Цумань 242, 244

Чемерин 7, 8, 10–12

Черніїв 153

Човниця 15, 23

Чорнавжичі 121, 127

Шиллінгсфюрст 63

Шпанів 228–232, 234, 236–237, 243– 244

Шпанівський Ключ 228

Щецин 132

Юзефін 160, 175

Яполоть 228, 230

НАШІ АВТОРИ

Барчик Аліна – магістр історії, аспірант та викладач Інституту історії мистецтва Лодзького університету (Республіка Польща).

Бернатович Тадеуш – доктор габілітований, професор Інституту історії мистецтв Лодзького університету (Республіка Польща).

Вабіщевич Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Брестського державного університету імені О. С. Пушкіна (Республіка Білорусь).

Дурка Ярослав – доктор історії, викладач Інституту історії Опольського університету, методичний радник з історії регіонального осередку удосконалення вчителів «WOM» (Республіка Польща).

Жовтянський Віктор – доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу плазмових процесів і технологій Інституту газу НАН України.

Карліна Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Клосовський Станіслав – магістр мистецтв, реставратор творів мистецтва (м. Краків, Республіка Польща).

Корольонек Володимир – магістр історії, науковий співробітник Національного історико-культурного музею-заповідника «Несвіж» (Республіка Білорусь).

Крішан Акаш – магістр історії Києво-Могилянської академії (м. Київ).

Надольська Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Олешко Петро – кандидат історичних наук, доцент, ректор Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Откович Тарас – кандидат мистецтвознавства, завідувач Львівської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України, викладач кафедри реставрації творів мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

Радзішевський Едмунд – краєзнавець, член Островського наукового товариства (м. Пржигодзіце, Республіка Польща).

Разиграєв Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Рябчикова Фаїна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ткачук Аркадій – магістр історії, Університет у м. Білосток (Республіка Польща).

Федоришин Микола – директор КЗ «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» Рівненської обласної ради.

Шиян Любов – науковий співробітник Вишневецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Якимчук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Національний природний парк «Дермансько-Острозький» (м. Рівне).

Янішевська-Якуб'як Дорота – заступник директора Департаменту культурної спадщини за кордоном і воєнних втрат Міністерства культури і національної спадщини Польщі (Республіка Польща).

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Олика та Радзивілли в історії України, Польщі й Білорусі

Збірник наукових праць

Редактор і коректор *Г. О. Дробот*
Технічний редактор *І. С. Савицька*

Формат 60×84 ¹/₁₆. Обсяг 16,97 ум. друк. арк., 16,36 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 64. Редакція, видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. (0332) 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.